

X062,0
И 70

Н.М. Оніщенко
Т.І. Тарахонич
Н.М. Пархоменко
Л.О. Макаренко

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

ВИДАВНИЦТВО
Ю

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М.КОРЕЦЬКОГО

Н.М.Оніщенко, Т.І.Тарахонич,
Н.М.Пархоменко, Л.О.Макаренко

код екземпляра

362474

ІНСТИТУТ
ЮРИДИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПРАВОВИХ
СИСТЕМАХ

*За загальною редакцією
Н.М.Оніщенко*

Київ
Видавництво "Юридична думка"
2009

Рецензенти:

Сіренко В. Ф. — доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

Плавич В. П. — доктор філософських наук, кандидат юридичних наук

Колектив авторів:

Н. М. Оніщенко — доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, член-кореспондент АПРН України
(розділи 2, 5, 6);

Т. І. Тарахонич — кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник (розділ 3);

Н. М. Пархоменко — кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник (розділ 4);

Л. О. Макаренко — кандидат юридичних наук (розділ 1).

171 Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових систе-
мах: Монографія / Кол. авторів; За заг. ред. Н. М. Оніщенко. — К.:
Видавництво «Юридична думка», 2009. — 216 с.

ISBN 978-966-8602-58-0

У монографії зосереджується увага на розгляді сутності, підстав, ха-
рактерних рис, ознак, природи та функцій юридичної відповідальності
в сучасному праворозумінні.

Враховуючи, що ця категорія є складним та багатоаспектним понят-
тям, яке традиційно дискутується, автори пропонують аналіз негативної
(ретроспективної) юридичної відповідальності та так званої позитивної
юридичної відповідальності.

Розрахована на науковців, практичних працівників, викладачів,

студентів та аспірантів
національна юридична академія
імені Ярослава Мудрого

Бібліотека

564099

УДК 342.1(477)
ББК 69.9(4Укр)401

© Колектив авторів, 2009

© Видавництво «Юридична думка», 2009

ISBN 978-966-8602-58-0

Передмова

Вивчення правових систем сучасності дає змогу виявити як їх загальні видові характеристики та тенденції розвитку, так і особливості правового регулювання національного характеру.

Порівняльне правознавство має ґрунтуватися на визнанні принципів рівного соціального статусу правових систем, їх паритету і взаємної поваги усіх до національних правових норм, звичаїв і традицій.

Процес пізнання права є об'єктивною необхідністю. В його основі — процеси, що мають місце у світовій спільноті та полягають у розширенні й поглибленні зв'язків між окремими країнами і групами країн, в їх інтеграції, усвідомленні того факту, що національний правовий, як і будь-який ізоляціонізм у сучасних умовах, призводить лише до негативних наслідків як для окремих правових систем, так і права загалом.

Серед тих чи інших ракурсів дослідження можливостей, етапів, форм та методів зближення національних правових систем важливе місце, на наш погляд, повинно належати удосконаленню механізму правового регулювання взагалі та юридичної відповідальності зокрема. Зрозуміло, що в суспільстві, де відсутні справжні демократичні засоби забезпечення прав та свобод людини (в тому числі з допомогою юридичної відповідальності), де досить сильні прояви криміналізації суспільства, корупційні схеми, кризові негаразди, стверджувати про гармонійний розвиток громадянського суспільства та правової держави є некоректним з наукового погляду та громадянської позиції.

Однією з «реанімаційних» можливостей та засобів сьогодні вважаємо удосконалення інституту юридичної відповідаль-

ності. На жаль, у монографічному дослідницькому форматі ця проблема розроблена вітчизняною наукою не повно, не достатньо, не стільки в теоретичному, скільки в прикладному, галузевих напрямках. Автори запропонованого видання не претендують на всебічне розкриття теми «юридична відповідальність», а пропонують своє бачення деяких традиційних та дискусійних питань розгляду цієї проблеми.

Розділ 1

Соціальна відповідальність як чинник взаємозв'язку особи та суспільства

На сучасному етапі реформування українського суспільства актуалізується роль і значення соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах, зокрема, її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Відповідальність за своїм змістом — широке поняття. Як зазначається у філософській літературі, відповідальність — це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм¹. Відповідальність — один із проявів зв'язку і взаємної залежності особи та суспільства².

Поняття відповідальності поєднує дві форми відповідальності: відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста

¹ *Философский словарь* / Под ред. И. Т. Фролова. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1981. — С. 267.

² *Марчук В. М., Ніколаєва Л. В.* Нариси з теорії права: Навч. посіб. — К.: Істина, 2004. — С. 250.

відповідальність)¹. Отже, між суспільством та індивідом існує взаємозв'язок. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, а з іншого — воно зобов'язане сприяти суб'єкту в здійсненні ним своїх прав та обов'язків та несе за це відповідальність².

Відповідальність особи, зазначає К. Басін³ має соціально-комунікативну природу та виникає тоді, коли поведінка людини має соціальну значущість і регулюється соціальними нормами. При цьому реалізація будь-якої соціальної норми є добром, соціальною цінністю, а дії, що порушують соціально значущі правила, визначаються як неприпустимі, що розривають соціальну комунікацію та зумовлюють негативну реакцію суспільства — соціальну відповідальність.

Особливості соціальної відповідальності та її різновидів досліджують філософія, соціологія, етика, політологія, релігія тощо, розуміючи, що будь-яка відповідальність — це завжди певний обов'язок особи здійснити власний вибір поведінки відповідно до тих норм, що існують у будь-якій сфері суспільства і відображають його інтереси, і сприйняти при цьому необхідний обов'язок звітувати перед суспільством за свій вибір і зазнати покарання у разі недодержання вимог соціальної норми⁴.

Соціальні норми справляють вплив на свідомість і поведінку людей, на відносини між ними через систему оціночного мислення. Тобто норма стає власне критерієм оцінки: добре — погано; позитивно — негативно. Оцінка вже власне передбачає вибір: добре — потрібно; погано — не потрібно. З допомогою норм соціального характеру здійснюється оцінка вольових дій і наслідків дій людини. Система соціальних норм кожного

¹ *Плахотний А. В.* Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). — Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. — С. 46.

² *Бобровник С. В.* Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 498.

³ *Басін К. В.* Юридична відповідальність та гарантування прав людини // Юридичні читання молодих вчених: Зб. матеріалів всеукр. наук. конференції 23–24 квітня 2004. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — С. 9.

⁴ *Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина.* — Х.: Право, 2009. — С. 375.

суспільства містить успадковані від попередніх поколінь оцінки «добра» і «зла», виражені у вигляді норм, інституцій. Соціальні норми — це стабільні узагальнені оцінки звичних для даного суспільства ситуацій, відносин, дій людей. Вони виражають ідеї, ідеали, інтереси, суперечності в суспільстві, в межах якого існують¹.

Соціальні норми, вважає В. Копейчиков, здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення діянь дозволених чи не дозволених, здійснюють визначення умов, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється, визначаються суб'єкти, на яких за певних умов поширюється правило поведінки, що встановлено тією чи іншою нормою².

В. Горбатенко зазначає, що соціальні норми — це суспільно визнані або узаконені вимоги, приписи, побажання й очікування відповідної поведінки, що регулюють дії людей, суспільного життя відповідно до цінностей певної культури, зміцнюють стабільність та цілісність суспільства. Для окремого індивіда соціальні норми є мірою його поведінки, для суспільства — критерієм оцінки цієї поведінки³.

На думку С. Бобровник, соціальну відповідальність можна визначити як діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками з виконання приписів соціальних норм та покладенням різноманітних засобів впливу в разі її порушення⁴.

Н. Крестовська і Л. Матвєєва⁵ зазначають, що соціальна відповідальність — це ставлення суспільства до вчинків особи з

¹ Іванюк Р. В. Право, мораль, правосвідомість: сутнісні характеристики взаємодії // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). — Чернівці: Руга, 2005. — С. 297.

² Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — С. 145.

³ Горбатенко В. П. Норми соціальні // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2002. — Т. 4. — С. 192.

⁴ Бобровник С. В. Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — С. 499.

⁵ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2007. — С. 333.

погляду виконання нею соціальних норм. Вона зумовлюється необхідністю підпорядковувати, координувати та коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним.

Отже, соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. У процесі розвитку суспільства складаються відповідні відносини між людьми у вигляді взаємних прав та обов'язків.

Соціальну відповідальність, цілком справедливо, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення поняття відповідальності через аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності. Відповідальність завжди пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своїх вчинків з об'єктивними законами природи та суспільства. Зокрема, якщо немає необхідності у дотриманні будь-яких норм, приписів, то немає й відповідальності.

Зокрема, А. Плахотний зазначає, що категоріальний аналіз соціальної відповідальності передбачає розкриття діалектичного взаємозв'язку категорій свободи — необхідності — соціальної активності — діяльності — спілкування — способу життя. Потреба з'ясувати міру відповідальності людини за вчинки викликала філософську проблему співвідношення «свободної волі» і зумовленості, окрім волі, проблеми свободи і необхідності в поведінці людини. Проблема свободи виникла при вирішенні питання причиновості і, зокрема, такого її особливого випадку, як вільна причина, тобто йшлося не про детермінацію явищ, яка походить від якихось сил природи, а бере початок у розумній, свідомій, цілеспрямованій діяльності людини, в її розумі та волі¹.

Людина не має залишатися тим, ким вона є від природи. Перед нею стоїть завдання — створити не щось таке, що існувало б поза нею, а передусім створити себе. Тільки через

¹ Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности. — Х.: Вища школа, 1981. — С. 14.

вільний вибір людина стає тим, ким вона є. Звідси повна відповідальність людини за свою сутність. Свобода для людини — це не тільки дарунок, а й важкий тягар. Вона приречена на свою свободу. Вона не може ухилитися від покладеної на неї тим самим відповідальності¹.

Виховання у людини правильного розуміння свободи й відповідальності вимагає значних зусиль і тривалого часу. У певному розумінні ця ситуація аналогічна, зокрема, тій, у якій перебуває народ (населення країни, нація) загалом.

Як філософсько-правова категорія «відповідальність» фіксує зрілість свободи людини у виборі цінностей, цілей засобів і способів їх досягнення, у розумінні наслідків своїх діянь не тільки для себе, а й для інших. «Відповідальністю є вибір, здійснення найбільш раціонального способу дії (поведінки, вчинку) в умовах свободи. Свобода виступає передумовою відповідальності»². Відповідальність як правова цінність, зазначає Ю. Оборотов, є механізмом забезпечення свободи, складовими якої є суб'єктивні права та юридичні обов'язки³. В. Селіванов вважав, що свобода людини не тільки визначає її певну соціальну автономію і рівність, а й зумовлює особисту незалежність і, головне, свідому відповідальність людини в суспільстві⁴.

Необхідно погодитися з В. Селівановим, який вважав, що людина в силу свого безумовного значення має невід'ємне право на існування і вдосконалення, право бути в суспільстві вільною особистістю. Проте для того, щоб це право було гарантоване у процесі своєї реалізації, воно має бути захищеним від зовнішніх випадковостей і свавілля інших. А це передбачає певне обмеження особистої свободи або природних прав людини, підкорення особистісного начала вимогам загального

¹ Ницше Ф. Сумерки богов. — М.: Мысль, 1990. — С. 324.

² Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. — Ташкент: ФАН, 1989. — С. 33.

³ Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. — Одесса: Юрид. літ., 2001. — С. 39.

⁴ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. — С. 613.

блага, надособистісного значення публічних інтересів, що виникають із потреби забезпечення і захисту цілісності і динаміки суспільної форми життя, яке передбачає розвинуту і вільну від егоїзму індивідуальність. Тобто таке обмеження має, по суті, не стільки зовнішній, довільний характер, скільки внутрішній, об'єктивно зумовлений закономірностями організації суспільної комбінованої співпраці і співжиття багатьох. Певне обмеження особистої свободи індивіда — передумова певної свободи інших¹. Якщо людина бажає скористатися тією мірою свободи, яку забезпечує суспільство, то вона повинна виконувати ті вимоги, що зумовлені загальним суспільним інтересом, метою якого є забезпечення свободи і цілісності суспільства².

Як справедливо наголошує С. Алексеев, «...саме право за своєю первісною суттю являє собою утворення із життя людей, яке логічно та історично призначене бути інститутом, покликаним реалізувати свободу кожної людини, надавати їй визначеності та забезпеченості, а, звідси — істинно людської цінності»³.

Ефективна самоорганізація суспільства вимагає упорядкування свободи. Вельми потужним її засобом є право (особливо в поєднанні з державою). Саме воно й визначає розумну міру свободи, проводить межу між діяннями, які сприяють нормальному життю суспільства (або є нейтральними у цьому відношенні), і такими, що перешкоджають йому, вказуючи на найбільш небезпечні (злочинні, протиправні) із них.

Врегульовуючи суспільні відносини шляхом встановлення певних правил поведінки для їх учасників, право перетворюється на своерідну міру свободи в суспільстві. При цьому право є мірою свободи:

¹ Селіванов В. Право як сфера свободи // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 1(24). — С. 20.

² Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. — К.: Атіка, 2007. — С. 143.

³ Алексеев С. С. Право: азбука—теорія—філософія: опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 450.

— формально-визначеною, тобто однозначно зафіксованою у формі моделей поведінки в нормах права, які містяться в нормативно-правових актах;

— рівною — свобода різних суб'єктів визначається єдиним способом, на єдиних засадах;

— справедливою — відображає об'єктивно зумовлене співвідношення свободи вибору варіантів поведінки та їх обмежень відповідно до досягнутого суспільством рівня цивілізованості;

— легітимною — запровадженою у встановленому порядку і прийнятою суспільством;

— універсальною — спроможною врегульовувати різні за змістом і спрямованістю соціальні відносини¹.

Загальне і найважливіше, що можна зазначити про право, це те, що воно належить до організаційних систем, які упорядковують і регулюють наше життя. За своєю природою право є нормативним регулятором, його соціальне призначення проявляється у регулюванні життєвих процесів, тобто у свідомій організації порядку, його підтримці, збереженні й захисті задля визначених, визнаних культурним співтовариством цілей².

Для права важливо, щоб людина чітко уявляла ту міру свободи, що не несе в собі заряд руйнування, зла й несправедливості. У свою чергу цивільне суспільство і держава використовують правові засоби як страхові засоби, що позначають межі, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватися. Зовнішня свобода припускає пошук обмежених засобів, способів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони заборонного характеру, а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і волями³.

Відповідно до ст. 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'яз-

¹ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: Юрисконсулт, 2006. — С. 123.

² Мальцев Г. В. Социальные основания права. — М.: Норма, 2007. — С. 5.

³ Філософія права: Навч. посіб. / За ред. О. Г. Данільяна. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 216.

ки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Отже, свобода людини на реалізацію своїх прав пов'язана з необхідністю узгодження своєї поведінки з суспільними, правовими вимогами, тобто діяти відповідально.

«Бути відповідальним — означає діяти так, щоб втілити належне, необхідне для реалізації самого себе, для самоактуалізації, правильного використання власного потенціалу, для здійснення власної свободи, а також щоб спрямувати свою активність у належне русло. Прагнучи свободи, особа намагається не просто ігнорувати зовнішні заборони, а вирішувати власну долю та брати участь у вирішенні долі інших людей, суспільства загалом, перетворювати суще з позицій належного, як вона його розуміє, і перебирати на себе відповідальність»¹.

На думку І. Ільїна, особа має сама знати, що таке добро та зло, де закінчується право та починається обов'язок; має сама шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти згідно зі своїм рішенням; і, вчинивши діяння, відкрито засвідчувати, що вчинила його свідомо й умисно, виходячи з власних переконань і наперед брати на себе всю відповідальність за вчинене².

Свобода — це найвища форма духовності в людині. Якщо в моральній свідомості панує імператив свободи, то все підкоряється їй: добро, обов'язок, необхідність. Свобода — добро — обов'язок — необхідність — це нерозривні взаємопов'язані категорії, а також совість і відповідальність як основні базисні категорії моралі. «Свобода — це розумний, моральний вибір, який здійснюється людиною як культурною та всебічно розвинутою істотою. Тому людська свобода не може бути безмежною, вона має бути розумною, моральною, тобто обмеженою в ім'я загального блага»³. Свобода особистості виражає можливість кожного поводитися у відносинах з іншими особисто-

¹ Табачковский В. Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? — К.: Наук. думка, 1993. — С. 38.

² Ильин И. А. Путь к очевидности. — М.: Республика, 1993. — С. 169.

³ Братасюк М. Г. Філософія права: Курс лекцій. — Тернопіль, 2002. — Ч. 1. — С. 12.

стями так, як це корисно, необхідно, але при цьому не порушуючи свободи інших особистостей¹.

Категорія свободи починає діяти тоді, коли людина, усвідомлюючи неправильність певного вчинку, є вільною від внутрішнього тиску негативних, аморальних бажань, стає вище цього й обирає діяти на добро. Варто наголосити, що відповідні знання надають людині можливість усвідомлювати правильність вибору варіанта поведінки та її наслідки, знання дає людині свободу вільного вибору між добром та злом. Категорія необхідності проявляється у випадку усвідомлення людиною свого обов'язку та виступає передумовою його виконання, навіть усупереч особистим інтересам.

Необхідно акцентувати увагу на тому, зазначав В. Селіванов, що особа в громадянському суспільстві володіє зовнішньою або внутрішньою, тобто моральною, свободою. Внутрішня, або моральна, свобода пов'язана з ідеалом, якого жоден індивід у житті повністю не досягає і користується як критерієм для моральної оцінки як своїх власних, так і чужих характерів, учинків. Саме моральну свободу називають істинною, правдивою, бо її сутністю вважався пріоритет будь-якої моральної норми над вольовим актом поведінки людини².

У межах внутрішньої духовної свободи людина здійснює будь-яку добру справу без будь-яких розрахунків на взаємність, не нав'язуючи нікому, а виконуючи її тією мірою, в якій її поведінка допомагає іншій особі набувати свободи. Борг заради свободи є внутрішнім обов'язком людини перед самою собою. Тут немає ніякого зовнішнього контролю, ніяких зовнішніх санкцій. Борг щодо суспільства така людина виконуватиме лише тоді, коли суспільство буде опорою, захистом її духовної свободи, якщо суспільство гарантує їй особисті свободи. Якщо суспільство пригнічує людську індивідуальність, вільна людина не тільки дистанціюється від нього, а й робить усе для його знищення³.

¹ Сорос Д. Криза глобального капіталізму. — К.: Основи, 1999. — С. 211.

² Селіванов В. Парадокси свободи і демократії // Віче. — 2000. — № 12. — С. 69.

³ Букреев В. И., Римская И. Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению. — М.: Юрайт, 1998. — С. 18.

Підставою для свободи як найвищої соціальної цінності людини насамперед є існуючі обов'язки держави стосовно індивіда, тобто держава повинна робити все, що сприяє його розвитку. Варто погодитися із думкою Н. Діденко і В. Селіванова, що поняття «свобода» не можна тлумачити як можливість робити, що хочеш і будь-яким чином. Це передусім право робити, що дозволено моральними і юридичними нормами¹.

Закономірності розвитку всіх внутрішніх переконань, ідей, стереотипів, вчинків людини виявляються насамперед через мораль, її норми, принципи, правила. Норми моралі є найпоширенішим різновидом соціальних норм, це сукупність принципів і норм поведінки в суспільстві, сім'ї та побуті. Це вироблені умовами життя погляди, уявлення різних соціальних угруповань, націй про добро та зло, про справедливість, обов'язок, чесність та інші моральні цінності, які пов'язані з духовним життям суспільства. На основі вироблених уявлень складається система норм моральної поведінки людей².

Норми моралі посідають значно вище місце серед соціальних цінностей, ніж правові норми. Мораль важливіша для поведінки індивідів, оскільки є їх мотивом, вона вимагає дотримання не тільки законів, а й обов'язку, внутрішніх спонукань, врахування думок оточуючих. Право, закріплене в правових нормах, не може примусити людину бути чесною, порядною, справедливою, ввічливою, чемною, принциповою, а мораль як внутрішній регулятор закликає, вимагає і спонукає до цього. Отже, все, що регулюється правом, належить до сфери морального регулювання, однак не все, що регулюється мораллю, може бути врегульовано правовими нормами.

Поведінка людей регулюється моральними нормами шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла. Моральним є те, що приносить людям добро. І навпаки, дії, що зумовлюють зло, оцінюються як аморальні. Як одна з форм суспільної

¹ Діденко Н. Г., Селіванов В. Н. Право и свобода // Правоведение. — 2001. — № 3. — С. 134.

² Головченко В. В. Право в житті людини (статті). — К.: Оріяни, 2005. — С. 29.

свідомості й система правил поведінки моральні настанови можуть бути класово зумовленими. Саме тому одне й те саме явище з погляду різних класів або суспільних груп може мати різну моральну оцінку.

Норми моралі як засіб регулювання поведінки людей у суспільстві характеризуються помітною залежністю від суб'єктивного чинника. Адже поняття добра і зла визначаються внутрішніми переконаннями людини, її почуттями сумління, совісті, тобто тими цінностями, які вона визначила як складові своєї життєвої мети¹.

Цілком очевидно, що право регулює відносини між суб'єктами з погляду їх юридичних прав та обов'язків, правомірності та неправомірності, законності та незаконності вчинків. Мораль оцінює вчинене з позицій добра та зла, чесності та нечесності, гідності та негідності тощо. Праву та моралі притаманні різні оціночні категорії та соціальні виміри. Проте об'єднує їх те, що вони існують у часі і мають ціннісний загальний аспект (справедливість, порядок, солідарність), що визначає поведінку людей. «Право у всіх його проявах... має бути пройняте мораллю. Внутрішня моральність права — одна із важливих умов його ефективності»².

Право і мораль, на думку Т. Тарахонич³, мають спільне для них цільове призначення — це вплив на поведінку суб'єктів, функціонування права та моралі предметно не обмежене певною сферою соціальних відносин, вони діють у єдиному полі соціальних зв'язків; право та мораль мають загальне функціональне призначення, вони формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства; вони характеризуються структурною єдністю, оскільки формують власні системи, в які включають суспільні відносини, суспільну свідомість і норми; право та мораль засновані на

¹ *Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — С. 147.*

² *Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 56–58.*

³ *Тарахонич Т. І. Право та мораль у системі соціальної регуляції // Проблеми філософії права. — Київ—Чернівці: Рута, 2003. — Т. 1. — С. 149.*

спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості, вони мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень — справедливість.

Таким чином, право і мораль є важливим надбанням суспільства, вони існують об'єктивно, передусім у свідомості людей, виконуючи важливі соціальні функції. З плином часу, залежно від змін у суспільному житті, змістовно збагачуватимуться і деякі соціально значущі життєві цінності, які безпосередньо впливають на формування визначення права та моралі. Поєднання сутності права і моралі як найважливіших соціальних регуляторів суспільства матиме позитивне значення для держав, які прагнуть до правових, соціальних і демократичних відносин, а саме загальної доброї волі, що є синтезом співіснування, взаємодії, взаємовпливу права і моралі.

Ступінь засвоєння суспільних вимог і норм знаходить вияв у спонукаючих стимулах і мотивах, якими керується особа при прийнятті рішень. Чим більше у неї спільного між «необхідно» і «хочу», тим більш вдало суспільство вирішує завдання щодо формування її моральної відповідальності.

Досліджуючи моральну свідомість особи, П. Шутпельц застосовує конкретно-історичний підхід і при цьому наголошує на обов'язковому врахуванні таких моментів: а) існує нерозривний зв'язок між економікою і мораллю; б) соціальний зміст індивідуальної моральної свідомості визначається суспільною мораллю; в) моральна свідомість відображає історичний етап розвитку суспільства; г) моральна свідомість схильна до історичних змін. Кожна епоха, кожний клас створюють конкретний тип особистості з визначеними моральними якостями. Відповідно, конкретно-історична типологія особистості включає також типологію її моральної свідомості¹.

Моральна свідомість особи стає відносно самостійним явищем, яке різниться від суспільної моральної свідомості ха-

¹ Шутпельц П. Структура морального сознания социалистической личности // Структура морали и личность / Под ред. С. Анисимова, Р. Миллера. — М., 1977. — С. 94–95.

рактором її соціальної детермінації, структурою і організаціями та підкорення не тільки суспільним, а й специфічним законам.

Моральну відповідальність прийнято розглядати як збіг «зовнішніх» велінь обов'язку з внутрішніми спонуканнями до його виконання — з веліннями совісті. Обов'язок і совість специфічно синтезуються у моральній відповідальності, і це потрібно співвідносити з поняттям «потреба», адже на відміну від інших видів відповідальності в моральній діалектично поєднуються свідомість і почуття відповідальності як соціальні установки особи на добровільне слідування необхідним суспільним вимогам.

Моральна відповідальність, на думку С. Бобровник¹, настає у випадку порушення традицій, звичаїв, норм культури та естетичних норм. Вона відображається у суспільному осуді та соціальному відмежуванні від суб'єкта, що порушує чи ухиляється від виконання норми поведінки. Моральна відповідальність має важливе значення, оскільки забезпечує відповідальність суб'єктів прийнятим у суспільстві уявленням про добро та зло, справедливість та несправедливість.

В етиці прийнято розрізнати дві форми моральної відповідальності. Перша об'єктивно впливає із характеру вчинених дій і вчинків і проявляється тоді, коли людина, усвідомлюючи норми, принципи моральної поведінки, закони суспільства, в якому живе, водночас їх порушує. В такому випадку особисті та суспільні інтереси протиставляються. У даному разі суспільство застосовує до неї покарання за порушення суспільних обов'язків, норм і правил поведінки. Ця форма відповідальності переважно поширюється на негативні дії та вчинки людини, примушує її відповідати за порушення законів, правил поведінки, за невиконання поставленого завдання тощо. Підставою вини є конкретний аморальний проступок. Закликаючи людину до моральної відповідальності, суспільство зобов'язує її відновити порушену нею справедливість, виправити свій проступок, який завдав шкоди іншим людям.

¹ Бобровник С. В. Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Єнішенка. — С. 588.

Інша форма моральної відповідальності особи проявляється не як моральний осуд протиправної поведінки, а як мотив, який стимулює до таких дій і вчинків, які суттєво впливають на виконання завдань, поставлених перед суспільством. Іншими словами, дана моральна відповідальність уявляється як творче усвідомлення особою своїх здібностей¹.

Правильно вибрана позиція людини підсилює її активність, залучає до суспільних справ. Людина глибше усвідомлює свій зв'язок із подіями, які відбуваються, активно включається в хід історичної творчості. А усвідомлення її відповідальності набуває вищою мірою морального змісту, стає внутрішнім стимулом діяльності людини. Усвідомлення моральної відповідальності характеризується позитивним ставленням до свого боргу, до суспільних вимог (і засноване на розумному, глибокому розумінні своїх дій), усвідомленням своєї цінності і соціальної ролі в суспільному житті. Для моральної відповідальності, яка виступає у ролі мотивуючого стимулу поведінки людини, важливе значення має ініціативне, свідоме використання своїх можливостей у розв'язанні завдань, які стоять перед суспільством. Людина відповідає перед суспільством за невикористані можливості бути активним, за байдужість або формалізм. Проймаючись таким усвідомленням відповідальності, людина не тільки добровільно підкоряється суспільним вимогам, а й ставить перед собою високі цілі та намагається їх виконати².

Отже, моральна відповідальність характеризує орієнтацію суб'єкта на суспільно значуще як на моральну цінність, передбачає розуміння ним цілей та очікуваних наслідків поведінки, включає моральну оцінку взаємозв'язку між метою, установкою, засобами і мотивами. Вона проявляється у готовності та здатності добровільної реалізації суспільно значущих цілей.

¹ Максимюк О. Значення моральних норм при формуванні принципу невідворотності юридичної відповідальності // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). — Чернівці: Рута, 2005. — С. 292–293.

² Головка Н. А. Свобода и моральная ответственность. — М.: Знание, 1973. — С. 15.

Наявність у особи цих якостей свідчить про її самосвідомість і вміння самостійно визначати свою поведінку з урахуванням суспільних інтересів.

Виховання відповідальності повинно бути зорієнтованим на підвищення її особистісної складової, тобто відповідальності на рівні прийняття поведінкового рішення з урахуванням вимог соціальних норм. Тут відповідальність виступає найважливішим соціальним елементом структури особистості.

У своєму особистісному прояві соціальна відповідальність реалізується самим суб'єктом відповідальності на підставі суспільно значущої самооцінки своєї поведінки. Тому особистісна складова відповідальності є автономною, хоча і визначається рівнем свідомості особи, системою суспільних відносин, ступенем усвідомлення вимог суспільства, їх адекватністю особистісним поведінковим установкам та потребам.

Таким чином, відповідальність особи має соціальну природу, передбачену як суспільним характером відносин, так і особливостями самої особистості, її місцем у системі зазначених відносин. За допомогою соціальної відповідальності відбувається процес формування соціально активної особи — одного із важливих елементів громадянського суспільства та умов існування правової держави, а також відбувається підвищення правосвідомості для забезпечення правомірної поведінки.

На думку С. Бобровник, є обґрунтованою класифікація соціальної відповідальності на неправову та правову. Неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо. Правова відповідальність настає за порушення норм державно-організованого права. Вона має активний характер, оскільки передбачає активний психічний вплив на порушника аж до застосування примусового фізичного впливу¹.

У свою чергу, зазначають В. Марчук та В. Ніколаєва², і ту, й іншу відповідальність можна розглядати у двох аспектах, зок-

¹ Бобровник С. В. Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — С. 499–500.

² Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. — С. 251.

рема: позитивному (перспективному), тобто як усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством, перед іншими людьми та узгодження своєї поведінки з усвідомленим обов'язком; негативному (ретроспективному), тобто як необхідність відповідати за вчинки, що суперечать певним соціальним нормам. Обидва аспекти відповідальності пов'язані між собою. Тут має місце своєрідний зв'язок зворотної пропорційності: більш високий рівень відповідальності в позитивному розумінні супроводжується зниженням рівня або точніше кількості випадків відповідальності в ретроспективному розумінні.

Д. Бернштейн, вивчаючи дану проблему, наголошує на соціально-нормативній відповідальності, визначаючи її як соціальну відповідальність у вузькому розумінні, адже у широкому розумінні будь-яка відповідальність є соціальною, оскільки є відповідальність перед людьми, суспільством. У соціальній відповідальності, на його думку, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно усіх соціальних норм: а) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; б) відповідальність за порушення такого обов'язку¹.

Відповідальність за виконання означає обов'язок суб'єкта вчинити дії відповідно до вимог соціальних норм, обрати найбільш оптимальний, раціональний варіант поведінки, відповісти за виконання і взяти на себе наслідки невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків. Відповідальність за порушення вимог соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності взяти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи тощо, а також своїми діями відшкодувати, компенсувати заподіяну шкоду. Ці два аспекти відповідальності вказують на існування позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) відповідальності.

¹ Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. — Ташкент: ФАН, 1989. — С. 35.

Як різновид соціальної відповідальності, юридична відповідальність є засобом забезпечення та охорони соціальних відносин, які можуть бути порушеними внаслідок протиправної поведінки. Оскільки єдиною підставою юридичної відповідальності є факт правопорушення, відповідні вчинки можуть бути кваліфіковані як протиправні лише за умови закріплення їх у відповідному законодавчому акті шляхом формування певного складу правопорушення.

Юридична відповідальність — важливий елемент правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування суспільних відносин, надання їм системності і стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості, підвищення рівня цивілізованості та культури суспільства.

Природа юридичної відповідальності як соціального явища вирізняється динамічним характером, це процес, який складається з трьох стадій: встановлення, настання та реалізації юридичної відповідальності. Встановлення юридичної відповідальності відбувається шляхом проголошення та введення у дію законодавчих актів, якими визначаються характер, межі та умови реалізації юридичної відповідальності. Такі джерела правового регулювання у науці прийнято називати правовими підставами застосування даної відповідальності¹.

Настання юридичної відповідальності характеризується включенням особи на підставі спеціального правового акта у сферу суспільних відносин, які регулюються цим правовим інститутом. Головною вимогою, яка висувається до особи у цьому випадку, є наявність у останньої здатності та можливості виконувати ті чи інші функціональні обов'язки, реалізувати свої права, запобігати суспільно шкідливим наслідкам та нести відповідальність у разі їх настання.

Реалізація юридичної відповідальності полягає у тому, що особа, перебуваючи у межах певних правових відносин, вчиня-

¹ Явич Л.С. Общая теория права. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — С. 278.

ючи правопорушення, підлягає заходам державного примусу згідно із встановленими правовими актами правилами і процедурами. В умовах правової держави при реалізації юридичної відповідальності мається на меті, зокрема, захист прав і свобод особи та належна охорона правопорядку. Адже рівень сталості та непорушності правопорядку в суспільстві та державі прямо пропорційно залежить від того, наскільки повно і точно реалізуються вимоги правових норм щодо здійснення юридичної відповідальності¹.

Застосовуючи заходи юридичної відповідальності, держава прагне досягти певного остаточного результату, який передбачений законодавством. За різних видів юридичної відповідальності можуть бути різні цілі, зокрема: вона забезпечує захист правопорядку, охорону існуючого ладу і суспільних відносин, у тому числі шляхом покарання винного; юридична відповідальність сприяє вихованню громадян у дусі поваги до права; вона спрямована на відновлення соціальної справедливості; юридична відповідальність запобігає вчиненню нових правопорушень².

Іноді в юридичній літературі виокремлюється стадія юридичної відповідальності, яка є етапом остаточної констатації вини порушника прав особистості та визначення міри юридичної відповідальності. З цією метою компетентні органи перевіряють законність реалізації відповідальності на першому етапі й на основі зібраних доказів ухвалюють рішення у справі. Цей етап безпосередньо торкається сфери прав людини, оскільки тут рішення стосується не лише потерпілого, а й порушника. На цій стадії перевіряється: дотримання вимог закону у процесі притягнення особи до відповідальності; чи належить вирішення цієї справи до повноважень цього органу; чи є в діях особи склад правопорушення; чи достатньо зібрано доказів для ухвалення рішення у справі; чи правильно

¹ Зелена О. Юридична відповідальність: природа, сутність та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 37, 39.

² Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти). — К.: Атіка, 2003. — С. 212.

кваліфіковано правопорушення; чи враховані всі обставини справи та особливості особистості порушника¹.

Отже, для того щоб запобігти вчиненню особою правопорушень у майбутньому, потрібно примусовим заходам, які застосовуються до правопорушника, наскільки це можливо у кожному конкретному випадку, надати гуманістичного змісту і соціально корисної спрямованості. Саме гармонія суспільного буття ґрунтується на тому, що особа, яка вчинила правопорушення, потребує не тільки покарання, а передусім залучення до соціальних цінностей. У правовій державі члени громадянського суспільства повинні свідомо і добровільно дотримуватися правил поведінки, які містяться в правових приписах, оскільки право втілює в собі свободу більшості населення, його норми є загальнообов'язковими і спираються на підтримку держави в громадській думці.

¹ *Басін К. В.* Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 4. — С. 12.

Розділ 2

Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності

Юридична відповідальність за правопорушення — одна з найскладніших та гострих тем сучасної юридичної науки.

Ця категорія має свій відмінний від інших видів відповідальності юридичний зміст. Це проявляється у правових настановах і в нерозривному зв'язку з державою, яка забезпечує реалізацію юридичної відповідальності. Слід зазначити, що останніми роками помітно посилилася увага до змісту юридичної відповідальності. Це спостерігається в традиційних галузях науки, кримінальній, цивільно-правовій, а також у конституційному праві, де ще кілька десятиліть тому таке питання з наукового погляду видавалось некоректним.

Проте щодо теорії права слід визнати, що розгляд юридичної відповідальності обмежувався або майже обмежений відповідними розділами підручників з теорії держави і права. Проте, на нашу думку, понятійний категоріальний апарат такого поняття, як «інститут юридичної відповідальності» повинен передусім розроблятися в рамках теорії держави і права.

За загальновизнаною в науці думкою, скоєння правопорушення та наступна реалізація юридичної відповідальності пов'язані з державним та громадським осудом. Державний осуд виражений у застосуванні до винної особи (чи організації) відповідного правозастосовного акта. У більшості випадків наявність громадського осуду також не викликає заперечень. Практично завжди особа, порушуючи норму права, порушує і відповідну норму моралі, моральні настанови. Тому поряд із

юридичною відповідальністю перед державою особа несе і моральну відповідальність перед суспільством, яка виявляється у громадському осуді. Іноді громадський осуд може мати і юридичне значення, про що йтиметься далі.

В юридичній літературі неодноразово підкреслювалося, що співіснування індивідів у цивілізованому суспільстві передбачає необхідність виконання ними певних правил та вимог, що забезпечують нормальне функціонування будь-якого суспільства. Ці вимоги знаходять вираз у певних соціальних регуляторах, серед яких: норми права, моралі, звичаї, традиції тощо. Є зрозумілим і виправданим, що врахування індивідом у своїй поведінці цих правил стає певним алгоритмом співіснування держави, суспільства і індивіда, а також підставою сприйняття самим індивідом цих категорій. Як представник певного соціуму будь-який індивід повинен узгоджувати й узгоджує свої інтереси і вчинки з цінностями і стандартами, які є загальновизнаними та загальноприйнятими в даному суспільстві. Якщо поведінка порушуватиме певні канони та встановлені правила, це зумовлюватиме в тому чи іншому вигляді відповідальність перед суспільством, державою, представниками соціумів. У такий спосіб формується поняття соціальної відповідальності, яку визначають як ставлення суспільства до вчинків особи з погляду виконання нею загальноприйнятих правил¹.

Отже, потрібно пам'ятати про те, що юридична відповідальність, яка настає за порушення норм права, — це різновид соціальної відповідальності, яка настає за порушення різних соціальних норм (права, моралі, звичаїв, корпоративних норм). Оскільки найважливішою закономірністю права є відповідність правової форми змістові суспільних відносин, що регулюються, юридична відповідальність за змістом і структурою має відповідати соціальній відповідальності². Досить цікавими є визначення соціальної відповідальності, що надають

¹ Мухаев Р. Т. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С. 489.

² Похмелькин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. — С. 25.

представники не тільки правової, а й інших спрямувань гуманітарної науки. Зокрема, її визначають як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, чийсь дії, вчинки, слова¹. Співвідношення даних понять — соціальної та юридичної відповідальності — це співвідношення загального та особливого. Соціальна відповідальність являє собою єдність двох складових: 1) відповідальність особи за вчинене діяння перед іншими індивідами, соціальними групами, державою та суспільством загалом; 2) відповідальність держави та суспільства перед окремою особою чи соціальною групою.

Сучасні вчені-правознавці зазначають, що вивчення проблеми юридичної відповідальності становить певну складність, оскільки ні в навчальній, ні в науковій юридичній літературі, ні в законодавстві послідовно не проводиться єдиний погляд на доволі спірні питання, що виникають при дослідженні цієї проблематики.

Без належної системи юридичної відповідальності право стає безсилим та ненадійним, не виправдовує соціальних очікувань. Правові норми, встановлені на їх підставі, права та обов'язки членів суспільства перетворюються на добрі наміри, якщо влада не здатна організувати поновлення та захист порушених прав, примус до виконання обов'язків, покарання тих, хто порушує правові заборони. Адже досить багато процесів та напрямів правового розвитку пов'язані із дієвістю права: відчуттям захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, протистоянням сваволі у процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівною дією механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантуванням та забезпеченням системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що становить потенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 177.

Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами взагалі та кожним індивідом зокрема. Важливого значення набуває сьогодні у зв'язку з цим інститут відповідальності держави перед особою та особи перед державою. Втілення принципу законності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, забезпечення правопорядку, сприйняття права як явища соціальної дійсності є пріоритетними напрямками сучасного правового розвитку. Одним із елементів підтримки виваженого ставлення до явищ правової дійсності є удосконалення інституту юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність — засіб боротьби з правопорушеннями, забезпечення правомірної поведінки. Цивілізоване право передбачає цивілізовані засоби, способи здійснення, функції та принципи юридичної відповідальності, відповідної демократичному розвитку.

Норми та суспільні відносини, які утворюють зміст, сферу юридичної відповідальності, склалися історично. Сучасні принципи відповідальності стали виникати у свідомості суспільства та в діючому праві в період розкладу феодального устрою. У процесі становлення громадянського суспільства та боротьби з феодальним ладом, розвитком буржуазного устрою стверджувалися основні положення сучасної теорії права та практики законотворення відповідних принципів застосування заходів примусу за скоєне правопорушення. У полі зору передових мислителів були насамперед кримінальне право та процес, які визначають найбільш гострі міри примусу та порядок їх застосування.

Основним принциповим положенням, яке склалося в боротьбі проти феодальної сваволі та інквізиційного процесу, є те, що примус як спосіб, засіб охорони права не повинен порушувати саме право, а може здійснюватися тільки на основі та в межах права. Одним із втілень цього принципового положення стала відома формула *null crimen, nulla poena, sine lege* (без закону немає ні злочину, ні покарання). Це означає, що правопорушенням визнається тільки та виключно те діяння, яке до

його скоєння було заборонене законом, що набрав законної сили та усвідомлений суспільством. У тому ж чи іншому законі має бути точно визначено міру покарання, яка застосовується за це (цей вид) правопорушення.

Визнання цього принципу стає догмою права при здійсненні відповідальності. За будь-якого розуміння права — нормативного, соціологічного, правового, психологічного — норма права, як вона виражена в тексті закону, є альфою та омегою відповідальності за правопорушення. Ні ознаки правопорушення, ні санкції, які визначають міру примусу за нього, не підлягають розширеному чи обмежувальному тлумаченню чи (тим більше) застосуванню за аналогією. Крім закону, який визначає санкції за будь-яке діяння, відповідальності за нього, не повинна надаватися зворотна сила, бо представник громадянського суспільства, покараний за проступок, який у момент скоєння не був заборонений чи карався менш строго, обґрунтовано заявляє, що це є протиправним у цивілізованому суспільстві¹.

Іншим досягненням політико-правової теорії та законодавства в сфері відповідальності стає прагнення урегулювати правом діяльність державних органів, які застосовують примус, підпорядкувати цю діяльність спеціальному контролю та перевірці.

Слід врахувати, що, по-перше, законодавство в сфері відповідальності має суспільне значення лише тією мірою, якою воно реалізується. Якщо правоохоронні органи демонструють безсилля в боротьбі з правопорушенням або сприяють порушникам, у суспільстві складається переконання, що більшість заборон можна безкарно порушувати, а для захисту своїх прав цілеспрямовано застосовувати самосуд та самоуправство, що є ефективнішим, ніж дії офіційно існуючих правоохоронних органів.

По-друге, є аксіоматичним, що в сфері, де застосовується державний примус, досить часто державні органи та посадові

¹ *Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: НОРМА, 2007. — Т. 3. — С. 655-679.*

особи, що розслідують справи про правопорушення, часто можуть перевищувати і перевищують свої владні повноваження. Це демонструє відсутність гласності, сваволю у процесі збирання доказів та залякування осіб, які залучені до процесу розслідування. Прагнення швидше обґрунтувати обвинувачення та закінчити справу у визначений термін іноді веде до засудження невинуватого. Суттєву шкоду законному та обґрунтованому здійсненню юридичної відповідальності може спричинити тиск дезорієнтованої суспільної думки, адміністративна слабкість високопосадовців, дії корумпованих працівників правоохоронних органів, політичні амбіції та лобізм певних кланових інтересів.

Ні суспільство, ні особа не можуть існувати без захисту від правопорушників, а отже, без діяльності спеціального апарату, який охороняє право від порушень. Адже при здійсненні юридичної відповідальності протиборствують дві нерівні сторони: особа, обвинувачувана (підозрювана) у скоєні правопорушення, та організація посадових осіб, які мають владу та повноваження застосовувати примус від імені держави. За вказаних умов цей примус може бути застосований як сваволя, з певним порушенням закону.

Для запобігання прийняттю необґрунтованих та незаконних актів та рішень щодо відповідальності практика, законодавство, правова доктрина періоду становлення громадянського суспільства визначили такі засоби: особа, обвинувачувана (підозрювана) в правопорушенні, за законом наділена комплексом прав, які дають їй можливість бути учасницею в дослідженні обставин справи, оскаржувати кваліфікацію правопорушення, сам факт його скоєння, надавати докази, використовувати послуги адвоката, досягати за допомогою юридичних засобів звільнення від відповідальності або її полегшення. Комплекс цих прав дістав назву «право на захист», це право повинно до певної міри урівноважити фактично нерівне становище сторін у відносинах відповідальності (з одного боку, особа, яка обвинувачується у скоєні правопорушення, з іншого — співробітники правоохоронних органів, які мають владні

повноваження, наділені правом застосовувати примус). У відносинах штрафної, каральної відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної) використання права на захист дає можливість запобігти обвинувачувальному ухилу, часто притаманному посадовим особам та державним органам, які розслідують та (або) вирішують справи про відповідні правопорушення. У відносинах цивільно-правової та інших видів відповідальності право на захист належить сторонам цивільного процесу та полягає в однаковій можливості сторін доказувати чи заперечувати факт заподіяння шкоди чи порушення договору, обґрунтовувати та оскаржувати розмір спірного відшкодування тощо. Реалізація права на захист надає юридичній відповідальності (особливо на стадії підготовки рішення у справі про правопорушення) змагального характеру. Першочергове завдання полягає у винесенні правосудного рішення у справі. Як зазначав В. Хвостов, завдання суду полягає у з'ясуванні питань про право і неправу й у вжитті примусових заходів для поновлення порушеного права. Щодо запобігання можливим правопорушенням судова діяльність доповнюється діяльністю поліцейською¹. Досить цікаві думки щодо застосування права висловлював також Г. Шершеневич².

Крім того, засобом забезпечення законності та обґрунтованості юридичної відповідальності є удосконалення процедури її здійснення, що можливо за певного рівня розвитку науки. Офіційним визнанням неможливості уникнення помилок при вирішенні таких справ передусім є законодавче закріплення права та порядку оскарження рішення щодо юридичної відповідальності, а також актів правоохоронних органів, які приймаються у процесі її здійснення. Необхідною передумовою та способом запобігання і виправлення цих помилок є формалізація процесу реалізації відповідальності, поділ його на етапи, які здійснюються за документально оформленими актами, доступними наступній перевірці та оцінці. Цей проце-

¹ Радько Т. Н. Теория государства и права: Хрестоматия / Под общей ред. И. И. Лизиковой. — М.: Акад. проект, 2005. — С. 576.

² Там само. — С. 338–339.

суальний порядок дає можливість виявити недосконалі ланки в системі державних органів, які реалізують відповідальність, закріпити кадровий склад, звільнити його від компетентних чи недобросовісних працівників. Процесуальна регламентація юридичної відповідальності — необхідна передумова наступного контролю та об'єктивної перевірки порушення, розгляду та вирішення справ про правопорушення; за наявності помилок, допущених на тому чи іншому етапі відповідальності, існує можливість повернути справу, розглянути її спочатку чи взагалі зупинити. Не менш важливими є процесуальні гарантії прав особистості, яка притягнута до відповідальності. Змагальність та право на захист втілені саме в процесуальних нормах, засобами яких реалізуються норми матеріального права, що визначають склад правопорушення та санкції за їх скоєння.

Більшість принципів юридичної відповідальності закріплені в сучасних конституціях, законодавстві, міжнародних пактах про права тощо.

У сучасній державі саме буття юридичної відповідальності можливе лише в рамках законів, які визначають склад правопорушення та санкції за їх скоєння, а також порядок (процедуру) дослідження обставин правопорушення, прийняття обґрунтованого рішення про правопорушення та (якщо воно дійсно було) застосування санкції, порядок виконання прийнятого рішення.

Основна проблема, пов'язана з удосконаленням інституту відповідальності, — забезпечення законності, запобігання правопорушенням, максимально можливе усунення збитків, заподіяних суспільству та правопорядку. В цій проблемі концентруються два доволі важливих соціальних завдання: по-перше, суспільство та кожний громадянин мають бути впевненими, що правопорушенням запобігають за допомогою державного примусу, що права та охоронювані законом інтереси захищені від протиправних посягань; по-друге, що боротьба з правопорушниками здійснюється суто на підставі закону, що забезпечує недоторканність прав та свободи громадянина, який не вчинив нічого протиправного.

Вивчення проблем юридичної відповідальності повинно вестися на основі вивчення норм та принципів права, за межами яких немає ні правопорушення, ні санкцій, а тому не повинно бути ні відповідальності, ні примусу. Отже, за теоретичного дослідження проблем відповідальності спроби вийти за межі права, відійти від права як предмета дослідження, замінити ту частину права, яка визначає основи та порядок здійснення відповідальності, чимось іншим, стороннім для права, не можуть дати позитивного результату.

На жаль, при дослідженні проблем відповідальності виявився глухий кут семантичних пошуків, які засновані не на вивченні права, його загальних принципів, практики застосування, а на вивченні окремих, інколи ізольованих, відірваних роздумів та висновків значення слова «відповідальність». Одним із проявів побутового мислення та доктрини застійних часів є визначення: «Відповідальність — це обов'язковість відповідати». Подальші спроби вивести зміст поняття «відповідальність» з її термінологічного визначення породжують визначення: «Відповідати — це давати відповідь, визнати скоєне»¹. Проте, на нашу думку, не заперечуючи цих складних елементів загального розуміння юридичної відповідальності, слід констатувати сьогодні, що їх виявляється замало для наукового розуміння та практичного застосування категорії «юридична відповідальність». Очевидно, це призводить до появи так званого двоаспектного розуміння юридичної відповідальності (позитивна та негативна юридична відповідальність). Проте будь-яке юридичне поняття, правова конструкція та категорії, безумовно, потребують свого тлумачення та розуміння, які стають можливими тільки після дефініційного уточнення останніх.

Досить суттєвим для розгляду сутності, підстав, характерних рис, ознак та природи юридичної відповідальності є врахування досліджень, проведених у рамках так званих терміносистем, або опрацювання дефініційного апарату.

¹ *Морозова Л. А.* Теория государства и права в вопросах и ответах: Учеб. пос. — М.: Эксмо, 2008. — С. 232–251.

Правовий феномен, пов'язаний із дефініціями, сам по собі має досить різні визначення: правова дефініція, законодавча дефініція, легальна (офіційна) юридична дефініція, доктринальна дефініція, правове визначення тощо¹.

Визнаючи необхідність та право на існування за всіма формулюваннями слід зазначити, що ступінь адекватності відображення ними змісту поняття досить різний, і для юридичної академічної науки інтерес становлять лише деякі з них.

Так, у науці зазначено, що всі погляди щодо поділу дефініцій можна об'єднати в три основні групи. Одні вчені (В. Керілов, А. Назаренко та ін.) зазначають, що дефініція — це логічний прийом (операція) і її результати, що розкривають зміст відповідного поняття. Інші вчені (Т. Котарбинський) розглядають дефініції тільки з лінгвістичних позицій². Багато авторів (М. Власенко, Д. Горський та ін.) досліджують дефініції, використовуючи одночасно логічні й лінгвістичні засоби, прийоми, форми та правила³.

На нашу думку, при дослідженні дефініцій, виявленні їх сутності та природи має бути комплексний інтегративний підхід, що містить формально-логічні, лінгвістичні, філософські, історичні, соціологічні, психологічні та спеціально-юридичні обґрунтування даного феномену. У вітчизняній науці зазначено, що «визначення» виступає як логічна операція, що розкриває зміст понять⁴. Латинським синонімом слова «визначення» є дефініція, досить часто ці терміни вживаються як тотожні⁵. Водночас слід зазначити, що більшість правознавців визнають «дефініцію» терміном, який найбільш чітко відображає процес,

¹ Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: Материалы международного круглого стола. — Черновцы. — 21–23 сентября 2006 г. — Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юрид. техника», 2007. — С. 67–101.

² Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции: Учеб. пос. для вузов. — М.: NOTA BENE, 2004. — С. 70.

³ Бабаев В. К. Советское право как логическая система. — М.: Академия МВД СССР; Ред.-изд.отдел, 1978. — С. 142; Ивин А. А. Логика. — М.: Наука, 2002. — С. 249, 250.

⁴ Ивин А. А. Логика. — М.: Наука, 2002. — С. 71.

⁵ Бабаев В. К. Советское право как логическая система. — С. 142.

сутність логічної операції та її результат. Стосовно термінів «правова» (доктринальна), юридична, легальна, законодавча, нормативна дефініція, то більшість із них різняться за обсягом. Найбільш широким є поняття «правова (доктринальна) дефініція». Вона фіксує ознаки правового поняття, тобто поняття, яким оперує юридична наука, повинно оперувати законодавство і правозастосовна практика.

Різновиди наукових дефініцій багато в чому зумовлені їх функціями. Класифікація функцій юридичних дефініцій може здійснюватися за різними критеріями: правовими сім'ями, в яких проявляються їх роль і призначення (властиві, наприклад, романо-германській і англосаксонській, мусульманській чи гібридній правовим системам); типом юридичної практики (наприклад, правотворча, правозастосовна, інтерпретаційна тощо); часом дії (наприклад, постійні і тимчасові); значущістю (наприклад, основні та неосновні); різновидами юридичних дефініцій (наприклад, формальні, матеріальні, генетичні); предметом правового регулювання (наприклад, функції інституціональних, галузевих та ін. дефініцій); цілеспрямованим юридичним впливом на свідому поведінку людей, їх колективів і організацій (наприклад, регулятивна, комунікативна).

Цікавим саме для нашого дослідження є те, що правові визначення, а отже, і відповідні їм дефініції в літературі поділяють на «визначення права» і «визначення правової науки». Перші відображаються в законодавстві, другі — у наукових джерелах (монографіях, коментарях до законів, словниках тощо). Визначення права характеризується головною ознакою — вони зведені в ранг закону. При цьому більшість вчених доводить, що законодавчі (легальні) дефініції доцільно розглядати як різновиди правових¹. А для їх використання найбільш зручним терміном є нормативно-правова дефініція.

Нормативно-правові дефініції характеризуються високою мірою обґрунтованості, являють собою положення правової

¹ *Бабаев В. К.* Советское право как логическая система. — С. 142; *Логика: Учебник для юридических вузов* / Под общ. ред. В. П. Сальникова. — СПб., 2003. — С. 54.

теорії, що сформульовані в рамках наукового пошуку, мають логічну структуру. Їх основна функція — сприяння ясності та конкретності процесу правового регулювання.

Нормативно-правові дефініції діють разом з нормами права, що забезпечує системність правового регулювання суспільних відносин. Безумовно, їх слід визнати елементами системи права. Як зазначалося, кожна правова дефініція має властиві їй функції і водночас бере участь у здійсненні функцій інших компонентів у системі права.

Кілька слів про не менш, а можливо, більш важливі для нашого монографічного дослідження так звані, доктринальні дефініції — теоретичні судження, сформульовані вченими-юристами, що розкривають зміст і обсяг будь-яких понять і юридичних явищ (процесів і станів), що є складовою наукової правосвідомості, виражаються текстуально зовні, не є обов'язковими для суб'єктів права і виступають науково обґрунтованими орієнтирами й аргументами в теоретичній діяльності і правотворчій, правореалізаційній, інтерпретаційній та правосистематизуючій практиці. Доктринальні дефініції становлять ідеологічну, світоглядну основу юридичної науки. Важливий елемент структури тієї чи іншої теорії (вчення) є важливим засобом аргументації і доказування в наукових дискусіях.

З огляду на зазначене зауважимо, що в науковій літературі юридична відповідальність визначається по-різному, оскільки це поняття складне і багатоаспектне. Одні автори під юридичною відповідальністю розуміють передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта права зазнати несприятливих для нього наслідків правопорушення. Інші — міру державного примусу за скоєне правопорушення, пов'язану з тим, що винний був позбавлений особистих організаційних чи майнових благ тощо.

Розуміння інституту юридичної відповідальності традиційно дискутується. Для того щоб визначитися з дефініцією або принаймні з підходами до неї в сучасному правовому полі, слід наблизитися до цього питання, розглянувши домінуючі сучасні погляди та концепції з цієї проблематики. Необхідно

зазначити, що останнім часом у юридичній літературі з'являється трактування та аналіз так званої позитивної юридичної відповідальності.

Розглядаючи позитивну та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність, слід зазначити, що в сучасній юридичній думці і, відповідно, в юридичній літературі сформувалося кілька позицій щодо цього. Передусім це позиції вчених, які: 1) категорично заперечують «двоаспектну» юридичну відповідальність (М. Марченко, О. Лейст, С. Полєніна); 2) не менш категорично констатують її наявність (В. Нєрєсєянц, А. Піголкін, В. Лазарєв та ін.); 3) у своїх працях згадують про наявність негативної (ретроспективної) та позитивної юридичної відповідальності, не аргументуючи власного погляду з цього приводу (А. Васильєв, Л. Морозова).

Враховуючи зазначене, спробуємо визначитися з цим важливим щодо розгляду юридичної відповідальності питанням. Виокремлення позитивної юридичної відповідальності у найбільш систематизованому вигляді являє собою таке.

Позитивна юридична відповідальність — це вид юридичної відповідальності, який являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Такі заходи можуть бути:

- особистого характеру (винесення подяки, присвоєння почесного звання);
- майнового характеру (грошова премія, вручення цінного подарунка);
- організаційного характеру (підвищення у посаді).

Вчені-правознавці серед ознак позитивної юридичної відповідальності називають такі:

- встановлюється державою у заохочувальних правових нормах;
- виступає засобом державного переконання та правового стимулювання;
- застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівниками організації тощо);

— пов'язана з наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ;

— виражається в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистого характеру;

— виступає формою реалізації заохочувальної санкції норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;

— здійснюється в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням ряду процедур — як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди);

— настає тільки за здійснення заслуги.

Якщо фактичною основою позитивної юридичної відповідальності є заслуга, яку характеризує сукупність ознак, що утворюють її склад, то юридичною основою — заохочувальною нормою права, відповідною нагородою (заохоченням) — правозастосовний акт, у якому компетентний орган встановлює конкретний розмір та форму заохочення до конкретної заслуженої особи.

Цікавими, однак малодослідженими питаннями в теорії юридичної відповідальності є ті, що пов'язані з цілями, принципами та функціями позитивної відповідальності. Основними цілями позитивної відповідальності у праві, на нашу думку, є: 1) стимулювання за здійснення найбільш значущих правомірних дій; 2) виховання громадян у дусі поваги до закону як соціальної цінності та ефективного інструмента задоволення їх потреб; 3) упередження пасивної соціально не вигідної, але все ж відповідної нормам права поведінки та протиправної поведінки у «м'якій», стимулюючій формі.

Позитивна юридична відповідальність реалізується у таких функціях, як: інформаційна (доводить до адресатів найбільш доцільні та заохочувальні варіанти поведінки); виховна (коригує деформації правосвідомості громадян шляхом механізму стимулювання); поновлююча (за допомогою заходів позитивної відповідальності компенсуються відповідні витрати особі); розподільча (на основі принципу «всім за їх заслугами» право

за допомогою позитивної відповідальності розподіляє додаткові матеріальні блага, права та інші цінності); функція соціального контролю за найбільш значні, особливо соціально корисні варіанти правомірної поведінки.

Теорія принципів юридичної відповідальності може бути розглянута також щодо позитивної відповідальності:

— принципи законності — застосування державою та іншими уповноваженими суб'єктами заходів правового заохочення, що здійснюються у строгих процесуальних рамках закону;

— принцип справедливості — заохочення має відповідати ступеню соціальної корисності дій особи, а також неприпустимості заохочення за одну і ту саму заслугу двічі;

— принцип добровільності вчинку — визначає, що застосування заходів позитивної відповідальності можливе лише за здійснення дій за доброю волею, не в силу примусу, а в силу внутрішнього переконання індивіда в доцільності та корисності саме такого варіанта поведінки;

— принцип економічності — означає встановлення мір заохочення лише за дійсно цінні для держави та суспільства діяння, недоцільність заохочення за звичайне, повсякденне виконання обов'язків з метою економії матеріальних ресурсів та унеможливлення ототожнення заохочення та інших подібних правових інструментів;

— принцип гарантованості заохочення — потребує встановлення відповідних гарантій своєчасного нагородження у визначеному обсязі за здійснення особою тих чи інших корисних дій.

Частина представників юридичної думки, що визнають наявність позитивної юридичної відповідальності, виділяють такі її види залежно від категорії заслуг та сфери реалізації:

— нагороджувальна відповідальність — цей вид позитивної відповідальності настає за особливі заслуги, які мають найбільший ступінь соціальної корисності чи являють собою видатні результати у важливих сферах людської життєдіяльності;

— заохочувальна відповідальність у сфері кримінально-виконавчого права — застосовується до осіб, які підпадають під

дію кримінального покарання, але які за заслуги чи довгострокове добросовісне виконання (чи перевиконання) ними своїх юридичних обов'язків одержують право на дострокове чи часткове звільнення від подальшого відбування покарання;

— позитивна відповідальність у сфері трудового права — застосовується роботодавцем до працівника за добросовісне виконання трудових обов'язків чи перевиконання трудової норми та виражається, наприклад, у вигляді грошової премії, нагородження почесною грамотою тощо;

— дисциплінарна позитивна відповідальність — застосовується за дотримання відповідної дисципліни, точність та швидкість виконання вказівок тощо на державній, військовій службі, а також може бути встановлена в правилах внутрішнього трудового розпорядку;

— фінансово-економічна позитивна відповідальність — застосовується у сфері здійснення економічної діяльності з боку держави до різних бізнес-структур, індивідуальних підприємців та інших господарських суб'єктів за досягнення ними високих економічних показників, високу активність у сфері благодійності, за спільну реалізацію державних національних проектів тощо*.

Негативна соціальна відповідальність — це встановлення та застосування суспільством різних мір покарання за здійснення суб'єктом суспільно небезпечного діяння, що порушує приписи соціальних норм.

Більш усталеним щодо свого визначення, визнання та наукових характеристик є, безумовно, поняття негативної юридичної відповідальності.

Негативна юридична відповідальність — це особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснене особою винне протиправне діяння в формі застосування до неї заходів державного примусу, серед яких заходи: особистого (позбавлення волі); майнового (штраф); організаційного (звільнення).

* Наприклад, 22 березня 2008 р. у Києві відбулася XII ювілейна церемонія нагородження фахівців «Людина року», серед яких — кращі підприємці, фінансисти, банкіри та ін.

До ознак цього виду юридичної відповідальності більшість вчених відносять такі:

- визначається державою у правових нормах;
- спирається на державний примус;
- застосовується спеціально уповноваженими державними органами;
- пов'язана з покладенням нового додаткового обов'язку;
- полягає у негативних наслідках особистого, майнового та організаційного характеру;
- виступає формою реалізації санкції правової норми в конкретному випадку та застосовується до конкретної особи;
- здійснюється у процесуальній формі;
- настає тільки за скоєне правопорушення.

Якщо фактичною підставою негативної юридичної відповідальності виступає правопорушення, що характеризує сукупність ознак, які утворюють його склад, то юридичною підставою — норма права та відповідний правозастосовний акт, у якому компетентний орган встановлює конкретний обсяг та форму примусових заходів до конкретного правопорушника. Таким правозастосовним актом може бути наказ адміністрації, вирок, рішення суду тощо.

Мета негативної відповідальності особливо чітко проявляється у виконуваних нею функціях. В юридичній літературі більшість авторів виділяють такі основні функції негативної юридичної відповідальності, як: каральна (штрафна); попереджувальна чи превентивна (з метою запобігання здійсненню протиправних діянь у майбутньому як конкретним правопорушником, так і іншими громадянами); виховна; компенсаційна (правопоновлювальна).

Найважливішими принципами негативної юридичної відповідальності є принципи:

- законності — означає, що вся процедура накладення покарання та його відбуття порушником повинна здійснюватися у строгій відповідності до закону;
- вини — передбачає, що немає відповідальності без вини, відповідальність накладається тільки за здійснення особою винного протиправного діяння;

— невідворотності покарання — вимагає, щоб жодне правопорушення не залишалося без покарання;

— гуманності — покарання не може мати своєю метою спричинення фізичних страждань, приниження людської гідності;

— справедливості — застосовані міри відповідальності повинні відповідати ступеню суспільної небезпеки, а також є неприпустимою подвійна відповідальність за одне й те саме правопорушення;

— презумпції невинуватості — кожен громадянин вважається невинуватим, поки інше не буде доведено в установленому законом порядку.

З огляду на викладене спробуємо визначити, яке саме поняття юридичної відповідальності, загальна дефініція або відповідні підходи найбільше відповідають сучасним правовим реаліям, правовому розвитку, кінець кінцем, формуванню та удосконаленню рівня правової системи як такої.

Переважна більшість вчених є прибічниками так званої негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. При цьому зазначається, що існують два найбільш поширених варіанти її розуміння. Один із них пов'язаний з обов'язком суб'єкта перетерпіти несприятливі для нього наслідки правопорушення, інший — це заходи державного примусу за скоєне правопорушення, які полягають у тому, що винна особа позбавлена особистісних чи майнових благ (В. Нерсисянц)¹. Отже, «юридична відповідальність — це застосування до особи, що скоїла правопорушення, засобів державного примусу, що передбачені санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку» (М. Марченко)².

Прибічниками негативної юридичної відповідальності надається і таке її визначення: «Юридична відповідальність — це

¹ *Проблеми общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М.: НОРМА, 2008. — С. 490.*

² *Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2007. — С. 655.*

необхідність особи зазнати засобів державного примусу за скоєне правопорушення» (А. Малько)¹.

В іншому монографічному дослідженні зазначається, що ретроспективна або традиційна юридична відповідальність — це встановлений у процесуальному порядку обов'язок суб'єкта, який скоїв правопорушення, перетерпіти адекватні позбавлення особистого, майнового чи організаційного характеру, передбачені санкцією юридичної норми (В. Кулапов, А. Малько)².

Юридична відповідальність — це застосування засобів державного примусу до правопорушника за скоєне ним протиправне діяння, пов'язане з тим, що винний зобов'язаний перетерпіти позбавлення особистого чи майнового характеру (Р. Мухаєв)³.

Ще однією дефініцією власне традиційного розуміння юридичної відповідальності є така: застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми засобів державного примусу, що проявляються у формі позбавлень особистого організаційного і майнового характеру, та обов'язок особи перетерпіти певні позбавлення державно-владного характеру за скоєне правопорушення (Є. Темнов)⁴.

Українські дослідники визначають, що юридична відповідальність — це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушників (фізичних або юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Юридична відповідальність являє собою специфічні правовідносини між державою в особі її органів (суду, спеціальних інспекцій тощо) і правопорушником, до якого застосовуються юридичні

¹ *Теория государства и права: Учебник.* — М.: Юристъ, 2007. — С. 243.

² *Теория государства и права: Учебник / В. Л. Кулапов, А.В. Малько.* — М.: НОРМА, 2008. — С. 322.

³ *Мухаев Р. Т. Теория государства и права: Учебник.* — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С. 489.

⁴ *Теория государства и права: Учеб. пос. / Кол. авт.; под ред. Е. И. Темнова.* — М.: КНО-РУС, 2007. — С. 332.

санкції з негативними для нього наслідками (позбавлення волі, штраф, відшкодування шкоди тощо)¹.

Подібний погляд на сутність юридичної відповідальності відображений у Великому енциклопедичному юридичному словнику². Юридична відповідальність — вид соціальної відповідальності, встановлений законодавством і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ, належних йому цінностей. Юридична відповідальність — це форма впливу на порушників, реакція держави на допущені порушення правових норм, на посягання на соціальні інтереси суспільства, права особи³.

Автори підручника «Теорія держави і права. Академічний курс» вважають, що юридична відповідальність — це застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми⁴.

Не слід окремо доводити і той факт, що і в інших державах СНД загалом також дотримуються традиційного розуміння юридичної відповідальності. Юридична відповідальність — це суспільні відносини, що виникли між державою в особі спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок перетерпіти відповідні позбавлення і несприятливі наслідки за скоєне правопорушення, що містяться в нормах права (А. Бейсенова)⁵. Юридична відповідальність — це реакція держави на скоєне правопорушення, що полягає в застосуванні до особи, яка його скоїла, засобів примусу (Г. Василевич)⁶.

¹ Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 437.

² Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юридична думка, 2007. — С. 105.

³ Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. В. М. Литвина. — К.: Парламентське вид-во, 2004. — С. 335.

⁴ Теорія держави і права. Академ. курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 502.

⁵ Теорія государства и права: Учебник / Под ред. А. У. Бейсеновой. — Алматы: Аматура, 2006. — С. 335.

⁶ Общая теория государства и права / Под общ. ред. А. Г. Тиковенко. — Минск: Книжный Дом, 2006. — С. 293.

Відтак можна зазначити, що навіть ті вчені-дослідники, які в принципі констатують можливість існування двоаспектної юридичної відповідальності, більш або менш виразно, але підтримують її традиційне трактування, тобто визнають пріоритетною негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність.

Серед аргументів на користь останньої свідчить, наприклад, те, що «неприпустимо в принципі об'єднувати в одному визначенні свідоме ставлення чесної людини до виконання свого соціального обов'язку і протиправну поведінку правопорушника»¹. З-поміж інших аргументованих заперечень — також те, що правомірні юридичні вчинки не можуть бути оцінені як відповідальність, оскільки вони є виразом правомірної поведінки, узгоджені загальнообов'язковими вимогами норм права, а не порушують їх.

Таким чином деякі вчені навіть вважають, що позитивна юридична відповідальність — це не що інше, як абстрактна «категорія, яка не може бути застосована на практиці, а багаторічні наміри її дослідити залишилися лише на рівні побажань та ідей, що можуть бути опрацьовані в майбутньому»².

Деякі вчені зауважують, що коріння виникнення теорії позитивної відповідальності слід шукати там, де правова теорія перехрещується з пануючими в державі ідеологічними установками. Майже всі дослідники радянського періоду, які розробляли теорію позитивної юридичної відповідальності, як відправне використовували положення нормативних актів і партійних документів того часу з урахуванням відповідного ідеологічного підґрунтя³. У зв'язку з цим Д. Лук'янець зазначає: «Якщо в недалекому минулому й існували підстави для розвитку вчення про позитивну юридичну відповідальність у вигляді вимог тодішньої Конституції СРСР та величезної кількості партійних документів, то сьогодні цих підстав вже не існує»⁴.

¹ *Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко.* — С. 666.

² Там само.

³ *Лук'янець Д. М.* Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 6.

⁴ Там само. — С. 7.

Розмірковуючи з цього приводу, слід зазначити, що досить важко співвідносяться зобов'язання відповідати перед суспільством за скоєні правопорушення, інколи за тяжкі злочини, і, навпаки, — за свою правомірну, бажану для даного суспільства поведінку. Крім того, втрачається значення та змістовне навантаження самого терміна «відповідальність», оскільки вона завжди пов'язана з певними обмеженнями — від етично-психологічного характеру до організаційного, майнового чи особистісного, яких повинна зазначати особа.

Немає сумніву і в тому, що будь-яка пересічна особа віддала б перевагу заохочувальним засобам, а не відповідальності за одну і ту саму поведінку.

Крім того, в самому суспільстві поширення ідеї правової позитивної відповідальності викликає сумнів з погляду ефективності правового виховання, правового всеобучу, впливу юриспруденції на масову правосвідомість, оскільки, безумовно, правовиховні засоби орієнтовані на відповідальність перед суспільством та державою за небажану, небезпечну для них поведінку¹.

Для того щоб не «розмивати» саме призначення юридичної відповідальності, слід уникати створення ситуацій, коли може бути застосоване прислів'я «закон як дишло, куди повернеш його, туди й вийшло».

Отже, можна стверджувати, що юридична відповідальність — це передбачений законом негативний вплив на правопорушника з боку конкретних державних органів, на які покладено обов'язок застосування заходів державного примусу.

Юридична відповідальність виникає внаслідок правопорушення та передбачає правовідносини відповідальності. Правопорушення є юридичним фактом, що породжує правовідносини відповідальності, створює для правопорушника певний юридичний зв'язок з органами держави — інспекціями, міліцією, прокуратурою, судом, у яких виникає право розгля-

¹ *Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / Отв. ред. М. Н. Марченко. — С. 668.*

дати правопорушення та притягувати винних до відповідальності. На правопорушника покладається обов'язок виконувати вказівки державних органів та нести визначену ними юридичну відповідальність: перетерпіти передбачені законом несприятливі наслідки своєї протиправної поведінки — позбавлення чи обмеження волі, конфіскацію майна тощо¹.

Звернемося до співвідношення категорій «юридична відповідальність» та «державний примус».

Юридична відповідальність пов'язана з державним примусом, тобто можливістю держави зобов'язати суб'єкта поза його волею і бажанням здійснювати певні дії. За наявності факту правопорушення держава зобов'язує особу чи організацію зазнавати певних несприятливих наслідків. Щодо співвідношення понять «державний примус» і «юридична відповідальність» висловлюються різні погляди. Окремі автори вважають ці поняття навіть тотожними. Однак більшість сучасних дослідників вважають, що державний примус і юридична відповідальність співвідносяться як ціле і частина.

Певні засоби державного примусу можуть застосовуватися не тільки за скоєне правопорушення, а й у деяких інших випадках. Наприклад, заходи попереджувального впливу (превентивні заходи), запобіжні заходи щодо протиправної поведінки і заходи захисту.

Заходи попереджувального впливу (превентивні заходи) — це різновид заходів державного примусу, що застосовуються для запобігання можливим правопорушенням, а також використовуються з метою забезпечення громадської безпеки. У даному випадку може йтися про перевірку документів, митний огляд, адміністративний нагляд за особами, що звільнені з місць позбавлення волі тощо. Застосовуються при стихійних лихах, нещасних випадках для забезпечення безпеки здоров'я та життя людей, нормальних умов праці підприємств та організацій. Ці заходи не пов'язані зі скоєнням правопорушень, а

¹ *Теорія государства и права: Курс лекцій / А. В. Васильев. — М.: Флинта: МПСИ, 2006. — С. 109.*

спрямовані на їх запобігання. Отже, вони передують застосуванню інших заходів примусу, що спрямовані проти винних у скоєні правопорушень. Зокрема, превентивні заходи виражаються у вигляді певних обмежень та заборон.

Запобіжні заходи — різновид засобів державного примусу, що застосовуються для припинення протиправних дій чи попередження їх шкідливих наслідків. Запобіжні заходи на відміну від засобів попередження застосовуються тільки за наявності правопорушення, наприклад, вилучення майна (холодної вогнепальної зброї, якщо немає дозволу на володіння ними).

Заходи захисту (поновлювальні засоби) — різновид державного примусу, що застосовується для поновлення нормального стану правовідносин шляхом стимулювання суб'єктів права до виконання покладених на них обов'язків, наприклад, стягнення боргу, відшкодування шкоди. Інколи засоби захисту ототожнюють із засобами юридичної відповідальності. Проте засоби захисту застосовуються за правопорушення, що мають мінімальний ступінь громадської небезпеки, а в окремих випадках — і за відсутності протиправних діянь (наприклад, відшкодування шкоди, заподіяної при рятуванні майна державних та громадських організацій).

Заходи захисту полягають у тому, що особа примушується до виконання певних обов'язків, які раніше вона повинна була виконати, але не виконала. Юридична відповідальність, у свою чергу, пов'язана з покладенням на правопорушника обов'язку, якого не існувало до вчинення правопорушення.

За своєю сутнісною спрямованістю засоби юридичної відповідальності звернені передусім до правопорушника, їх основна функція — карна. Засоби захисту звернені не стільки до правопорушника, скільки на забезпечення поновлення інтересів уповноваженої особи, їх основна функція — захист відповідних суб'єктних прав.

Розмежування заходів захисту і заходів юридичної відповідальності має практичне значення насамперед для діяльності правотворчих органів. З метою адекватного правового регулювання суспільних відносин слід визначити, у яких випадках

слід встановлювати заходи захисту, в яких — заходи відповідальності, а в яких випадках можливо застосовувати і ті, й інші.

Юридична відповідальність виникає тільки на основі норм права, тільки за скоєне правопорушення, яке виступає юридичним фактом, передбаченим гіпотезами правових норм.

Юридична відповідальність характеризується певними позбавленнями особистого чи організаційного характеру. Тут виникає питання про співвідношення понять «юридична відповідальність» та «покарання». Раніше цей аспект проблеми не був достатньо досліджений, тому, безумовно, він потребує подальшого розгляду та вивчення.

У законодавстві (кримінальному, кримінально-процесуальному, адміністративному, цивільному тощо) поняття «відповідальність» і «покарання» чітко не розмежовуються. У науковій літературі висловлюються різні погляди щодо співвідношення цих понять. Одні автори вважають, що це синонімічні поняття, інші — що вони співвідносяться між собою як ціле і частина, треті — що відповідальність — це обов'язок зазнати несприятливих наслідків правопорушення, а покарання — форма реалізації даного зобов'язання. Кожен з цих поглядів має право на існування, оскільки кожен з них відображає об'єктивну реальність вирішення питання про те, який варіант обрати залежно від підходів до проблеми та самого розуміння юридичної відповідальності.

Крім того, слід розуміти, що державний примус, за допомогою якого охороняються право та правопорядок, безпосередньо пов'язані з особистістю, її інтересами, правами та свободами. Якщо він застосовується для захисту «несправедливого права» чи всупереч праву, проблема соціальної взаємодії права та державного примусу настає особливо гостро.

Загострене сприйняття суспільством, його мораллю та правовою свідомістю проблем зв'язку права та державного примусу зумовлене і тим, що упродовж століть примус нерідко застосовувався довільно, за бажанням можновладців, а заходи державного примусу були неадекватними вчиненому правопо-

рушенню, досить жорстокими. Сваюля, жорстокість чи слабкість влади завжди були найбільш помітними в тій сфері суспільних відносин, де застосовуються заходи покарання за скоєний злочин.

Юридична відповідальність у рамках правовідносин виникає як результат їх конкретизації. Оскільки відповідальності, що реалізується, передував обов'язок особи не скоювати діянь, за які вона передбачена, вид і міра відповідальності встановлюються державою, передбачається санкціями правових норм і в цьому сенсі є об'єктивними щодо особи¹. Багато авторів підкреслюють, що відповідальність можлива лише за умови попереднього висунення до поведінки людей певних вимог, що формулюються в нормах права. У видах юридичної відповідальності виражена воля держави, ставлення до суб'єктивних вчинків людей або наслідків цих вчинків. Система законодавства щодо особи — це сукупність встановлених правових норм, якими особа керується у своїх діях, яким підкоряється, розраховує на їх захист та безпечну життєдіяльність.

Особа не може ігнорувати системи законодавства, яка є проявом суспільного буття, відображенням об'єктивних потреб життя суспільства і існує незалежно від визнання її особою.

Висловлене має велике значення для формування відчуття кожною особистістю своєї власної захищеності правом цивілізованих народів², сприйняття права як надійного «захисника», партнера, а не супротивника³, засіб не тільки відновлення порушеного права, а й розвитку особистих корисних для суспільства напрямів діяльності, прагнень, творчості тощо⁴.

¹ Радько Т. Н. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд. — М.: Проспект, 2009. — С. 590.

² Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 114–126; 313–388.

³ Алексеев С. С. Государство и право: Учеб. пос. — М.: ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 38–42.

⁴ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. 3-е изд. — М.: Дело АНХ, 2009. — С. 462–465.

Отже, взаємозалежність, взаємовідповідність права як феномена діяльності та категорії юридичної відповідальності є досить цікавою, хоча й суперечливою та неоднозначною. Показовим щодо цього є розгляд критеріїв виокремлення відповідних видів юридичної відповідальності¹.

¹ *Морозова Л. А.* Теория государства и права. — Изд. 3-е перераб. и доп. — М.: Эксмо, 2009. — С. 395–405.

Розділ 3

Види юридичної відповідальності: теоретико-методологічні підходи

Дослідження феномену юридичної відповідальності є неможливим без ґрунтовного аналізу її видів. Незважаючи на значну кількість публікацій, у яких досліджуються поняття, функції, принципи юридичної відповідальності, актуальною залишається проблема комплексного аналізу юридичної відповідальності та її видів як важливих категорій юридичної науки та складових елементів правової системи та механізму правового регулювання. Пізнання зазначених категорій повинно базуватися на методології як сукупності принципів, методів, засобів та процедур теоретико-правового характеру.

Слушною є думка С. Гусарева та О. Тихомирова, які розуміють під методологією юридичної науки систему принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему¹. Дана точка зору надає можливість ще раз підкреслити загальний характер методології та можливість використання її принципів, наукових підходів, системи методів, прийомів та засобів з метою дослідження різноманітних об'єктів правової реальності. Методологічний інструментарій органічно взаємопов'язаний між собою, доповнює та збагачує один одного, надає можливість більш точно та адекватно охарактеризувати предмет дослідження.

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. посіб. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — С. 63.

Поняття є універсальним засобом, за допомогою якого вивчається сутність предметів та явищ, виявляються притаманні їм закономірності. Водночас поняття, закріплені в праві, різняться від понять, якими оперує правова наука більшою мірою за ознакою стабільності. У науці дослідник вправі самостійно формулювати чи обирати серед наявних ті поняття, які відповідають його світогляду, поняття в праві залишаються незмінними на період дії закону та змінюються лише законодавцем¹.

В. Сиріх зазначає, що понятійний апарат теорії держави і права виконує дві функції — теоретичну та методологічну. Поняття виконують теоретичну функцію, якщо вони використовуються з метою опису, пояснення та прогнозування правових та політичних явищ. Якщо поняття виступають основою методологічних правил, принципів, то вони реалізують методологічну функцію. Ця сукупність правил, принципів пізнання, яка базується на пізнаних об'єктивних закономірностях та орієнтує дослідника на отримання нових об'єктивно істинних знань, і становить зміст категорії «метод»².

В. Бабкін підкреслює, що важливе місце у процесі аналізу різноманітних правових категорій, серед яких — і інститут юридичної відповідальності, посідають вимоги всебічності та об'єктивності дослідження. Але з цього не випливає, що нові парадигми, концепції, теорії й факти, які не узгоджуються з пануючою системою уявлень, завжди помилкові³.

Водночас неухважність до теоретичної спадщини призводить до збіднення змісту існуючих ідей, поглядів, до ігнорування принципу наступності у науці. У зв'язку з цим важливого значення набуває врахування досвіду, набутого на попередніх етапах розвитку юридичної думки.

¹ *Кашанина Т. В.* Правовые понятия как средства отражения содержания права // Советское государство и право. — 1981. — № 1. — С. 36–44; *Лиховидов К. С.* Актуальные проблемы теории юридической ответственности // Юрист. — 2002. — № 3. — С. 11.

² *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. — С. 666–667.

³ *Бабкін В. Д.* Сучасна методологія досліджень історії держави і права України // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Рекол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Видавничий Дім «Юрид. книга», 2005. — Т.10. — С. 106.

Сучасна наука характеризується інтегрованістю, а міжнаукові трансляції результатів та методів дослідження є елементом механізму її розвитку, залучення дослідницьких засобів інших наук — необхідна умова розвитку будь-якої науки, у тому числі юриспруденції¹.

Слушною є думка, що приведення самої науки у відповідність до соціальних реалій потребує її методологічного переозброєння, що, вочевидь, стає можливим на шляху звільнення її від адміністративно-командної заідеологізованості, демонополізації методологічних підходів, плюралізації використовуваних методів дослідження. Методологічний плюралізм повинен базуватися на використанні загальнометодологічних прийомів, а саме: об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв, спроможність методу наближати дослідника до розкриття сутності явища, що вивчається².

Серед сукупності методів, які використовуються юридичною наукою, важливе місце відводиться формально-логічному методу дослідження юридичної відповідальності та її видів. Слід погодитися з думкою С. Гусарева і О. Тихомирова, що проникнення в юридичну науку способів, прийомів та процедур, які притаманні іншим наукам, не є суто формальним механічним процесом, а супроводжується відповідно їхньою перебудовою, трансформацією, пристосуванням до специфіки об'єктів державно-правової дійсності³.

На необхідність активного використання у правознавстві логічного методу та тих прийомів, які йому властиві, з метою найбільш повного розкриття поняття юридичної відповідальності, її особливостей, функцій та видів вказують праці багатьох

¹ Пархоменко Н. М. Принципи дослідження джерел права // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — Вип. 17. — С. 51.

² Рабінович П. М. Методологія юридичної науки // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3. — С. 618–619.

³ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. — К.: ВІРА-Р; Дакор, 2000. — С. 66.

зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме: В. Баранова, К. Басіна, С. Гусарева, О. Лейста, Н. Оніщенко, О. Тихомирова та ін. Підтримуючи існуючі в юридичній літературі погляди, спробуємо використати для аналізу видів юридичної відповідальності такий важливий прийом логіки, як класифікація.

В енциклопедичних словниках зазначається, що класифікація — це система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї чи іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовуються як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів¹.

Для класифікації характерними є ряд аспектів: інформаційний та пізнавальний. У юридичній літературі зазначається, що поділ певного явища (об'єкта) на споріднені, близькі за розумінням і суттю явища (об'єкти) несе в собі інформацію про об'єкт, який утворився внаслідок даного поділу. В цьому розумінні класифікація має інформаційне значення. Пізнавальне значення класифікації полягає в тому, що у процесі здійснення суб'єктом поділу об'єкта на елементи сам суб'єкт отримує певні знання².

К. Басін зазначає, що класифікація надає можливість: визначити зміст та сутність відповідальності; встановити взаємозв'язок відповідальності та державної діяльності; охарактеризувати форми відповідальності; встановити галузеву належність відповідальності; визначити взаємодію різноманітних видів відповідальності; проаналізувати суб'єктивний склад відповідальності; визначити природу та її значення і в процесі регулювання суспільних відносин³.

¹ *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко.* — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. — С. 277; *Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка.* — К.: Юрид. думка, 2007. — С. 357.

² *Куценко І. В.* Теоретичні основи класифікації підзаконних нормативно-правових актів України // *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* — К., 2007. — Вип. 18. — С. 506.

³ *Басін К. В.* Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти) // *Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 19. — С. 93.

Багатоманітність видів юридичної відповідальності зумовлює можливість їх класифікації за певними критеріями.

У науковій юридичній літературі ряд науковців розрізняють позитивну (М. Строгович, П. Недбайло, В. Кудрявцев та ін.)¹ та негативну відповідальність (О. Іоффе, І. Галаган, І. Самощенко та ін.)². Слід погодитися з думкою Т. Радько, що законодавець, регулюючи суспільні відносини за допомогою права, передбачає: по-перше, відповідальність як необхідність здійснювати певні дії або утримуватись від їх здійснення; по-друге, відповідальність як позбавлення суб'єкта права на певні соціальні блага за здійснення правопорушення.

Р. Ромашов виділяє різноманітні підстави класифікації видів юридичної відповідальності, серед яких найбільшого поширення набула класифікація за такими критеріями, як: часова спрямованість, цілі та предмет правового регулювання. За змістовним критерієм він виділяє ретроспективну (негативну) та перспективну (позитивну) відповідальність.

Ретроспективна юридична відповідальність — це відповідальність у формі покарання, яка настає за протиправне діяння, здійснене після вступу в юридичну силу норми, яка класифікує дане діяння як протиправне і встановлює вид та міру юридичної відповідальності за нього.

Перспективна юридична відповідальність — це відповідальність у формі зобов'язання щодо майбутньої поведінки суб'єкта. Закріплення перспективної відповідальності має спонукати особу до виконання зобов'язань, передбачених відповідним нормативним актом (як правило, нормативним договором)³.

Позитивна відповідальність, як правило, ґрунтується на законі та здійснюється в межах загальних правовідносин. Метою

¹ *Строгович М. С.* Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 72–78; *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М.: Наука, 1982. — С. 12.

² *Іоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. — С. 9; *Галаган И. А.* Административная ответственность в СССР. Процессуальное регулирование. — Воронеж, 1976. — С. 27–28; *Самощенко И. С., Фарушкин М. Х.* Ответственность по советскому законодательству. — М.: Юрид. лит., 1971. — С. 6.

³ *Ромашов Р. А.* Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2006. — С. 212–213.

даного виду відповідальності є визначити поведінку суб'єкта в тому напрямі, який необхідний для суспільства, держави, окремих громадян.

Негативна відповідальність виникає із факту скоєння правопорушення та являє собою негативні наслідки для правопорушника. Цей вид відповідальності здійснюється в межах охоронних правовідносин, суб'єктами яких є держава в особі її органів, та правопорушник, який зобов'язаний перетерпіти негативні наслідки правопорушення, передбачені санкцією відповідної норми права¹.

М. Марченко зазначає, що юридична відповідальність за своєю сутністю має негативний відтінок, передбачає певну реакцію держави на поведінку суб'єкта. Виокремлення позитивної юридичної відповідальності є невиправданим, оскільки, як уявляється, допускається заміна юридичної відповідальності службовим чи цивільним обов'язком, моральним обов'язком дотримуватися тих чи інших звичаїв, що сформувалися в суспільстві, традицій чи інших соціальних нормативів².

Аналізуючи дані види відповідальності, ряд науковців пов'язують їх з вимогами не тільки правових, а й інших соціальних норм, зазначаючи, що позитивна відповідальність розглядається як обов'язок діяти відповідно до вимог соціальних норм, а негативна — як обов'язок суб'єкта перетерпіти певні обмеження за порушення приписів соціальних норм³.

С. Гусарев, А. Олійник, О. Слюсаренко вважають, що до ретроспективної відповідальності слід віднести кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну, матеріальну та розглядають її як специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, накладання

¹ Радько Т. Н. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд. — М.: Проспект, 2009. — С. 609.

² Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Проспект, 2007. — С. 631–632.

³ Хачатуров Р. Л., Ягутян З. Г. Юридическая ответственность. — Тольятти, 1995. — С. 52; Радько Т. Н. Цит. праця. — С. 609–610.

на правопорушника обов'язку перетерпіти позбавлення та несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєння правопорушення. На підставі зазначеного визначення дослідники виокремили ознаки, які характеризують ретроспективну юридичну відповідальність, а саме це: наявність державно-правового примусу; негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний у його скоєнні; обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку¹.

Т. Радько дотримується широкого підходу до виокремлення видів юридичної відповідальності, виділяючи такий її різновид, як статутна. Під статутною відповідальністю дослідник розуміє наявність у громадян, органів та організацій постійної відповідальності, визначеної їх правовим статусом. Підставою даної відповідальності є державно-правове визнання становища особи в суспільстві, її правовий статус. Даний вид відповідальності ґрунтується на нормі права та апріорі покладений на відповідних суб'єктів, вона має місце до факту скоєння правопорушення. Ця відповідальність має характер не покарання, а саме відповідальності, яка включає в себе елементи обов'язку, необхідності чи правової вимоги та ґрунтується на законі, громадянстві, на факті певного правового становища (посадового, професійного, сімейного тощо)².

В. Червонюк як особливий вид відповідальності виділяє відповідальність організацій, під якою розуміє застосування до юридичних осіб штрафних санкцій за здійснення адміністративних порушень у сфері земельного, податкового законодавства, законодавства про охорону навколишнього середовища тощо. Даний вид відповідальності застосовується до організацій, які мають статус юридичної особи, за спеціально вказані в законі правопорушення³.

¹ Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави та права: Навч. посіб. / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. — К., 1995. — С. 68–69.

² Радько Т. Н. Теория государства и права: Учебник. — С. 610.

³ Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. — М.: Инфра-М, 2006. — С. 577.

За галузевим критерієм Р. Ромашов виділяє: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову відповідальність¹.

Відповідно до даного критерію класифікації Л. Рассказов доповнює дані види юридичної відповідальності дисциплінарною відповідальністю². Цього погляду дотримується і В. Сирих³.

П. Рабінович зазначає, що критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним заподіяна. Це дає йому підстави виділяти такі види юридичної відповідальності, як: конституційна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, кримінальна тощо⁴.

О. Чашин підкреслює недоцільність виділення дисциплінарної та матеріальної відповідальності поряд із конституційною, кримінальною, адміністративною, цивільною тощо, оскільки критерієм поділу в даному випадку є саме галузь права, а дисциплінарна та матеріальна відповідальність є різновидами трудової відповідальності⁵. Ряд науковців як окремий вид юридичної відповідальності розглядають процесуальну відповідальність та її різновиди. Так, К. Басін виділяє та характеризує кримінально-процесуальну відповідальність як різновид процесуальної відповідальності⁶; інші вчені виділяють як вид юридичної відповідальності — міжнародну відповідальність, у якій залежно від заподіяної шкоди розрізняють два її різновиди — політичну (нематеріальну) та матеріальну відповідальність⁷; розрізняють також сімейну та інші види відповідальності⁸.

¹ Ромашов Р. А. Теория государства и права. — С. 212–213.

² Рассказов Л. П. Теория государства и права: Учебник. — М.: РИОР, 2008. — С. 428.

³ Сырых В. М. Теория государства и права: Учебник для вузов. — С. 419–425.

⁴ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посіб. — 3-е вид., зі зм. і доп. — К.: ІСДО, 1995. — С. 149.

⁵ Чашин А. Н. Теория государства и права: Учебник. — М.: Дело и Сервис, 2008. — С. 364–365.

⁶ Басін К. В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти). — С. 93–97.

⁷ Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. — М.: Инфра-М, 2006. — С. 576.

⁸ Курис П. М., Скакунов Э. И. К теории ответственности государств в международном праве // Правоведение. — 1973. — № 2. — С. 86–91; Ворожейкин Е. М. Последствия правонарушения в семейном праве // Советское государство и право. — 1973. — № 3. — С. 27–32.

Слід погодитися з думкою А. Олійник, що найбільш поширеною є класифікація залежно від видів правопорушень (за галузевою ознакою), а саме: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, трудова (дисциплінарна, матеріальна відповідальність робітників та службовців) та ін.¹

Д. Лук'янець зазначає, що класифікація видів юридичної відповідальності повинна здійснюватися не лише за галузевою ознакою, виділяючи за даним критерієм кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну та матеріальну відповідальність, а згідно з комплексом ознак. Однією із таких ознак він вважає суб'єкта притягнення до відповідальності, розрізняючи за даним критерієм публічну (кримінальна та адміністративна відповідальність), приватну (цивільно-правова) та службову відповідальність (дисциплінарна і матеріальна відповідальність)².

Останнім часом у юридичній літературі як самостійний вид юридичної відповідальності розглядається конституційна відповідальність. Показовим є той факт, що вітчизняним вченим загалом вдалося створити цілісну концепцію конституційно-правової відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність розглядається як самостійний, встановлений у нормах конституційного права України вид юридичної відповідальності, спрямований насамперед на забезпечення правової охорони Конституції України, який передбачає необхідність для суб'єктів конституційного правопорушення відповідати за свою юридично значущу поведінку, що реалізується у сфері конституційно-правових відносин³.

¹ Олійник А. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета) // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1: — С. 1057.

² Лук'янець Д. М. Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності // Право України. — 1999. — № 7. — С. 122.

³ Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: поняття, ознаки, підстави, суб'єкти // Право України. — 2001. — № 2. — С. 93.

Одне з найбільш вдалих, комплексних визначень поняття конституційно-правової відповідальності було запропоноване В. Погорілком та В. Федоренком. На їхню думку, конституційно-правова відповідальність визначається як самостійний вид юридичної відповідальності, що передбачає належне і сумлінне виконання суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для цих суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект)¹.

Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності знаходить вияв у встановленні пріоритетності захисту найважливіших відносин, а також можливості настання негативних наслідків для суб'єктів конституційного права, що порушують (чи намагаються порушити) норми конституційного законодавства². О. Скакун підкреслює, що юридичною основою конституційної відповідальності є норми Конституції України, які є нормами прямої дії³.

Конституційно-правова відповідальність має певні особливості, які різнять її від інших видів юридичної відповідальності. Конституційно-правова відповідальність має системоутворюючий характер, тобто вона визначає загальні принципи юридичної відповідальності за порушення законодавства України для інших видів юридичної відповідальності; передбачає самостійні конституційні санкції як міру юридичної відповідальності за конституційний делікт. Підстави конституційно-правової відповідальності мають свої особливості, а саме: підставою ретроспективної відповідальності є юридичний факт конституційного делікту, тобто протиправного винного діяння суб'єкта конституційного права, що являє собою

¹ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційно-правова відповідальність // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К.: Юридична книга, 2002. — Вип. 13. — С. 118.

² Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 26.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 472.

сукупність конкретно визначених складових елементів. Підставою проспективної конституційно-правової відповідальності є юридичний факт набуття спеціального конституційного статусу. Коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності є вужчим за коло суб'єктів конституційного права. Конституційно-правова відповідальність є функціональним інститутом конституційного права, що об'єднує сукупність конституційно-правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері проспективної та ретроспективної юридичної відповідальності деліктоздатних суб'єктів за порушення норм конституційного права України. Вона є особливим механізмом правового захисту та охорони Конституції України та чинного конституційного законодавства. Конституційно-правова відповідальність є важливим елементом гарантій усіх основних інститутів конституційного права, що виступають її об'єктами. Джерелами цього виду відповідальності є не лише норми Конституції України, а й усі інші конституційно-правові норми, об'єктивовані в системі чинного конституційного законодавства. Для неї властиві особливі процесуальні форми реалізації¹.

Доповнюючи дані кваліфікуючі особливості юридичної відповідальності, С. Бобровник зазначає, що конституційна відповідальність має політичний характер; є основним інститутом публічного права; настає як у випадку вчинення правопорушення, так і при невиконанні обов'язку; є засобом охорони та захисту Конституції².

На думку О. Майданник, політичний характер конституційно-правової відповідальності проявляється саме до тих суб'єктів правовідносин, діяльність яких пов'язана з участю у здійсненні політичної влади — Президент України, Верховна Рада, народні депутати, Кабінет Міністрів, політичні партії та

¹ *Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.* Конституційно-правова відповідальність // *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* — К.: Юридична книга, 2002. — Вип. 13. — С. 118–120.

² *Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко.* — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 302.

інші інституції. Проте порушення норм, які регулюють питання громадянства, права та свободи громадян, не має політичного характеру¹.

Особливості конституційно-правової відповідальності зумовлюють доцільність її класифікації на види за різними критеріями, зокрема: залежно від джерел, у яких передбачено відповідальність за порушення норм конституційного права; від правових інститутів, на які поділяється сукупність конституційно-правових норм; від суб'єктів конституційно-правової відповідальності; залежно від підстав відповідальності; залежно від тих інстанцій, перед якими передбачена відповідальність суб'єкта даного правопорушення; за формами контролю, які застосовуються з метою забезпечення додержання вимог, що містяться в нормах конституційного права; за особливостями конституційних правопорушень та специфікою мір відповідальності за них².

Кримінальна відповідальність — це різновид ретроспективної юридичної відповідальності, що настає за здійснення злочину та полягає у застосуванні до фізичних осіб, винних у його вчиненні, одного із видів кримінального покарання, передбаченого кримінальним законодавством.

Кримінальне покарання може призначатися лише судом. Воно виконує не лише каральну функцію, а і поновлюючу, що має попереджувальний характер — загально чи приватно превентивний. Зазначене свідчить, що покарання конкретного злочинця містить двох адресатів — самого правопорушника та суспільство, якому сигналізується про нестабільність та про можливість виникнення негативних наслідків³.

Різновидом ретроспективної юридичної відповідальності є адміністративна відповідальність, яка передбачає покладення на порушників загальнообов'язкових правил, що діють у сфері

¹ Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: поняття, ознаки, підстави, суб'єкти // Право України. — 2001. — № 2. — С. 93.

² Там само. — С. 93–94.

³ Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов. — 3-е изд. — М.: Юриспруденция, 1999. — С. 471.

управління та в інших сферах, адміністративних стягнень, передбачених чинним законодавством.

Адміністративна відповідальність настає за умови, що правопорушення не має такого ступеня суспільної шкоди, що вимагав би застосування кримінальної відповідальності; правопорушення, як правило, не є дисциплінарним проступком; метою покладання відповідальності не є відшкодування спричиненої майнової шкоди¹.

Адміністративна відповідальність має чітко виражений публічний характер, оскільки суб'єктом притягнення до даного виду відповідальності є держава в особі її спеціальних органів.

Заслуговує на увагу думка Д. Лук'янца, що порівняно з іншими загальноновизнаними видами юридичної відповідальності адміністративна відповідальність є найбільш багатоплановою як за сферою застосування, так і за кількістю органів, наділених адміністративно-юрисдикційними повноваженнями. Правова природа адміністративної юрисдикції визначається тим, що, з одного боку, вона є складовою виконавчорозпорядчої діяльності органів державного управління, а з іншого — специфічним видом правоохоронної діяльності, пов'язаної із застосуванням адміністративних санкцій до порушників адміністративних та інших правових норм у сфері управління².

Інститут цивільно-правової відповідальності є одним із найважливіших видів соціального контролю, який застосовується насамперед для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві, що забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних. Даний вид відповідальності є особливим правовим зв'язком суб'єкта цивільного права з державою, що зумовлює в сукупності з іншими елементами

¹ Ромашов Р. А. Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2006. — С. 213–214; Якушев А. В. Теория государства и права (конспект лекций). — М.: А-Приор, 2009. — С. 166.

² Лук'янець Д. М. Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності. — С. 122–123.

правового статусу поведінку даного суб'єкта права і слугує підґрунтям для введення в дію механізму державного примусу у разі здійснення або нездійснення вчинків, дій, які закон вважає неприпустимими або, навпаки, обов'язковими, тобто в разі порушення юридичного обов'язку¹.

Цивільно-правова відповідальність — це самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності, яка характеризується як відповідальність фізичної чи юридичної особи, що настає внаслідок здійснення правопорушення в цивільно-правовій сфері за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих майнових та, в деяких випадках, немайнових прав (честі, гідності, авторських прав тощо).

Цивільно-правова відповідальність має дві форми: договірну, яка настає за невиконання чи порушення умов договору, та позадоговірну, яка настає за порушення норм закону, передумовою якої є заподіяння збитків особою, що не була з потерпілою особою у договірних відносинах.

Даний вид відповідальності має компенсаційний характер, коли однією із сторін відшкодовуються заподіяні нею збитки. Окрім, компенсаційного характеру, цивільно-правовій відповідальності притаманний майновий характер, оскільки цивільним правом, як і іншими галузями права, регулюються майнові відносини, порядок виникнення та реалізації права власності тощо. В юридичній літературі зазначається, що даному виду відповідальності властивий правопоновлюючий характер, через даний вид відповідальності поновлюється порушене право, попереднє правове становище суб'єктів тощо².

Слід підкреслити, що особливістю даного виду відповідальності є те, що правопорушник у деяких випадках може самостійно, без втручання держави виконати свої зобов'язання, а також цей вид відповідальності може наставати за відсутності

¹ *Канзафарова І. С.* Цивільно-правова відповідальність як інструмент соціальної регуляції свободи // *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України.* — К., 2005. — Вип. 16. — С. 392–393.

² *Радько Т. Н.* Теория государства и права: Учебник. — С. 606.

вини відповідного суб'єкта за умови, що його діяльність пов'язана з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки¹.

Між відповідальністю та обов'язком у цивільному праві існує певний взаємозв'язок, що не є підставою для ототожнення зазначених категорій. За допомогою примусу боржник вчиняє дії, які добровільно не виконав, і таким чином досягається мета, яка ставилася при виникненні зобов'язання. Цивільна відповідальність виступає як засіб спонукання, стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок. У даному випадку примусове здійснення добровільно невиконаного обов'язку характеризується як мета, а відповідальність — як засіб її досягнення².

Відповідальність у трудовому праві поділяється на дисциплінарну та матеріальну.

Дисциплінарна відповідальність — це різновид ретроспективної юридичної відповідальності, яка настає внаслідок скоєння дисциплінарного проступку та передбачена статтями 139–152 КЗпП України.

Розрізняють загальну і спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена Кодексом законів про працю і правилами внутрішнього трудового розпорядку, вона застосовується до всіх без винятку працівників та передбачена ст. 147 КЗпП України. КЗпП України передбачений вичерпний перелік видів дисциплінарних стягнень загального характеру, а саме догана та звільнення. Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників та здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативних актів.

У юридичній літературі розрізняють такий вид відповідальності, як матеріальна відповідальність працівників (статті 130–138 КЗпП України), що розглядається як різновид ретро-

¹ *Теория государства и права: Учебник / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ — ДАНА, Закон и право, 2000. — С. 395.*

² *Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / За ред. Н. І. Титової. — Львів: Вища школа, 1975. — С. 5–6.*

спективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП України). Умовами застосування матеріальної відповідальності працівника є: пряма дійсна шкода; відповідальність встановлюється лише в межах і в порядку, передбачених законодавством, та за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою. Випадки обмеженої матеріальної відповідальності працівників передбачені ст. 133, а повна матеріальна відповідальність — ст. 134 КЗпП України.

У юридичній літературі як самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності розглядають скасування актів, що суперечать чинному законодавству. Це особливий вид ретроспективної юридичної відповідальності, який полягає в тому, що компетентний орган чи службова особа застосовує правовідновну санкцію, скасовуючи незаконно прийнятий акт. Є кілька форм названої юридичної відповідальності:

а) скасування акта, який суперечить чинному законодавству; б) визнання недійсним акта, який суперечить чинному законодавству; в) зміна акта в тій частині, що не відповідає чинному законодавству; г) давання вказівок компетентним органом чи службовою особою про обов'язкове скасування чи зміну акта, який суперечить чинному законодавству, суб'єктом, який його приймав. Не вважається формою зазначеного виду юридичної відповідальності припинення дії акта¹.

С. Бобровник, окрім традиційних видів юридичної відповідальності, виділяє такий критерій її класифікації, як за формою здійснення та розрізняє судову відповідальність, що признається органами правосуддя в результаті розгляду ними певної справи, та адміністративну, що покладається спеціальними органами за порушення порядку управління².

¹ Олійник А. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета). — С. 1057–1058.

² Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — С. 302.

О. Лейст зазначає, що основні види юридичної відповідальності передбачаються змістом санкцій, які застосовуються за правопорушення. Санкції в свою чергу поділяються на правопоновлюючі, які спрямовані на усунення безпосередньої шкоди, спричиненої правопорядку (поновлення порушених прав, примусове виконання обов'язку, ліквідація протиправного стану), а також штрафні, каральні санкції, які передбачають вплив на правопорушника з метою загальної чи спеціальної превенції правопорушень (кримінально-правові, адміністративні, дисциплінарні та деякі інші). Спосіб охорони правопорядку, який передбачений відповідною санкцією і визначає порядок її реалізації та застосування¹.

Викладене надає можливість класифікувати юридичну відповідальність відповідно до характеру правопорушення та змісту санкцій за його скоєння. За даним критерієм класифікації розрізняють штрафну (каральну) відповідальність, яка застосовується за злочини, адміністративні чи дисциплінарні проступки, особливістю даного виду відповідальності є її процесуальна форма та застосування її владними органами і посадовими особами шляхом прийняття індивідуальних актів. Поряд із даним видом відповідальності розрізняють правопоновлюючу відповідальність, яка полягає у поновленні незаконно порушених прав чи примусовому виконанні обов'язку. У ряді випадків вона може бути здійснена без втручання державних органів, оскільки особа може самостійно виконати покладені на неї обов'язки чи поновити порушене право².

Поширеною є думка, що штрафна відповідальність має відносно визначений характер, оскільки штрафні санкції передбачають межі відповідальності, вона призначається з урахуванням обставин вчинення правопорушення, особи правопорушника, мотивів, засобів та наслідків порушення норми; засоби покарання призначаються спеціальними органами дер-

¹ *Общая теория государства и права. Академический курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2: Теория права. — С. 602.*

² *Басін К. В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти). — С. 94.*

жави чи посадовими особами; передбачає більш жорсткі міри покарання, що призначаються за правилом покриття більш суворим покаранням менш суворого; передбачає нормативно закріплену форму реалізації; має примусовий характер та має за мету покарання правопорушника.

Правопоновлююча відповідальність базується на нормах цивільного права, має абсолютно-визначений характер, що зумовлюється можливістю чітко визначити розмір заподіяних збитків без урахування особливостей обставин правопорушення; забезпечує можливість відшкодування спричинених збитків чи виконання покладених обов'язків добровільно; передбачає можливість застосування всіх встановлених засобів впливу; може здійснюватись поза процесуальною формою, якщо не потребує примусового виконання; може застосовуватись на будь-якій стадії відповідальності¹.

Даний поділ юридичної відповідальності на види є традиційним. Своєрідний погляд щодо даного питання має М. Авдеєнкова. Вона, поділяючи думку В. Крусс², виділяє так звану систему юридичної відповідальності, під якою розуміє взаємопов'язану та взаємозумовлену сукупність форм, видів та типів юридичної відповідальності, які перебувають у єдності та взаємодії.

На її думку, до форм юридичної відповідальності слід віднести важливі системні елементи юридичної відповідальності, що виділяються за галузевою ознакою та об'єднують у собі кілька видів юридичної відповідальності. Різні форми юридичної відповідальності, які виділяють у межах галузевої класифікації, розрізняються не тільки галуззю права, до якої вони належать, а й видом правопорушень, на підставі якого виникають правовідносини щодо відповідальності.

Види юридичної відповідальності розглядаються як первинні елементи системи юридичної відповідальності, об'єднані за ознакою подібності об'єкта чи суб'єкта посягання.

¹ *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 513–514.*

² *Крусс В. И. Конституционные критерии классификации юридической ответственности // Конституционное и муниципальное право. — 2006. — № 4. — С. 43.*

Типи відповідальності являють собою сукупність системних елементів юридичної відповідальності за ознакою переважної спрямованості прямої охоронної дії юридичної відповідальності та ступеня участі публічних суб'єктів у правовідносинах щодо відповідальності¹.

Ряд науковців зазначають, що юридична відповідальність характеризується не лише ознаками, а й елементами структури, серед яких виділяють: підстави відповідальності, суб'єкти, умови, міру відповідальності, процедуру та порядок застосування відповідальності. Кожен із зазначених елементів має свій зміст, що дає можливість на цій підставі виділити такі традиційні види відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова².

Таким чином, потрібно зазначити, що в теорії права визнається існування та самостійне значення різних видів юридичної відповідальності. Будучи різновидами юридичної відповідальності, їм властиві ті ж особливості, що і їй. Однак специфіка суспільних відносин зумовлює своєрідність та певні особливості того чи іншого виду відповідальності.

¹ Авдеенкова М. П. Система юридической ответственности в современной России // Государство и право. — 2007. — № 7. — С. 27, 32.

² Духно Н. А., Ивакин В. И. Понятие и виды юридической ответственности // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 13.

Розділ 4

Функції юридичної відповідальності в умовах глобалізації

Поширення глобалізаційних процесів на правову сферу, зокрема державотворення і правотворення, актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із взаємовідносинами між державою і особою загалом та відповідальності держави перед особою зокрема. Проблеми відповідальності держави перед особою в контексті проблем обмеження публічної влади були предметом дослідження з давніх часів, але з різних обставин мали фрагментарний характер. В умовах глобалізації та інтеграції правових систем зазначена проблема набуває особливої актуальності, оскільки послаблюється вплив держави, її інституцій на забезпечення, захист прав і свобод громадян — однієї із функцій держави.

У цьому контексті слід зазначити, що світова історія характеризується зміною етапів, які зумовлені процесами глобалізації та удосконаленням відповідних цим процесам правових норм, що передбачають юридичну відповідальність та її застосування. В умовах глобалізації, яка проникає в різні сфери суспільного життя — економічне, політичне, соціальне й духовне, еволюція інституту юридичної відповідальності є багатоаспектною, оскільки зачіпає проблеми світового правопорядку, глобальної та регіональних систем органів влади, забезпечення прав і свобод громадян.

Глобалізація сьогодні розглядається як реальний, багатовимірний комплекс різних процесів, що включає інтенсифікацію міждержавних економічних, політичних, соціальних,

культурних зв'язків, трансформацію світової економіки та формування глобальних ринків, значне поширення західної системи ліберально-демократичних цінностей та одночасне посилення їх несприйняття. Сутність глобалізації полягає в посиленні взаємозалежності, взаємовпливу, взаємодії різних суспільств, їхніх економічних, політичних, соціальних, духовних структур¹. У цій площині постає питання про необхідність впливу на дані процеси, оскільки, на думку багатьох вчених, суспільству потрібна вища якість управління соціальними процесами, яку можна забезпечити за допомогою права як інструменту глобалізації та засобу управління її процесами.

Першим етапом глобалізації у сфері права слід вважати рецепцію римського права в XVI ст., коли країни Європи запозичили норми римського права, удосконаливши національні правові системи.

Наступним кроком у цьому напрямі було утвердження ідей невідчужуваності прав та свобод людини і громадянина та їх закріплення у Декларації незалежності США 1776 р., Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.), згодом — у Загальній декларації прав і свобод людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. тощо.

Одним із проявів глобалізації в сфері права можна вважати інтеграційні процеси, що відбувалися на теренах СРСР протягом 1918—1991 рр. Це знайшло прояв у створенні типової системи права та відповідно джерел права у п'ятнадцяти республіках, а також у поширенні політико-правового впливу СРСР на країни Східної Європи.

На сучасному етапі набули утвердження та поширення ідеї європейської інтеграції та перетворення Європейського Союзу на модель нового світового порядку. Формальне закріплення дані положення отримали в Договорі, який запроваджує Конституцію для Європи. Держави Європейського Союзу створи-

¹ Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). — М.: Изд-во МГУ, 1988. — С. 5—6.

ли спільні інституції, яким делегували частину своїх національних повноважень так, що рішення в певних сферах загальних інтересів можуть ухвалюватись демократичним шляхом на загальноєвропейському рівні. Таке усупільнення суверенітетів називають також «європейською інтеграцією». Крім того, характерним для цього процесу на сучасному етапі є ухвалення міждержавних угод: Гельсінської міжнародної декларації, Паризької хартії тощо.

За таких умов відбувається гармонізація правових систем світу. Гармонізація визначається як процес цілеспрямованого зближення правових систем шляхом усунення суперечностей між ними та формування мінімальних правових стандартів через утвердження спільних правових принципів, приведення законодавства держав-членів та країн — не членів Європейського Союзу у відповідність із його вимогами на підставі правових актів Євросоюзу¹.

Під європейськими правовими стандартами потрібно розуміти принципи й норми, зафіксовані в основних джерелах права Ради Європи та Європейських Співтовариств, де містяться єдині правові вимоги до держав-членів і визначається їхня діяльність у межах європейського правового простору. Серед основних джерел — Загальна декларація прав людини (1948 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.), Європейська хартія місцевого самоврядування (1985 р.) тощо. Досягти таких стандартів можна тільки шляхом реформування національних правових систем, що передбачає насамперед закріплення принципів верховенства права, плюралістичної демократії, забезпечення реалізації основних прав і свобод громадян. Одним із шляхів досягнення цієї мети є вдосконалення системи чинних нормативно-правових актів, у тому числі її оновлення.

В аспекті нашого дослідження слід виокремити європейські стандарти прав людини, під якими розуміють зафіксовані в

¹ *Кравчук М. В.* Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / *М. В. Кравчук, І. В. Парапан.* — К.: СЛОВО, 2004. — С. 10–11.

юридичних актах і документах європейських і міжнародних організацій (Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ та ін.) принципи і норми щодо прав та свобод людини, призначені слугувати орієнтирами для відповідної внутрішньодержавної юридичної практики¹.

На жаль, практика сучасного державотворення і правотворення свідчить про безперспективність євроінтеграційних намірів України, оскільки вони не можливі без реформ щодо забезпечення прав і свобод. План співробітництва Україна — ЄС у частині прав людини, рекомендації міжнародних органів ООН, Ради Європи та ОБСЄ або не виконуються, або ігноруються².

Юридична відповідальність держави перед особою є складовою механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Загалом, юридична відповідальність не є сталим явищем. Зміна суспільних відносин та законодавства зумовлює оновлення змісту, принципів, мети, функцій юридичної відповідальності — конституційної, фінансової, податкової, цивільно-процесуальної, кримінально-виконавчої, а також визнання суб'єктами юридичної відповідальності держави, органів державної влади та посадових осіб³.

Тобто на сучасному етапі слід переглянути традиційні інтерпретації юридичної відповідальності держави. Тривалий час ustalеним був підхід, згідно з яким юридична відповідальність розглядалась виключно щодо громадян та виключала юридичну відповідальність держави. Свідченням цього є правова позиція СРСР, що виражена при підписанні Конвенції про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (Нью-

¹ Рабинович П. М. Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека). — Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К.: Юринком Интер, 2003. — С. 245.

² Права людини в Україні — 2007: Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапц, В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Х.: Права людини, 2008. — С. 9.

³ Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. — Саратов, 2004. — С. 1–2.

Йорк, 9 грудня 1948 р.), яка полягала у невизнанні обов'язковою юрисдикції Міжнародного суду ООН при вирішенні спорів про відповідальність тієї чи іншої держави. Пізніше ця проблема була офіційно подолана. Держава не лише закріплює юридичну відповідальність суб'єктів суспільних відносин, а й є самостійним суб'єктом юридичної відповідальності, яка розвивається в двох напрямках: національному та міжнародному. В національному держава несе відповідальність за все, що відбувається на її території, у міжнародному — за утвердження принципів людської гідності, справедливості та рівності на глобальному рівні¹.

Утвердження положення про визнання держави суб'єктом юридичної відповідальності також свідчить про інтеграцію сучасних держав до Європейського співтовариства. Зокрема, визнання обов'язковою юрисдикції Європейського суду з прав людини. Наприклад, особливе місце в системі джерел права України посідають рішення Європейського суду, які містять правоположення (судові прецеденти) і є обов'язковими для застосування в контексті тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини² (далі — Конвенції). Зокрема, відповідно до ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»³ рішення цього Суду є обов'язковими для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції. З метою забезпечення додержання Україною положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження заяв проти України, органи державної влади зобов'язані вжити заходів загального характеру, зокрема внести зміни до чинного законо-

¹ *Сизитова Н. В.* Ответственность Российской Федерации за нарушение прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М., 2006. — С. 4.

² *Хорошковська Д. Ю.* Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — С. 4, 6–7.

³ Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.

давства та практики його застосування. Відповідно до ст. 17 Закону суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права.

Свідченням існування інституту відповідальності держави перед особою є: реальна можливість громадян користуватися правами та свободами; узгодженість внутрішнього законодавства з міжнародними зобов'язаннями держави в галузі прав людини та основних свобод; наявність у державі ефективних засобів правового захисту та реальна можливість його отримати; існування державних органів, уповноважених розглядати звернення людей; забезпечення доступу громадян до міжнародних правозахисних організацій та ін.¹ Сферами, де можлива відповідальність держави, є такі: забезпечення суспільної безпеки, прав та законних інтересів громадян; відповідальність державних органів та посадових осіб за неправомірні дії та завдану шкоду². При цьому слід зазначити, що відповідальність держави перед особою набуває реального змісту лише за наявності відповідних правових актів — джерел права, де закріплюється процедура притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів, винних у порушенні прав і свобод громадян, і передбачаються відповідні санкції.

Крім того, про існування інституту юридичної відповідальності держави перед особою свідчать: визнання та закріплення даного принципу; визнання первинності народного суверенітету щодо державного; законодавче закріплення підстав юридичної відповідальності; визнання загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів складовими елементами правової системи; визнання обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини з питань тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї³. Таким чином, визнається пріоритет людини перед державою, визна-

¹ Сигитова Н. В. Ответственность Российской Федерации за нарушение прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовое исследование. — С. 8.

² Там само. — С. 7.

³ Там само. — С. 5.

чається її місце в громадянському суспільстві та правовій державі. Таке становище з'явилося в силу звернення до природно-правових засад, зокрема визнання первинності людини перед державою, невід'ємності її прав, свобод, що реалізуються в міру її потенційних можливостей. Обмеження можливе лише за порушення загальних інтересів.

Таким чином, одним із аспектів взаємної юридичної відповідальності держави перед особою є її розгляд у контексті забезпечення прав людини з погляду визнання пріоритету прав людини у взаємних стосунках «особа—держава» та обов'язку держави визнавати, дотримуватися та захищати їх; забезпечення панування права, правопорядку та режиму законності. Слід погодитись із А. Жалинським, на думку якого, інститут правової відповідальності держави та її органів посідає найважливіше місце в системі гарантій прав і свобод людини. У взаємовідносинах «особа—держава» його конституційне закріплення має набути ключової ролі в механізмі правового регулювання. Принцип взаємної відповідальності особи та держави передбачає не лише відповідальність громадян перед державою, а й відповідальність держави перед особою, суспільством. Відповідно держава виправдовує своє існування не сама собою, а виконанням функцій, визнаних та корисних для суспільства¹.

Сучасна практика державотворення і правотворення свідчить про відсутність ефективної системи юридичних засобів, що спонукають державні органи та посадових осіб до правомірної корисної поведінки, забезпечення поновлення порушених цими органами інтересів громадян. У сучасному суспільстві індивід погано захищений від сваволі державних органів, у свідомості службовців панує принцип переважання державних інтересів над особистими².

¹ Жалинский А. Э. Правовая ответственность субъектов государственного регулирования экономических отношений // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М.: ИГиП РАН, 1994. — С. 35.

² Абдуллаев М. И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 203.

З погляду теорії права зміст інституту юридичної відповідальності держави перед особою за порушення прав і свобод людини і громадянина — це сукупність правових норм і принципів, що відображають внутрішню властивість держави як особливої владної організації, що здатна в силу норм конституції або за власної ініціативи брати на себе та виконувати обов'язки щодо людини, її прав та свобод, а також готовність підкорятися рішенням національних судів та міжнародних органів з визнаною юрисдикцією¹. Відповідальність держави за порушення прав і свобод людини розуміється Н. Сігітовою як система засобів впливу на державну волю, що в сукупності з процесуальним механізмом реалізації згідно з конституцією та законами, міжнародними договорами передбачена для забезпечення, захисту та поновлення прав і свобод людини.

Слід також переглянути усталену термінологію. Поряд із традиційними «відповідальність за ...», слід також вживати «відповідальність перед ...», «відповідальність у сфері ...»².

Це зумовлює повернення до аналізу однієї з основних категорій права — юридичної відповідальності шляхом з'ясування її особливого призначення в суспільстві — функцій. У даному контексті слід зазначити, що окремі аспекти проблеми визначення сутності та змісту функцій юридичної відповідальності вже знайшли відображення у працях теоретиків права К. Басіна, А. Булатова, О. Іваненко, Д. Комарницького, А. Петеліна, Т. Радько, М. Трофімової, А. Собчак, Е. Черних та представників галузевих юридичних наук — Є. Суханова, А. Сапрунова, А. Наумова та ін.

Аналізуючи зазначені праці, доходимо висновку, що в теорії права та галузевих юридичних науках точиться дискусія щодо існування у юридичної відповідальності функцій. Зокрема, В. Горшен'єв, В. Тархов вважають, що відповідальність є якістю, властивістю конкретних суб'єктів, тому функціями во-

¹ Сигитова Н. В. Ответственность Российской Федерации за нарушение прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовое исследование. — С. 4–5.

² Там само. — С. 6.

лодіють лише засоби державного примусу¹. Ця позиція не отримала підтримки з огляду на односторонність розгляду такого складного феномену, як юридична відповідальність. Адже її розгляд лише з суб'єктного погляду не відображає її природи та сутності. Поширеним сьогодні та обґрунтованим є положення про визнання юридичної відповідальності складною категорією, що має функції. Зокрема, С. Алексеев, А. Анаферов, І. Галаган, Д. Липинський, М. Трофімова, В. Хоменко під функціями юридичної відповідальності розуміють основні напрями впливу на суспільні відносини, основні прояви її призначення, засоби впливу на свідомість суб'єктів. Крім того, завдяки функціям юридичної відповідальності розкриваються її сутність, соціальне призначення та мета. Тобто функції юридичної відповідальності зумовлені її метою, призначенням, об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, процесами державотворення і правотворення. Кожній функції юридичної відповідальності відповідає певна мета, що ставиться державою, а юридична відповідальність у такому випадку є одним із засобів її досягнення.

Методологічно правильно, на нашу думку, розглядати юридичну відповідальність як явище правової дійсності, засіб, за допомогою якого держава здійснює свої завдання і соціальне призначення. І розглядати функції юридичної відповідальності слід саме з цієї позиції, тому, немає сумніву щодо функцій юридичної відповідальності.

Отже, юридична відповідальність — складна юридична категорія, зміст та соціальне призначення якої проявляються у її функціях. Слід зазначити, що функції юридичної відповідальності, як і будь-якого явища, охоплюють її мету, роль, завдання, призначення, соціальну цінність та пов'язані із функціями права. На думку Д. Липинського, функції юридичної відпові-

¹ Горшенев В. В. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 96; Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. — Уфа, 1996. — С. 268.

дальності — конкретний прояв функцій права, є їх деталізацією і конкретизацією¹, вужчі за змістом, ніж функції права.

О. Іваненко вважає, що функції юридичної відповідальності — головні напрями впливу норм права на суспільні відносини, через які досягаються цілі та проявляється призначення відповідальності, є конкретним проявом функцій права та беруть участь у їх реалізації. Дані функції визначаються змістом, сутністю, соціальним призначення юридичної відповідальності². Для всіх функцій юридичної відповідальності характерні такі риси: соціальна зумовленість, цільова спрямованість, самостійність кожної функції та їх взаємодія, взаємозв'язок з функціями права, які задають функціям юридичної відповідальності визначений напрям впливу, взаємозв'язок функцій юридичної відповідальності з функціями її складових елементів, вияв через функції юридичної відповідальності її призначення³.

Зміст юридичної відповідальності зумовлює зміст функцій юридичної відповідальності загалом та кожної зокрема. Дослідження змісту юридичної відповідальності передбачає з'ясування її внутрішньої структури, елементного складу. В цьому аспекті слід зазначити, що, на думку М. Трофімової, зміст юридичної відповідальності становлять: суб'єкти, об'єкти впливу; засоби здійснення; фактичні й формальні підстави; загальносоціальні та юридичні наслідки; правовідносини; норми юридичної відповідальності⁴.

О. Іваненко до структури функцій юридичної відповідальності відносить суб'єктів, об'єкти, способи та засоби здійснення функцій юридичної відповідальності, фактичні та формальні підстави, які приводять у дію юридичну відповідальність, загальносоціальні та юридичні наслідки — результа-

¹ *Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности / Под ред. Р. Л. Хачатурова. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 96.

² *Іваненко О. В.* Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 9.

³ *Іваненко О. В.* Проблеми визначення поняття функцій юридичної відповідальності // Науковий вісник НАВСУ. — 2003. — № 2. — С. 90–96.

⁴ *Трофимова М. П.* Функции юридической ответственности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 2000. — С. 4–6.

ти впливу юридичної відповідальності¹. На думку Д. Липинського, зміст функцій юридичної відповідальності — це об'єкти впливу, формальні підстави, засоби здійснення, результати впливу (наслідки)². На нашу думку, до цієї позиції слід додати суб'єктів, щодо яких здійснюється юридична відповідальність.

Суб'єктами юридичної відповідальності є деліктоздатні особи. При цьому слід розрізняти суб'єктів, на яких безпосередньо спрямована функція юридичної відповідальності, та суб'єктів, які беруть участь у реалізації функцій юридичної відповідальності (посадові особи, уповноважені органи державної влади).

Об'єктами функцій юридичної відповідальності є те, на що вона спрямована — регулювання суспільних відносин, що складаються у процесі життєдіяльності, поведінка індивідуальних та колективних суб'єктів. У випадку впливу на суспільні відносини об'єктом є воля, свідомість, правосвідомість³.

Мета юридичної відповідальності — це передбачувана, гарантована та забезпечувана державою модель майбутнього розвитку суспільних відносин, до досягнення якої, за допомогою встановлення та застосування норм юридичної відповідальності, прагнуть суб'єкти правотворчої та правореалізаційної діяльності⁴. Кожній функції або кільком функціям юридичної відповідальності відповідає певна мета, яку висуває суспільство.

Метою функцій юридичної відповідальності слід назвати: упорядкування суспільних відносин; запобігання правопорушенням, забезпечення правомірної поведінки громадян; підвищення рівня правової культури та правової свідомості населення; покарання правопорушників; поновлення порушених прав і свобод суб'єктів суспільних відносин. Д. Липинський змістовніше дослідив цю проблему та визначив не одну мету функцій юридичної відповідальності, а декілька —

¹ Іваненко О. В. Проблеми визначення поняття функцій юридичної відповідальності. — С. 90–96.

² Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С. 98.

³ Там само. — С. 116–117.

⁴ Трофимова М. В. Функции юридической ответственности. — С. 4–6.

систему як взаємопов'язану, взаємозумовлену та взаємозалежну сукупність передбачуваних станів майбутнього розвитку суспільних відносин, які забезпечуються державою і до досягнення яких шляхом встановлення та застосування юридичної відповідальності прагнуть суб'єкти правотворчої та правореалізаційної діяльності. Мета юридичної відповідальності може бути основною (визначальною), проміжною, перспективною, додатковою, близькою та віддаленою, реалізація якої знаходиться у складній залежності від дії не однієї функції юридичної відповідальності, а їх системи¹. Загалом мета юридичної відповідальності має суб'єктивну природу, і у процесі застосування юридичної відповідальності мета через функції набуває об'єктивного змісту. Відповідно під функціями юридичної відповідальності розуміють напрями впливу норм права, що передбачають юридичну відповідальність, на суспільні відносини, завдяки чому досягається мета юридичної відповідальності та її призначення в суспільстві.

Загалом, встановлюючи заходи юридичної відповідальності, держава має на меті забезпечення безконфліктного існування суб'єктів суспільних відносин, поновлення порушених прав і свобод. Саме це зумовлює зміст функцій юридичної відповідальності та є критерієм їх поділу на групи. Крім того, на нашу думку, проблему класифікації функцій юридичної відповідальності слід розглядати в контексті класифікації юридичної відповідальності загалом, оскільки саме класифікація відповідальності надає можливість її розгляду як складної категорії, визначити місце юридичної відповідальності в системі соціальної, охарактеризувати особливості певних її видів та обґрунтувати критерії поділу відповідальності у сфері права на види. К. Басін пропонує концепції класифікації юридичної відповідальності на види розділити на традиційні та новітні. Традиційний підхід дає можливість класифікувати юридичну відповідальність за: суб'єктами (індивідуальна, колективна); органами, які притягають до відповідальності (судова, адмі-

¹ *Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности. — С. 6.*

ністративна); галузевою належністю (кримінальна, цивільно-процесуальна, адміністративна, дисциплінарно-правова, матеріальна, процесуальна та ін.) та наслідками (позитивна, негативна). До новітніх автор відносить юридичну відповідальність за характером правопорушення, видом санкцій та сферами правового впливу¹.

О. Іваненко серед різноманітних критеріїв класифікації юридичної відповідальності пропонує виділити основний — за характером санкцій, оскільки саме він включає і галузевий характер окремих видів відповідальності, і відповідний характер застосування санкцій, а також є найбільш актуальним і доцільним з огляду на практику реалізації юридичної відповідальності².

З огляду на те що функції юридичної відповідальності є складовими функцій права, їх можна класифікувати згідно з його функціями, а саме в межах охоронної функції права можна виокремити поновлюючу, превентивну, каральну; в межах регулюючої — регулятивну тощо. Превентивна, в свою чергу, поділяється на функцію загальної превенції та приватної превенції; відновлювальна — на компенсаційну, правопоновлюючу, реституційну, відшкодування; регулятивна — на статичну та динамічну³.

Залежно від форм та стадій юридичної відповідальності за добровільної реалізації юридичної відповідальності відповідно виділяють регулятивну, виховну, превентивну, стимулюючу (при заохоченні) функції юридичної відповідальності.

У теорії права та галузевих юридичних науках залежно від мети юридичної відповідальності функції юридичної відповідальності поділяють за різними критеріями. В якості класифікуючої мети юридичної відповідальності можуть виступа-

¹ *Басін К. В.* Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — С. 9.

² *Іваненко О. В.* Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні. — С. 14; *Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности. — С. 93.

³ *Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности. — С. 96.

ти лише її найближчі цілі, досягнення яких є передумовою досягнення перспективної мети¹.

Зокрема, можна виділити дослідження І. Галаган, яка поділяє функції юридичної відповідальності на дві групи: організаційні (захист суспільства і особи від правопорушень, правопоновлення, ідеологічна, педагогічна, психологічна) та спеціальні (штрафна, каральна, виправна, перевиховна)².

М. Трофімова відповідно до завдань юридичної відповідальності виділяє дві групи функцій — загальносоціальні та спеціально-юридичні (виховну та каральну, регулятивну, превентивну, поновлювальну)³.

Залежно від характеру здійснення відповідальність держави щодо прав особи може бути потенційною, як складова правового статусу держави, та реальною — як юридичний факт, підстава виникнення правовідносин між державою і особою⁴. Потенційна відповідальність держави існує завжди, а реальна — щодо факту існування конкретних правовідносин.

Кожна з функцій юридичної відповідальності має власну специфіку: об'єкти впливу, засоби здійснення, визначення мети тощо, в силу чого їх необхідно розмежовувати для можливості з'ясування їх дійсно правового впливу. За такої відокремленості функції юридичної відповідальності можуть діяти одночасно⁵. На думку Д. Липинського, всі види юридичної відповідальності мають однакові функції, виходячи із ознаки системності.

Загалом, види функцій юридичної відповідальності збігаються, але не є тотожними. Всім видам юридичної відповідальності притаманні перелічені вище функції, але у різних видів юридичної відповідальності вони можуть по-різному проявлятися, більшою чи меншою мірою.

¹ Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С. 94.

² Галаган И. А. Административная ответственность в СССР (государственное и материальное исследование). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. — С. 133–134.

³ Трофимова М. П. Функции юридической ответственности. — С. 4–6.

⁴ Сигитова Н. В. Ответственность Российской Федерации за нарушение прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовое исследование. — С. 7.

⁵ Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С. 91.

Наявність однакових функцій у різних форм реалізації юридичної відповідальності свідчить про єдність добровільного і примусового у відповідальності, а відсутність деяких функцій підкреслює специфіку форм реалізації юридичної відповідальності¹.

Каральна функція юридичної відповідальності визначається як напрям правового впливу на суб'єктів правопорушення, що відповідає принципам юридичної відповідальності і полягає в осуді, позбавленнях особистісного та майнового характеру. Сутністю каральної функції юридичної відповідальності є припинення або зміна суспільних відносин, встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами права, необхідного для реалізації юридичної відповідальності. Відповідно, засобами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є: осуд, звуження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав, утиск особистого характеру, ліквідація колективного суб'єкта.

Сутністю поновлювальної функції юридичної відповідальності є напрям впливу норм юридичної відповідальності на свідомість та поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів суспільних відносин у попередній нормальний стан, на поновлення порушених суб'єктивних прав і свобод, суспільних відносин, соціальних зв'язків, соціальної справедливості та ін. Засобами здійснення поновлювальної функції є відшкодування заподіяної шкоди, осуд та ін.

Сутністю регулятивної функції юридичної відповідальності є поширення регулюючого впливу права на суб'єктів суспільних відносин щодо спонукання індивідів дотримуватися правових приписів, що виявляється у їх правомірній поведінці. Засобами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є визначення правового статусу суб'єктів, встановлення в нормах юридичної відповідальності складів правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, дозволів, заохочень, правил правомірної поведінки. На думку

¹ *Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С. 94.*

А. Малько, правові заохочення виконують контролюючу, мотиваційну, комунікативну, оціночну, гарантійну, розподільчу та виховну функції¹. За державно-примусової форми юридичної відповідальності здійснюється каральний, поновлювальний, превентивний, виховний вплив на суб'єктів суспільних відносин.

Превентивна функція юридичної відповідальності спрямована на витіснення антисоціальної поведінки, відповідно засобами її досягнення є: встановлення обов'язків щодо дотримання приписів правових норм — правил правомірної поведінки, що містяться у диспозиції норми; інформування щодо настання відповідних умов у гіпотезі правової норми про можливість покарання за невиконання диспозиції, що містить санкція.

Виховна функція юридичної відповідальності спрямована на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання правомірної поведінки, відповідних цінностей та мотивів, формування правосвідомості, правової культури, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної поведінки. Засобами при цьому є: покарання, осуд, заохочення, погроза покарання, правова інформатизація громадян, відшкодування шкоди та ін.

О. Іваненко, окрім того, пропонує виділити такі функції юридичної відповідальності, як: охоронна (спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом нормативно-встановлених відповідних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності у разі порушення норм права) та заохочувальна (стимулююча) — напрям впливу норм права, який спрямований на позитивне ставлення особи до встановлених правил поведінки і бажання виконувати необхідні вимоги права та отримувати відповідні заохочення, передбачені законодавством².

¹ Малько А. В. Эффективность правового регулирования // Правоведение. — 1990. — № 6. — С. 61–67.

² Іваненко О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні. — С. 9.

У сукупності функції юридичної відповідальності утворюють систему, складовими якої є: каральна, превентивна, регулятивна, поновлювальна, виховна. Відмінність між функціями полягає у меті та об'єктах впливу. Окремі функції можуть також поділятися на види, конкретизуючи напрями правового впливу.

З погляду реалізації функцій юридичної відповідальності загалом та юридичної відповідальності держави перед особою зокрема слід наголосити на їх зв'язку із функціями органів державної влади. Зокрема, відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є гарантом прав і свобод людини і громадянина. Для виконання цього завдання у Конституції визначено повноваження Президента України, реалізація яких має забезпечити дотримання прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до повноважень визначаються функції глави держави. В даному контексті це функції, пов'язані з правом видавати підзаконні нормативно-правові акти (ст. 106 Конституції України), зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України або скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 106 Конституції України), накладати вето на прийняті Верховною Радою України закони.

Для захисту прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і забезпечення відповідальності держави перед особою, в Україні запроваджено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 85 Конституції України), призначенням якого є здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. Сферою застосування Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» є відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина лише між громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами. Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є: захист прав і свобод людини

і громадянина, проголошених Конституцією України, законодами України та міжнародними договорами України; додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у ст. 2 цього Закону; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу¹. Таким чином, Уповноважений має широкі права при здійсненні своїх функцій. Інша справа — реальна діяльність Уповноваженого, яка, в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин, мала б бути більш ефективною, оскільки ефективна реалізація власних функцій Уповноваженим є одним із чинників у механізмі захисту громадян від свавілля державної влади, засобом забезпечення юридичної відповідальності держави перед особою. Функції Уповноваженого Верховної Ради з прав людини пов'язані з охоронною, превентивною, виховною функціями юридичної відповідальності.

Слід також наголосити на зв'язку функцій прокуратури як органу державної влади з функціями юридичної відповідальності. Відповідно до визначених Конституцією України (ст. 121) повноважень саме на органи прокуратури покладается нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. З огляду на це працівники прокуратури на звернення громадян роз'яснюють їм порядок захисту та відновлення їх порушених прав і свобод, притягнення до відповідальності осіб, що порушили закон. Крім того, прокура-

¹ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20. — Ст. 99.

тура має право порушити кримінальну справу, внести протест на акт, що порушує права і свободи людини, та, таким чином, притягнути до юридичної відповідальності посадових осіб, винних у вчиненні злочину чи іншого правопорушення. Відповідно зазначені функції прокуратури як органу державної влади пов'язані із охоронною, превентивною, виховною функціями юридичної відповідальності.

Захистити свої права та свободи від свавілля держави звичайні громадяни можуть також шляхом звернення до народних депутатів, органів судової влади, які зобов'язані вжити заходів для задоволення таких звернень. Наприклад, згідно із ст. 7 Закону Російської Федерації «Про основи державної служби» суд зобов'язаний визначати в рішенні відповідальність державного органу, органу місцевого самоврядування, установи, підприємства чи об'єднання, посадової особи, державного службовця за дії (рішення), що призвели до порушення прав і свобод громадян¹.

Таким чином, функції юридичної відповідальності є складовою теорії юридичної відповідальності, зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства та держави, пов'язані з функціями права, відповідальності держави щодо осіб. За допомогою функцій юридичної відповідальності держава здійснює регулятивний, превентивний, поновлюючий, каральний, виховний, вплив на суб'єктів суспільних відносин, забезпечуючи, таким чином, виконання свого призначення щодо упорядкування суспільних відносин, підтримання режиму правопорядку та законності в державі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що викладене переважно характеризує теоретичні та правові засади юридичної відповідальності держави щодо особи та відповідні функції юридичної відповідальності. Реалії ж свідчать, що коли суб'єктом юридичної відповідальності виступає орган державної влади, посадові особи та ін. механізм захисту прав особи є малоефек-

¹ *Федеральный закон от 31 июля 1995 г. № 119-ФЗ «Об основах государственной службы Российской Федерации».*

тивним. В Україні суди перевантажені, і розгляд справ часто триває понад будь-які розумні строки. Наприклад, за офіційними даними Державної судової адміністрації України, протягом 2007 р. місцевими та апеляційними судами було розглянуто приблизно 8 614 517 справ і матеріалів, що на 17,83 % більше, ніж у 2006 р., та понад 40 % більше, ніж у 2005 р. При цьому приблизно 74 883 справи залишилися не розглянутими (у 2006 р. — приблизно 24 326 справ). Судді є надто залежними від інших суб'єктів влади чи навіть керівництва судової системи, що ставить під сумнів їхню неупередженість у розгляді суспільно важливих справ. Крім того, навіть ті судові рішення, що набувають чинності, часто не виконуються. Коли в країні не виконується практично дві третини усіх судових рішень, важко говорити про реалістичність захисту прав через суд. Така ж ситуація і з рішеннями Європейського суду з прав людини проти України — дві третини рішень (а це не менше 80 на рік) стосується порушення права на справедливий суд¹. Про реальність притягнення суддів до юридичної відповідальності свідчать такі дані: у 2006 р. кваліфікаційними комісіями суддів загальних судів було порушено 232 дисциплінарних провадження, з них — притягнуто до дисциплінарної відповідальності 112 суддів; у першому півріччі 2007 р. було порушено 202 дисциплінарних провадження, з них притягнуто до дисциплінарної відповідальності 46 суддів². Ці показники яскраво характеризують інститут юридичної відповідальності як з якісного, так і з кількісного боку, а саме: з одного боку, спостерігається зростання кількості правопорушень серед суддів щодо осіб майже удвічі, а з іншого — кількість притягнень до дисциплінарної відповідальності зменшилась більш як удвічі.

Окремо слід зазначити про юридичну відповідальність правоохоронних органів державної влади України щодо громадян.

¹ *Права людини в Україні — 2007: Доповідь правозахисних організацій.* — С. 6.

² *Узагальнена інформація кваліфікаційних комісій суддів загальних судів про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності // Інформаційний вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Неофіційне науково-практичне видання.* — 2007. — № 2 (3). — С. 2,3.

Статистичні дані свідчать, що саме через їхню діяльність порушуються свобода від катувань та жорстокого поводження, право на життя у контексті відсутності ефективного розслідування, право на свободу та особисту недоторканність у контексті свавільних затримань і арештів, право на приватність у контексті застосування оперативно-розшукових заходів (наприклад, прослуховування телефонів, стеження за користувачами Інтернету, негласні обшуки тощо) та збору персональних даних та ін.¹

¹ *Права людини в Україні — 2007: Доповідь правозахисних організацій.* — С. 7.

Розділ 5

Інститут юридичної відповідальності держави перед особою як сутнісна складова механізму зближення національних правових систем

Цікавий ракурс дослідження правового розвитку в умовах глобалізаційних перетворень являє собою механізм зближення національних правових систем. Ця проблема потребує свого вивчення саме в рамках глобалізаційних правових змін.

Проблеми адаптації законодавств, урахування міжнародного досвіду в національних правових системах останнім часом стали лейтмотивом кількох міжнародних конференцій та ряду монографічних досліджень. Проте, на жаль, вчені-правознавці, філософи, соціологи дещо захопилися, так би мовити, інструментальною складовою цього процесу — аналізом модельних правових актів, їх ознак, різновидів та способів уніфікації, критеріїв до дефініцій тощо. Не заперечуючи важливості таких досліджень, слід зазначити, що більш важливою складовою є, безумовно, сутнісна. Наприклад, інститут захисту прав і свобод і законних інтересів людини і громадянина. Зрозуміло, що різні правові системи від проголошення прав до забезпечення цього інституту суттєво різняться. Тому в контексті механізму зближення національних правових систем щодо інституту прав і свобод людини і громадянина дуже важливим знаменником, до якого слід прагнути, є інститут відповідальності держави перед особою.

Одним із важливих напрямів розвитку і функціонування сучасних правових систем є, безумовно, вдосконалення інсти-

туту відповідальності держави перед особою. Слід наголосити, що у правових державах мають бути створені і діяти механізми, за допомогою яких справляється ефективний вплив на якісний бік діяльності державного апарату, особливо у царині дотримання прав і свобод людини.

Інститут відповідальності держави перед особою — одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб.

Проблема відповідальності держави перед особою — це проблема відповідних правовідносин, у яких держава, проте, має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом — відповідальною стороною. Це і є правові відносини рівних сторін, у яких держава, проте, має ряд переваг перед особою.

Для того щоб розкрити зміст категорії «юридична відповідальність держави перед особою», необхідно проаналізувати саму категорію юридичної відповідальності.

В умовах демократичної, правової держави відносини «особа — держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більшого ступеня свободи, ніж для іншої; в цьому випадку необхідно вести мову про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави. Слід зазначити, що із стародавніх часів держава завжди розглядалася як певний «інструмент», що забезпечує певний рівень свободи у певних просторових та часових вимірах¹. Свобода народу забезпечена лише тоді, коли народ дійсно організовує без будь-якого втручання спілки, збори, видає закони, обирає за власним волевиявленням усіх посадових осіб держави, яким доручається

¹ Див., напр., *Скотт-Елліот У. Історія Лемурии и Атлантиды.* — М.: София, 2006. — С. 53 та ін.

проведення в життя законів і управління на основі цих законів. Отже, свобода народу забезпечена лише тоді, коли влада в державі повністю і остаточно належить народу¹. Як відомо, повновладдя народу складається в умовах демократичної правової держави. У такій державі народ має всю повноту і верховенство влади. Органи влади, що створюються, підкорені народу, обираються і контролюються народом. Тільки за таких умов забезпечується свобода особи. В демократичній, правовій державі взаємовідносини органів влади і громадян щодо свободи особи будуються як паритетні й справедливі. Народ однаково зацікавлений і в свободі окремої особи, і в нормальному функціонуванні органів держави, що забезпечують права і свободи людей.

З політичного погляду відносинами соціальної справедливості, за яких тільки можлива свобода особи, можуть бути відносини, за яких свобода прямо залежить від сутності влади, дійсне народовладдя — від дійсної свободи особи: без одного немає іншого².

Права і свободи, встановлені демократичною державною владою, здійснюються в інтересах всіх громадян і кожної людини окремо. В установленні прав і свобод державною владою, в реалізації їх громадянами спостерігається фактична єдність загального і окремого, результатом чого є зміцнення державної влади, задоволення інтересів людей.

Необхідно зазначити, що в наш час відповідальність держави перед особою починає, хоча і повільно, набувати більш-менш реального характеру: активно оновлюється законодавство, в тому числі норми, що передбачають юридичну відповідальність як держави загалом, так і її посадових осіб зокрема. Встановлення норм відповідальності держави перед громадя-

¹ *Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія* / Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М., Перегуда Є. В., Скрипник О. В., Балан С. В., Стойко О. М. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 195–221 та ін.

² *Петражицкий Л. И. Теория права и государства.* — СПб.: Лань, 2000. — С.167, 183 та ін.

нином є свідченням визнання державного пріоритету прав і свобод громадянина над іншими цінностями в суспільстві.

До речі, до цього часу не вироблено загальної термінології щодо даного виду юридичної відповідальності. Існують такі його варіанти, як «державно-правова відповідальність», «конституційна відповідальність», «відповідальність державних органів та їх посадових осіб», «публічно-правова відповідальність». Російські вчені виділяють такий вид, як федеральна.

У дослідженнях, присвячених цим видам відповідальності, мова фактично йдеться про юридичну відповідальність державних органів та їх посадових осіб, що, на наш погляд, не є тотожним юридичній відповідальності держави. Тобто за змістом дані види відповідальності замінені на внутрішньоорганізаційні відносини, що існують всередині органів влади і не поширюються на відносини між державою і приватною особою. Не випадково в юридичній літературі метою такої відповідальності називають «підтримку режиму законності всередині держави»¹.

У зв'язку з цим виникає запитання, чи можна підмінити юридичну відповідальність держави перед фізичним суб'єктом юридичною відповідальністю конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення? Чи є тотожними ці види відповідальності? Таке твердження навряд чи допустиме. По-перше, різний зміст даних видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи і їх посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у пра-

¹ *Краснов М. А.* Публично-правовая ответственность представительных органов за нарушение закона // Советское государство и право. — 1993. — № 6. — С. 53.

вовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали своїх службових обов'язків.

Одну з основних ознак соціальної, правової держави — пов'язаність держави правом — слід розуміти так, що права громадян не є дарованими державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними від неї. Тому відносини особи та держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином¹.

Держава:

1. Гарантує кожному інформацію про його права і свободи.
2. Бере на себе обов'язок забезпечити права своїх громадян і забезпечує їх реальне здійснення.
3. Надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законі.
4. Не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом².
5. Не має права притягати до відповідальності за відмову дати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.
6. Гарантує захист судом прав і свобод людини і громадянина.
7. Діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень.
8. Відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем. Правовий інститут відповідальності держави дає змогу створити додаткові стримування та противаги владі, пом'якшити її автократ-

¹ Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2005. — С. 270–290.

² Ладиченко В. В. Правовий статус особи й обмеження основних прав // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — Вип. 33. — С. 16–21.

тичні прояви, обмежити можливі зловживання за допомогою підкорення її закону. Створювані цим інститутом умови перетворюють владарювання на суспільне служіння, а не на привілей. Дотримання інституту відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і громадянином є одним з основних показників правової спрямованості діяльності держави. Він виражає морально-юридичні засади у відносинах між державою як носієм влади і громадянином як учасником її здійснення¹.

9. Zobov'язana відшкодовувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Зокрема, відповідно до ст. 55 Конституції України суду надане повноваження переглянути рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у разі їх оскарження. Тим самим створено механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність.

10. Гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, та ін.²

Нині широко відомий зміст ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до якого держава на виконання зобов'язань щодо захисту прав людини і громадянина:

а) забезпечує права всіх осіб, що знаходяться під її юрисдикцією, без будь-якої дискримінації;

¹ *Теория государства и права* / Под ред. М. М. Рассолова, Т. Н. Радько и др. — М.: Юнити, 2004. — С. 298–304.

² *Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті правової традиції*. — К.: Реферат, 2006. — С. 5–15.

б) відповідно до конституційної процедури законодавчого або іншого характеру вживає заходів, що дають змогу здійснювати ці права;

в) надає кожному, чиї права порушені, процесуальні правові засоби для їх захисту;

г) розвиває можливості використання зазначених правових засобів, а також відповідає за дійовість їх застосування. Особа, яка є громадянином держави, у свою чергу, не лише реалізує права, а й має обов'язки перед державою та своїми співгромадянами, відповідає за їх невиконання¹:

□ користується наданими їй правами у певних рамках, встановлених законом;

□ кожній з її свобод відповідає обов'язок, тому що користування свободою передбачає утримання інших осіб від перешкоджаючих цьому дій. З метою захисту інтересів інших громадян і суспільства деякі її дії обмежуються законом;

□ відповідальність громадянина не залежить від його посади і суспільного стану.

Як писав український правознавець Б. Кістяківський, «у правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не придушувала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб — народ — мають бути не лише об'єктом влади, але й суб'єктом її». Цікаво проводить подібну думку і Арістотель: «Отже, з досвіду видно, що всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують (у своїй діяльності) до певного щастя»².

Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Конституції України.

Було б помилковим вважати, що правова держава і соціальна держава ідеально поєднуються і можуть цілком злитися в один тип держави. Принцип соціальної безпеки населення і

¹ Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко: Монографія. — К.: Юрид. думка, 2006. — С. 253–279.

² Демократія: Антологія / Упор. О. Проценко. — К., Смолоскип, 2005. — С. 220.

вимога не лише юридичної, а й матеріальної рівності (властивості соціальної держави) суперечать ідеї свободи особи, взаємної відповідальності держави і громадянина (властивості правової держави)¹.

Однак було б неслухним протиставляти правову державу і соціальну державу, їх зближення — найсприятливіший результат для громадянського суспільства, оптимальний варіант його розвитку без класово ворожих конфліктів і соціальних потрясінь.

Соціальна і правова держави взаємопов'язані і життєздатні доти, доки функціонування державної влади обмежуватиметься, врівноважуватимуться, контролюватимуться і поширюватимуться в межах додержання основних прав людини. І, навпаки, соціальна держава суперечитиме правовій державі завжди, коли «людський добробут», «соціальна безпека», «соціальна справедливість» вважатимуться найвищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як «правова» держава².

Зрозуміло, що до фактичного втілення в життя ідеї соціальної, правової держави українському суспільству слід багато чого зробити.

Прогнозувати перспективу успішного розвитку України можна тільки на шляху оптимального поєднання принципів правової державності, демократизму, соціальної державності. Ідея соціальної, правової держави є надбанням усього людства. Ця раціональна ідея у разі успішної реалізації може приєднати Україну до кола цивілізованих держав світу.

Соціальна, правова держава — це політична організація суспільства, у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека становлять зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом.

¹ Харт Л. А. Концепція права. Скорочений переклад. Oxford University Press, 1961, 1994. — К.: Сфера, 2004. — С. 83–94.

² Теория государства и права. — М.: Кнорус, 2006. — С. 95–112.

Крім звичайних ознак, характерних для будь-якої держави, соціальна, правова держава як вища форма політичного буття, яку виробило людство, має ряд специфічних ознак:

1. Пов'язаність державної влади правом і його панування в усіх сферах суспільного життя: свобода може бути досягнута лише у тому разі, якщо державна влада обмежується правом, контролюється правом, функціонує у поєднанні та у взаємодії з громадянським суспільством у рамках права; у Конституції України (ст. 8) записано: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

2. Відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство, тобто право як міра свободи і справедливості набуває відпрацьованого в законі змісту; конституційний закон має пряму дію.

3. Пов'язаність законом рівною мірою як громадян та їх об'єднань (комерційних і некомерційних), так і державних органів, посадових осіб. Стосовно громадян та їх об'єднань діє загальнодозвільний принцип: «Дозволено все, крім прямо забороненого законом».

Стосовно владних державних органів і посадових осіб діє спеціально-дозвільний принцип: «Дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Ще давньогрецький мислитель Платон зазначав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою. А там, де закон — владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави...»¹.

4. Законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини — наявність налагодженого правового механізму їх охорони і захисту (враховуючи рівень прямого конституційного захисту)².

5. Побудова відносин особи та держави на основі взаємної відповідальності: як особа є відповідальною перед державою,

¹ *Мыслители Греции. От мифа к логике.* — М.: Эксмо-Пресс, Харьков: Фолио, 1998. — С. 206–207.

² *Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В.* Гендерні правовідносини: поняття, сутність, природа та значення // *Держава і право: 36 наук. праць. Юридичні і політичні науки.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ІАН України, 2006. — Вип. 33. — С. 90–94.

так і держава відповідає перед особою за невиконання обов'язків.

6. Поділ державної влади між законодавчими, виконавчими і судовими органами: їх незалежність і єдність; неприпустимість дублювання функцій; дієвість механізму «стримань і противаг».

7. Законний (легальний) шлях прийняття законів та їх змін — шлях виявлення волі народу безпосередньо (референдум) або опосередковано (через представницький орган). Уся повнота законодавчої влади в представницькому органі здійснюється представниками народу, обраними з його осередку.

8. Наявність ефективних форм контролю і нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів — налагоджена робота прокуратури, міліції, служби безпеки, податкової адміністрації та інших правоохоронних і контрольних-наглядових органів.

9. Можливість особи досягти конкретного мінімуму соціальних благ завдяки гарантуванню державою її соціальної безпеки — мінімальний (достатній) рівень життя кожному громадянину та його поетапне підвищення¹.

10. Можливість громадян вимагати забезпечення державою їх соціального захисту, підвищення рівня соціально-економічних прав до рівня основних прав — формування соціального середовища, яке створює умови для сприятливого індивідуального розвитку особи, рівності стартових можливостей (а не матеріальної рівності) за допомогою державної системи просвітництва та освіти, податкової політики, регулювання ринку праці та контролю за умовами праці та ін.²

11. Здійснення державою соціальної допомоги громадянам, неспроможним (не зі своєї вини) відповідати за свій добро-

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. — Х.: Консум, 2006. — С.172

² Оніщенко Н. М. Феномен сучасної держави: рівні дослідження та розгляду // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 55–59.

бут — йдеться про забезпечення гарантованого життєвого рівня соціально слабких верств населення — осіб похилого віку, непрацездатних (хворих), безробітних з незалежних від них причин. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

12. Забезпечення державою соціальної функції власності — власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству: завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (статті 13, 41 Конституції України).

13. Проведення державою політики соціальної злагоди — вирішення всіх питань шляхом згоди і порозуміння різноманітних соціальних груп, глибокої поваги до особи незалежно від її соціального стану, захисту від будь-якого посягання на її життя, здоров'я і особисту гідність.

У такий спосіб обмежена правом соціальна держава виявляє активність у регулюванні соціально-економічних процесів, соціального аспекту основних прав громадян, їх соціальної захищеності відповідно до закону.

Держава є соціальною, правовою остільки, оскільки вона гарантує особі свободу вияву:

— як індивіду, який відрізняється від інших фізичними і психічними якостями, тобто має індивідуальність;

— як члену соціального організму, яким є громадянське суспільство, тобто індивіду, який входить до складу громадських і професійних груп і організацій;

— як громадянину певної держави¹.

Відносини особи і держави будуються на встановленні такого балансу, за якого:

— особа мала б можливість безперешкодно розвивати здібності, задовольняти права, свободи і законні інтереси;

¹ *Оніщенко Н. М., Лоцихін О. М.* Розвиток соціальної, демократичної держави: економічні функції та завдання // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 22. — С. 57–61.

денні їх у життя. Нарешті, слід посилити відповідальність за порушення закріплених прав та свобод громадян як з боку інших громадян, так і, що особливо важливо, з боку посадових осіб держави¹.

Водночас не можна не враховувати такої важливої обставини, як намір державної влади обмежити свободу особи, обмежити її досить жорсткими рамками. За словами відомого американського соціолога і публіциста С. Нірінга, серед обмежень на шляху свободи людини немає жорстокішого і вселюднішого явища, ніж влада сучасної держави.

Правові обмеження — це певні винятки із правового статусу громадянина, які утискають свободу й інтереси особи; це правове стримування протизаконних, шкідливих, небажаних діянь. Обмеженнями встановлюються рамки, в яких суб'єкти повинні діяти, виключаються певні можливості в їх діяльності².

Відомо, що юридична відповідальність — це передусім правовий інструмент, за допомогою якого досягається ефективно і дійове управління суспільством. При цьому в сучасних умовах не тільки правовий інструментарій, а й саме право якісно змінилося. «Головне, воно (тобто право), як інструмент влади («права влади»), стало знаходити особливе, самостійне місце в соціальному організмі, притому з такими функціями і такою силою, які здатні упорядкувати і «приборкати» саму владу, що і зумовлює саму можливість поняття «правова держава». При цьому очевидно, що в Україні проблема відповідальності влади останніми роками особливо актуальна в умовах розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Закріплення в ст. 1 Конституції України положення, що Україна — правова держава, ставить перед юридичною наукою завдання обґрунтування і подальшого розвитку цього складного поняття. В теорії права як найважливіша функція правової держави виділена охорона і захист інтересів людини і громадя-

¹ *Общая теория права и государства*. — М.: Юристъ, 2005. — С. 487–490.

² *Шевчук С.* Європейські стандарти обмеження люстраційних заходів: правовий аспект // *Вісник Академії правових наук України*. — Х., 2006. — № 2(45). — С. 32–43.

нина¹. На думку вчених, сутність правової держави характеризують кілька моментів: 1) визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю, а їх захист — найважливішим обов'язком держави; 2) встановлення і обмеження за допомогою права меж державної влади. Отже, правова держава — «держава, межі влади якої, формування, повноваження, функціонування її органів регламентовані правом; найвище призначення якої полягає у визнанні, дотриманні і захисті прав і свобод людини і громадянина». Закріпленням у Конституції даного положення в Україні була офіційно визнана взаємна відповідальність держави і громадянина, зокрема відповідальність держави перед людиною і громадянином. У державі, яка проголошує себе правовою, юридична відповідальність повинна застосовуватися не тільки до приватних осіб, а передусім до публічних суб'єктів права. На думку вчених, «сенса публічної влади — в служінні людині, забезпеченні її прав і свобод»².

Поняття публічного суб'єкта в українському праві тісно пов'язане з такими категоріями, як «народ», «населення», «держава», «публічна влада». Однак основним суб'єктом українського права є безпосередньо держава, яка володіє певними правами і обов'язками стосовно громадян і інших приватних осіб, які перебувають на її території. Однак у правовій науці останніми роками формується погляд на публічний інтерес насамперед як інтерес суспільний, а не державний³, здається, що у сфері юридичної відповідальності публічність повинна виявлятися через повноваження держави як певного суб'єкта права, який наділений сукупністю прав та обов'язків.

Держава як суб'єкт права має певну специфіку — вона не виступає суб'єктом внутрішньодержавних правовідносин і реалізувати свої права і обов'язки може тільки за допомогою спеціально створених публічних органів. Отже, в поняття «публічний суб'єкт», окрім держави, входить коло державних

¹ Марченко М. П. Проблемы теории государства и права. — М.: Проспект, 2006. — С. 277–291.

² Байтин М. И. Сущность права. — Саратов: Изд-во СГАП, 2001. — С. 300.

³ Там само.

органів і посадових осіб, які створюються особливим чином і які наділені окремими державними повноваженнями. Такі публічні суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі. Стаття 5 Конституції України закріплює положення: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Отже, у правовідносинах відповідальності державний орган чи державний службовець як публічний суб'єкт виступає від імені держави. Враховуючи, що переважно правовідносини у сфері державного управління забезпечуються участю виконавчих (адміністративних) органів державної влади, саме їх дія буде підставою для юридичної відповідальності держави перед приватною особою. Слід тільки вирішити питання про юридичне оформлення виду та процедури юридичної відповідальності держави таким чином, щоб у правовідносинах відповідальності відповідальним суб'єктом виступала не певна посадова особа, яка припустила правопорушення, а сама держава¹.

Для більш глибокого поняття сутності і змісту юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини звернемося до законодавства інших держав. Більшість країн, що визначають юридичну відповідальність держави за порушення прав і свобод людини, розуміють її саме як адміністративну відповідальність.

Так, у Франції адміністративні правовідносини — це незаконні адміністративні акти, що прийняті 1) не уповноваженим на те органом; 2) у не передбаченому законом порядку; 3) що містять помилкове мотивування або будь-які помилки у формі акта; 4) прийняті з перевищенням повноважень органів влади. Визнання адміністративного акта незаконним є основою для відповідальності держави за діяльність своєї адміністрації.

¹ *Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т./ Ред кол.: В. Б. Авер'янов (голова). — К.: Юрид. думка, 2004. — Т. 1: Загальна частина. — С. 378 та ін.*

При цьому держава не диференціює провину, що слугує джерелом адміністративного правопорушення — службова (всієї адміністрації) чи власна (певного службовця). У першому випадку адміністрація відшкодовує спричинену шкоду, оскільки вважається, що «установа і її керівництво винні в тому, що не забезпечили належного управління. Прорахунки керівництва установи призвели до того, що установа загалом або конкретний службовець при виконанні ним службових обов'язків заподіяли шкоду потерпілому, тому адміністрація зобов'язана цю шкоду відшкодувати»¹. Особиста вина має місце, якщо можна виявити конкретного службовця адміністрації, винного у спричиненні шкоди. У цьому випадку адміністрація також несе відповідальність за службову провину, але може притягти службовця за особисту провину до кримінальної, матеріальної або дисциплінарної відповідальності і зажадати від нього повної або часткової компенсації сплачених потерпілому сум.

Нормативно-правові акти Франції регламентують, а юристи визначають так звану легку провину адміністрації, тяжку провину і відповідальність адміністрації без провини. У більшості випадків підставою для виникнення відповідальності адміністрації достатньо легкої провини, а підставою відшкодування завданої шкоди є тільки тяжка провина, тобто більш серйозні недоліки на службі в поліції, в медичній практиці і здійсненні контролю. Відповідальність адміністрації без провини передбачена за наявності відповідальності за ризик, при цьому слід відшкодувати не тільки пряму матеріальну шкоду, а й моральну.

У Великій Британії адміністративно-правова нормотворчість зосередилася переважно на розробці процесуальних гарантій прав приватних осіб усупереч безпідставних дій держави в особі адміністрації. Так, будь-яка зацікавлена особа має право звернутися до суду на дії адміністрації, якщо вважає, що та перевищує свої повноваження, а саме — вчиняє дії, не передбачені законом, або не дотримується правових приписів.

¹ *Административное право зарубежных стран* / Под ред. А. Н. Козырина. — М.: Спартак, 1996. — С. 95.

органів і посадових осіб, які створюються особливим чином і які наділені окремими державними повноваженнями. Такі публічні суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі. Стаття 5 Конституції України закріплює положення: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Отже, у правовідносинах відповідальності державний орган чи державний службовець як публічний суб'єкт виступає від імені держави. Враховуючи, що переважно правовідносини у сфері державного управління забезпечуються участю виконавчих (адміністративних) органів державної влади, саме їх дія буде підставою для юридичної відповідальності держави перед приватною особою. Слід тільки вирішити питання про юридичне оформлення виду та процедури юридичної відповідальності держави таким чином, щоб у правовідносинах відповідальності відповідальним суб'єктом виступала не певна посадова особа, яка припустила правопорушення, а сама держава¹.

Для більш глибокого поняття сутності і змісту юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини звернемося до законодавства інших держав. Більшість країн, що визначають юридичну відповідальність держави за порушення прав і свобод людини, розуміють її саме як адміністративну відповідальність.

Так, у Франції адміністративні правовідносини — це незаконні адміністративні акти, що прийняті 1) не уповноваженим на те органом; 2) у не передбаченому законом порядку; 3) що містять помилкове мотивування або будь-які помилки у формі акта; 4) прийняті з перевищенням повноважень органів влади. Визнання адміністративного акта незаконним є основою для відповідальності держави за діяльність своєї адміністрації.

¹ *Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т./ Ред кол.: В. Б. Авер'янов (голова). — К.: Юрид. думка, 2004. — Т. I: Загальна частина. — С. 378 та ін.*

При цьому держава не диференціює провину, що слугує джерелом адміністративного правопорушення — службова (всієї адміністрації) чи власна (певного службовця). У першому випадку адміністрація відшкодовує спричинену шкоду, оскільки вважається, що «установа і її керівництво винні в тому, що не забезпечили належного управління. Прорахунки керівництва установи призвели до того, що установа загалом або конкретний службовець при виконанні ним службових обов'язків заподіяли шкоду потерпілому, тому адміністрація зобов'язана цю шкоду відшкодувати»¹. Особиста вина має місце, якщо можна виявити конкретного службовця адміністрації, винного у спричиненні шкоди. У цьому випадку адміністрація також несе відповідальність за службову провину, але може притягти службовця за особисту провину до кримінальної, матеріальної або дисциплінарної відповідальності і зажадати від нього повної або часткової компенсації сплачених потерпілому сум.

Нормативно-правові акти Франції регламентують, а юристи визначають так звану легку провину адміністрації, тяжку провину і відповідальність адміністрації без провини. У більшості випадків підставою для виникнення відповідальності адміністрації достатньо легкої провини, а підставою відшкодування завданої шкоди є тільки тяжка провина, тобто більш серйозні недоліки на службі в поліції, в медичній практиці і здійсненні контролю. Відповідальність адміністрації без провини передбачена за наявності відповідальності за ризик, при цьому слід відшкодувати не тільки пряму матеріальну шкоду, а й моральну.

У Великій Британії адміністративно-правова нормотворчість зосередилася переважно на розробці процесуальних гарантій прав приватних осіб усупереч безпідставних дій держави в особі адміністрації. Так, будь-яка зацікавлена особа має право звернутися до суду на дії адміністрації, якщо вважає, що та перевищує свої повноваження, а саме — вчиняє дії, не передбачені законом, або не дотримується правових приписів.

¹ *Административное право зарубежных стран* / Под ред. А. Н. Козырина. — М.: Спартак, 1996. — С. 95.

У правовідносинах відповідальності згідно з Законом про позови до корони 1947 р. держава виступає як звичайна сторона, до якої приватна особа може пред'являти претензії. Межі відповідальності держави визначаються діями її службовців при виконанні ними посадових обов'язків, «у тому числі і за здійснення ними дискредитації влади, а тим більше — за недбале виконання свого службового обов'язку. Особливо тяжка відповідальність передбачена у випадках проведення державними службовцями операцій, що становлять небезпеку для оточуючих»¹. Як і у попередньому випадку, держава може пред'явити вимоги до винного державного службовця по відшкодуванню шкоди, сплаченої потерпілому. Такий порядок реалізації адміністративної відповідальності надійно захищає права громадян у відносинах з державами, оскільки не ставить їх у залежність від пошуку конкретної винної особи і її здатності відшкодувати заподіяну шкоду.

У Росії першим, хто почав опрацьовувати наприкінці ХІХ ст. проблему відповідальності адміністрації, був І. Тарасов, який вважав, що в діяльності адміністрації трапляються такі дії, які не «є ні злочинними, ні громадянською неправдою, ні погрішностями на службі, проте істотно порушують законні права та інтереси громадян... У таких діях і розпорядженнях адміністрації і полягає сутність так званої адміністративної неправди»². Найбільш повно, з цієї точки зору, розкрив поняття адміністративного правопорушення на початку ХХ ст. Д. Загряцький, на думку якого, це добросовісні, але помилкові дії посадових осіб щодо застосування права³.

У сучасній українській правовій науці проблема юридичної відповідальності держави не раз ставала предметом дослідження багатьох учених, при цьому вже практично панує думка про необхідність такого виду відповідальності. Проте тут існує

¹ *Административное право зарубежных стран* / Под ред. А. Н. Козырина. — М.: Спартак, 1996. — С. 72.

² *Тарасов И. Т.* Краткий очерк науки административных правонарушений. — Ярославль, 1888. — Т. 1. — С. 359.

³ *Загряцкий Д. М.* Административная юстиция и право жалобы. — М., 1925. — С. 12.

небезпека хибного тлумачення даного поняття, спотвореного уявлення про сутність відповідальності держави. Це спостерігається при аналізі юридичної літератури, в якій досліджується вказана тематика. Наприклад, дотепер не вироблено загальної термінології щодо даного виду юридичної відповідальності. Існують такі його варіанти, як «державно-правова відповідальність», «конституційна відповідальність», «відповідальність державних органів та їх посадових осіб», «публічно-правова відповідальність» тощо. До речі, російські вчені виділяють ще такий вид відповідальності, як федеративна. Крім того, «коли йдеться про відповідальність держави перед народом, то головним чином (за умови поділу влади) мається на увазі відповідальність державного органу чи посадової особи, форми її прояву та межі, тобто мається на увазі відповідальність держави у вузькому значенні»¹.

У дослідженнях, присвячених цим видам діяльності, фактично йдеться про юридичну відповідальність державних органів та їх посадових осіб, або про відповідальність у випадку регіональних відносин з державою, що, на наш погляд, не є тотожним юридичній відповідальності держави. Тобто за змістом дані види відповідальності замінені на внутрішньоорганізаційні відносини, що існують всередині органів влади, і не поширюються на відносини між державою і приватною особою. Не випадково в юридичній літературі метою такої відповідальності називають «підтримку режиму законності всередині держави»².

¹ Зокрема, цією проблемою займалися: М. Вітрук, Т. Зражевська, О. Мордовець, Л. Морозова, В. Самсонов та інші; Див. також: *Проблеми правовой ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право.* — 2000. — № 3. — С. 20–36; № 4. — С. 15–30; *Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина.* — Саратов, 1996. — С. 233; *Рипинский С. Ю. Состав правонарушения как основание имущественной ответственности государства за причинение вреда предпринимателям // Правоведение.* — 2001. — № 6. — С. 86–98; *Административная ответственность и проблемы административного права. Четвертые Лазаревские чтения // Государство и право.* — 2000. — № 10. — С. 13–42; *Ореховский А. И. Основания ответственности: методологический и практический аспекты.* — Новосибирск, 2003. — С. 4.

² *Краснов М. А. Публично-правовая ответственность представительных органов за нарушение закона.* — С. 53.

У зв'язку з цим виникає запитання, чи можна підмінити юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом юридичною відповідальністю конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення? Чи є тотожними ці види відповідальності? Таке твердження навряд чи допустиме. По-перше, різним є зміст цих видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи і їх посадовці за своєю природою є публічними суб'єктами, у правовідносинах відповідальності перед державою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали своїх посадових обов'язків.

Іншими словами, держава підлягає юридичній відповідальності за дії або рішення «третьох осіб», у особі яких виступають державні органи або їх посадовці; держава відповідає за те, що не змогла належним чином забезпечити нормального функціонування державного апарату, внаслідок чого сталося порушення прав приватних осіб.

Слід зауважити, що значення і зміст юридичної відповідальності держави виражається в реалізації тих конституційних положень, які прямо закріплюють взаємні права, обов'язки і відповідальність громадянина і держави. Як вказують, Р. Хачатуров і Р. Ягутян, «однією з ознак правової держави є взаємна відповідальність держави і особи. В правовому суспільстві громадянин повинен володіти такою ж можливістю примусу посадовців до точного виконання правових норм, якою володіють посадовці по відношенню до громадян»¹. Ці позиції поділяє і Конституційний Суд України, що визнає принцип взаємної

¹ Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность. — Тольятти, 1995. — С. 195.

правової і юридичної відповідальності держави і особи, а також паритетних засад у їх взаємостосунках.

Зміст юридичної відповідальності держави повинен стати правовідносинами між державою, з одного боку, і приватною особою, права якої порушені, — з іншого. Державу повинна представляти не посадова особа, дії чи рішення якої стали підставою для виникнення правовідносин відповідальності, а відповідний державний орган чи посадова особа.

Однак у юридичній літературі спостерігається інша тенденція. Так, юридична відповідальність держави досліджується в системі державно-правової відповідальності, при цьому остання, на думку одного з перших дослідників цієї проблеми С. Авак'яна, реалізується засобами двох форм — позитивної і негативної, де держава є суб'єктом відповідальності лише в позитивній формі. У негативній формі державно-правова відповідальність держави не може бути реалізована, оскільки держава, зазначає автор, а також народ і найвищий орган влади не можуть бути об'єктами дії заходів відповідальності, тому що «немає суб'єктів державно-правових відносин, що стоять вище за них; власна належна поведінка забезпечується їх відповідальністю першого виду (тобто позитивною) й умінням дотримуватися самими ж встановлених правил, виправляти помилки, якщо вони були ними допущені»¹. Інакше кажучи, державно-правова відповідальність негативної форми — це юридична відповідальність суб'єктів державно-правових відносин (державних органів, посадових осіб, депутатів, громадян), змістом якої є застосування спеціальних заходів впливу, наприклад, позбавлення громадянства, дострокові перевибори, відкликання депутатів тощо. Аналогічного погляду дотримується Т. Зражевська, яка розглядає суб'єктами державно-правової відповідальності не тільки державу, а й усіх суб'єктів державного права загалом².

¹ Авак'ян С. А. Государственно-правовая ответственность // Советское государство и право. — 1975. — № 10. — С. 18.

² Зражевская Т. Д. Ответственность по советскому государственному праву // Правоведение. — 1975. — № 1. — С. 80–86.

У сучасний період з трансформацією державного права в конституційне державно-правова відповідальність стала іменуватися конституційною відповідальністю, при цьому юридична відповідальність держави також є предметом її дослідження. За своїм змістом суть конституційної відповідальності пов'язана з позбавленням органів державної влади та їх посадовців відповідних державно-владних повноважень¹. «Усі дослідники сутність конституційної відповідальності вбачають у встановленні системи реальних гарантій проти концентрації влади (чи в одній гілці влади, чи в компетенції між різними рівнями влади, чи в руках однієї посадової особи), що закріплені в конституційному законодавстві... Інакше кажучи, сутність конституційної відповідальності полягає в забезпеченні механізму юридичних наслідків у випадку реальних порушень збалансованості влади, у виявленні причин таких порушень і покарань вищих посадових осіб держави»².

Не заперечуючи в принципі проти такого визначення конституційної відповідальності, вчені висловлюють різні думки з питання включення до системи суб'єктів конституційної відповідальності держави. Наприклад, Н. Колосова зазначає, що «коли бути до кінця послідовним, то самостійним суб'єктом конституційної відповідальності слід визнати державу в цілому»³. Вона вважає за необхідне відрізнити конституційну відповідальність держави від її цивільно-правової відповідальності, оскільки «в першому випадку потерпілий має право на відшкодування шкоди незалежно від вини конкретного посадовця і незалежно від його платоспроможності».

Існує також і прямо протилежна думка, згідно з якою держава не може і не повинна бути суб'єктом конституційної відповідальності. За твердженням В. Виноградова, «до суб'єктного складу конституційної відповідальності входять усі суб'єкти

¹ Шов Д. Т. Конституционная ответственность // Государство и право. — 1995. — № 7. — С. 35–48.

² Зражевская Т. Д. Реализация конституционного законодательства: проблемы теории и практики: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1999. — С. 165.

³ Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации. — М.: Городея, 2000. — С. 65.

конституційно-правових відносин, за деякими винятками. Народ (нація), держава не виступають такими, оскільки вони не володіють усіма необхідними ознаками суб'єктів конституційної відповідальності, зокрема, не мають конституційної деліктоздатності»¹.

Ознакою відповідальності особи перед державою володіють усі існуючі види юридичної відповідальності в прямій або в опосередкованій формі, що дає змогу розглядати юридичну відповідальність як публічно-правовий інститут. «Правовідносини відповідальності, що виникають у зв'язку з фактом здійснення будь-якого правопорушення, є публічно-правовими, а не приватноправовими... Вся юридична відповідальність (разом з її видами, формами реалізації, проявами) за своєю суттю є публічно-правовою»². Наприклад, кримінально-правова відповідальність — яскравий зразок відповідальності особи перед державою, а такі види, як цивільно-правова, дисциплінарна відповідальність, реалізуються у правовідносинах без участі держави, але під її наглядом. Питання, перед ким правопорушник несе відповідальність, є досить важливим і дає підстави розглядати юридичну відповідальність як публічно-правове явище.

Водночас не всі автори однаково розуміють публічно-правовий характер юридичної відповідальності. Існує думка, згідно з якою разом з публічно-правовою виділяють і інші види (цивільно-правову, приватноправову тощо) юридичної відповідальності. При цьому під публічно-правовою відповідальністю розуміють переважно відповідальність державних органів перед народом, населенням за порушення ними законодавства. На думку І. Умнові, «головні критерії, що різнять публічно-правову відповідальність від інших видів юридичної відповідальності, полягають у тому, що, по-перше, в них поєднуються політичні і правові заходи відповідальності і, по-друге, суб'єкти відповідальності несуть її перед основними

¹ *Виноградов В. А.* Субъекты конституционной ответственности: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2000. — С. 6.

² *Липинский Д. А.* Юридическая ответственность. — Тольятти, 1995. — С. 214.

джерелами публічної влади — громадянином, народом, населенням»¹. Заперечуючи проти такого погляду на публічно-правову відповідальність і, тим більше, проти ототожнення даного виду відповідальності з юридичною відповідальністю держави, слід зазначити, що народ як єдиний носій публічної влади в Україні водночас не володіє правовим статусом, а отже, не може вступати в конкретні правовідносини, зокрема, правовідносини відповідальності. Згідно з Конституцією України народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і за допомогою формування органів державної і муніципальної влади. У правовідносинах публічно-правової відповідальності правопорушник несе відповідальність не перед народом, а перед органами державної влади, тобто перед державою. Це ще раз підтверджує внутрішньосистемний характер юридичної відповідальності державних органів, а також відмінність даного виду відповідальності від юридичної відповідальності держави в конституційно-правовому значенні.

Аналогічно розв'язується питання про відповідальність посадовця за незаконну дію або рішення. Очевидно, що урядовець, що порушив своїми діями або рішеннями права громадян або інших приватних осіб, не нестиме відповідальності перед ними. В усіх випадках, у тому числі при зверненні громадян, права яких порушені, до суду, юридична відповідальність урядовця настає саме перед державою у формі, відповідній характеру даного правопорушення. Це ще раз наголошує на розумінні всього інституту відповідальності як публічно-правового явища.

Таких же висновків дотримуються у своїх дослідженнях деякі автори, на думку яких, «за порушення закону органи влади повинні відповідати юридично перед державою, а не перед народом або населенням». Проте поняття «публічно-правова відповідальність» застосовується ними не до всієї юридичної відповідальності, а тільки до відповідальності владних суб'єктів перед державою.

¹ Умнова И. А. Конституционные основы современного российского федерализма: Учеб.-практ. пос. — М.: Дело, 1998. — С. 220.

У даному випадку використовуються різні поняття. В основі класифікації відповідальності на публічно-правову та інші види лежить характеристика суб'єкта відповідальності, а не ознаки всього інституту відповідальності. За таким критерієм дійсно можна виділити відповідальність публічних суб'єктів перед державою (тобто публічно-правову відповідальність) і відповідальність суб'єктів приватного права (інші види відповідальності). Проте і ті, й інші види відповідальності за своєю природою є публічно-правовими і реалізуються у правовідносинах за допомогою встановлення обов'язку винної особи перед державою.

Розуміючи публічно-правову відповідальність як відповідальність правопорушника перед державою, що класифікується за різними критеріями (наприклад, за характеристикою суб'єкта відповідальності, за суспільною небезпекою правопорушення і т.д.) на окремі види, зазначимо, що юридична відповідальність держави перед приватним суб'єктом у цьому значенні не повинна розглядатися як публічно-правова, а вимагає власної термінології, яка в даний час ще не вироблена. Проте відсутність наукових термінів не є перешкодою для наукового дослідження в даному напрямі і, тим більше, не може створювати перешкоди при класифікації видів юридичної відповідальності на основі виявлених критеріїв. Тому доречно в системі юридичної відповідальності виділяти дві такі підсистеми: 1) публічно-правову відповідальність (відповідальність особи перед державою) і 2) юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом. Якщо розглядати публічно-правову відповідальність як систему нижчестоящего рівня, то в ній також можна виділити дві підсистеми: 1) юридичну відповідальність приватного суб'єкта перед державою (зовнішні правовідносини) і 2) юридичну відповідальність публічного суб'єкта перед державою (внутрішньосистемні або внутрішньоорганізаційні відносини).

Дотепер ці особливості залишалися поза увагою юристів, хоча певна наукова робота проводилася і доволі активно проводиться в даний час. Це можна спостерігати за матеріалами

дискусії, проведеної в 2000 р. журналом «Держава і право» на тему «Проблеми правової відповідальності держави, його органів і службовців»¹. Заявлена тематика є досить широкою і припускає злиття кількох самостійних видів відповідальності — відповідальності держави і юридичної відповідальності її органів і службовців (передусім конституційної відповідальності). Наприклад, В. Самсонов вважає, що в теорії держави і права відповідальність держави, її органів і службовців повинна розглядатися як самостійний вид правової відповідальності, а в галузевих юридичних науках з урахуванням нових загально-теоретичних уявлень і змін потрібні додаткові наукові дослідження, присвячені відповідальності держави, її органів і службовців. Так, у науці конституційного права особливу увагу слід приділити конституційній відповідальності в аспекті державно-правових конфліктів².

У цьому ж напрямі розглядає юридичну відповідальність держави і Т. Зражевська, на думку якої «прикладом конституційної відповідальності, де суб'єктом виступає держава, є правовідносини, що виникли в результаті реалізації законодавства, що регулює реабілітацію жертв політичних репресій». Вона ж роз'яснює, що обов'язковою ознакою конституційного правопорушення є винуватість осіб (особи), що скоїла правопорушення³.

Не піддаючи сумніву останнє твердження, наголосимо на особливому статусі держави як публічного суб'єкта. Навряд чи доречно при реалізації юридичної відповідальності держави намагатися встановлювати вину самої держави або її конкретних урядовців. Дуже часто не є можливим навіть встановити осіб, винних у порушенні прав людини. На наш погляд, достатньо довести факт порушення прав і свобод людини державним органом або його службовцем, а це вже повинно стати підставою для настання юридичної відповідальності держави перед приватною особою. При цьому основоположним стрижнем

¹ Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 20–36; № 4. — С. 15–30.

² Там само. — С. 27.

³ Там само. — С. 34–35.

такого процесу повинен стати принцип презумпції винуватості держави, тобто, якщо держава не довела законності дії своїх органів, то реалізується юридична відповідальність держави.

Вирішення питання про винуватість державних органів і службовців входить до змісту інших видів юридичної відповідальності й не повинно бути пов'язане з юридичною відповідальністю держави. Зокрема, якщо це суб'єкти конституційного правопорушення, то після реалізації відповідальності держави перед приватною собою настане конституційна відповідальність певних посадових осіб перед державою, якщо це суб'єкти дисциплінарного проступку або кримінального злочину — дисциплінарна чи кримінальна відповідальність. Інакше, тобто за відсутності вини державних органів і їх службовців, питання про юридичну відповідальність конкретних урядовців не виникає. Тому важливо відрізнити юридичну відповідальність держави перед особою від юридичної відповідальності державних органів і службовців, оскільки відповідальність останніх настає не перед приватною особою, а перед державою. Сама потреба обговорення питання про відповідальність держави, як зазначалося, виникла у зв'язку із закріпленням конституційного положення про взаємну відповідальність держави і особи, тобто особа відповідає перед державою, держава — перед особою. При цьому коло суб'єктів таких правовідносин повинно бути розширене за рахунок включення в нього, разом з особою, інших приватних суб'єктів. Викликає здивування той факт, що розуміння юридичної відповідальності держави в такому контексті не одержало належного розвитку в юридичній літературі, за винятком ряду робіт, що мають спеціальну спрямованість¹.

Вважаємо, що правове регулювання юридичної відповідальності держави необхідно здійснювати в цілому, на рівні єдиного законодавчого акта, як пропонує Н. Колосова, шляхом ухвалення спеціального конституційного закону, в якому будуть

¹ *Бойцова Л. В.* Ответственность государства за ущерб, причиненный гражданам в сфере правосудия. Генезис, сущность, тенденции развития: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1995. — С. 4–6 та ін.

передбачені «певні процедури і механізм залучення держави до відповідальності за порушення норм конституційного законодавства»¹.

Наголосимо на ще одній суттєвій прогалині в дослідженні проблем юридичної відповідальності держави. Аналіз юридичної літератури засвідчив, що жодного разу не підкреслювалася відмінність у видах юридичної відповідальності держави за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. На наш погляд, юридичну відповідальність держави в її негативній формі (ретроспективну) за сферою вживання умовно можна класифікувати на дві групи: відповідальність держави за невиконання зобов'язань у охоронній сфері (за реалізації юридичної відповідальності) і відповідальність держави за невиконання зобов'язань у регулятивній сфері (за здійснення позитивного управління).

Юридична відповідальність держави за неналежне виконання зобов'язань у охоронній сфері (тобто при залученні приватних осіб до юридичної відповідальності) відома українському праву ще з радянських часів. Вона була передбачена КПК УРСР 1960 р. (п. 1 ст. 58), а її порядок визначався підзаконними актами і передбачав обов'язок держави відновити громадянський стан особи, яка була незаконно притягнута до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Слід розглянути юридичну відповідальність держави залежно від об'єкта охорони, наприклад, можемо виділити адміністративну (немайнову) і майнову юридичну відповідальність держави. Якщо майнова відповідальність держави на даний момент має більш чи менш певне правове закріплення в цивільному законодавстві, то адміністративна відповідальність не окреслена, хоча передумови для цього вже створені.

Адміністративна відповідальність держави повинна бути реалізована у формі спеціального виду судочинства, оскільки судова влада необхідна саме для того, щоб вирішувати правові конфлікти, в тому числі між державою і людиною. Судова вла-

¹ Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации. — М.: Городея, 2000. — С. 66.

да захищає таке безсумнівне соціальне благо, як суспільні інтереси від посягань з боку окремих осіб і блага певної особи від загрози, що іде від інших осіб або від самої влади. При цьому захист прав людини у відносинах з державою вимагає власного механізму захисту. Така потреба впливає із специфіки правового конфлікту і особливостей самого суб'єкта відповідальності (держави).

У зв'язку з цим досить актуальним є питання про формування в Україні адміністративної юстиції, спрямованої на розгляд соціальних конфліктів у сфері порушення державою прав і свобод приватних осіб і адміністративної відповідальності держави. Ми приєднуємося до тих учених, які вже давно обґрунтують необхідність адміністративної юстиції в Україні¹.

Деякі автори характеризують адміністративну юстицію як порядок розгляду і вирішення в судовій процесуальній формі суперечок у сфері адміністративного управління, що виникають між громадянами чи юридичними особами, з одного боку, і адміністративними органами — з іншого, який здійснюється спеціально створеними юрисдикційними органами².

Майнова відповідальність держави передбачена Конституцією України і Цивільним кодексом України, що закріплюють відповідальність держави за шкоду, заподіяну її державними органами або їх посадовцями. Так, ст. 56 Конституції України гарантує, що «кожний має право на відшкодування державою шкоди, заподіяної незаконними діями (або бездіяльністю) органів державної влади або їх посадовців». А стаття 1173 ЦК України закріплює норму, згідно з якою «шкода; заподіяна громадянину або юридичній особі в результаті незаконних дій (бездіяльності) державних органів, органів місцевого самоврядування або посадовців цих органів..., підлягає відшкодуванню». Майнова відповідальність держави в цих

¹ Скрипнюк О. Проблеми розвитку демократичного державного управління в контексті забезпечення прав і свобод в Україні // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2006. — № 2(45). — С. 16–21.

² Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. — С. 26.

випадках настає за дії (бездіяльність) у галузі адміністративного управління, де кожний орган держави здійснює управлінські функції відповідно до своєї компетенції. Підставою відповідальності є незаконні, неправомірні дії органів державної влади або їх посадовців, що порушують інтереси приватних суб'єктів. При цьому залишається відкритим питання про винуватість останніх у здійсненні вказаних дій. Ні в Конституції України, ні в ст. 1173 ЦК України відповідальність за шкоду, заподіяну державними органами, органами місцевого самоврядування, а також їх посадовцями, винуватість державних органів і їх посадовців як умова відповідальності держави не визначаються.

Враховуючи, що ніяких особливих, спеціальних умов майнової відповідальності за заподіяну шкоду дане положення не містить, можна констатувати, що в цій сфері діють загальні принципи цивільного законодавства, зокрема принцип відповідальності тільки за винні дії.

Інакше сконструйовані положення про відшкодування майнової шкоди в правоохоронній діяльності держави, а саме в сфері кримінально-процесуальних відносин і відносин, що виникають при залученні особи до адміністративної відповідальності (частина перша ст. 1176 ЦК України). У цьому випадку відшкодування державою шкоди не залежить від вини посадовців органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Сюди слід віднести незаконне засудження, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, незаконне взяття під варту або підписки про невиїзд, незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт. Це означає, що в зазначених випадках шкода підлягає відшкодуванню в повному обсязі незалежно від того, з якої причини виникло порушення закону — при провадженні у кримінальній або адміністративній справі. По-іншому розв'язується питання про відшкодування шкоди при настанні інших наслідків. Згідно з частиною другою ст. 1176 ЦК України, шкода, заподіяна особі в результаті незаконних дій органів дізнання, досудового слідства і прокуратури, але з іншими

наслідками, відшкодовується за наявності вини відповідного посадовця. Ще жорсткішою є норма щодо незаконних дій судді, винність якого повинна бути встановлена вироком, що набрав законної сили.

Між особою і державою існують певні відносини, в яких кожна із сторін має права і відповідні обов'язки¹. Специфіка цих відносин полягає в тому, що значна їх частина регулюється правом. Від імені суспільства виступає його особлива політична організація — держава, а особа в цих відносинах виступає як громадянин. Саме за допомогою права встановлюється відповідний баланс у взаємовідносинах «держава — громадянин», визначається правове становище його учасників, необхідні гарантії здійснення їх прав і виконання ними обов'язків. У зв'язку з цим Конституція України передбачає обмеження прав і свобод особи в надзвичайних умовах, для гарантування безпеки громадян, захисту конституційного устрою, з метою захисту здоров'я, прав і інтересів інших осіб, забезпечення безпеки держави. Правові обмеження свідчать про зменшення обсягу можливостей і прав особи. В правовому регулюванні це вирішується шляхом встановлення обов'язків, заборон, покарань тощо, спрямованих на захист суспільних відносин, що передбачає зниження негативної активності.

Правові обмеження активно використовуються в правовому регулюванні, вони властиві практично всім галузям законодавства. Існують адміністративні, кримінальні, цивільні, сімейні, фінансові та інші правообмеження².

Розглядаючи взаємозв'язок держави, права і свободи особи, необхідно зазначити, що існують права і свободи, які ні в якому разі не повинні обмежуватися — це природні права і свободи людини. Вони не створюються державою і не можуть бути нею обмежені, а належать людині від народження, в силу її природи. Це передусім право на життя, честь, гідність, а також

¹ Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. — С. 382–384.

² Карташов В. Н. Соотношение юридической ответственности со смежными правовыми явлениями // Научные труды Российской Академии юридических наук. — 2005 (5). — Т. 1. — С. 102–104.

вибір місця проживання, свободу думки, совісті й релігії та деякі інші, що містяться в ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Конституція України (ст. 32) встановлює більш широке коло прав, що не підлягають обмеженню. Це право на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю тощо.

Цілі встановлення правових обмежень визначені в ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р., де записано, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги до прав і свобод інших, задоволення вимог моралі, громадянського порядку, загального добробуту в демократичному суспільстві. Декларація прав і свобод людини та громадянина встановлює: права і свободи людини і громадянина можуть обмежуватися законом тільки настільки, наскільки це необхідно, з метою захисту конституційного устрою, здоров'я, законних прав та інтересів інших людей у демократичному суспільстві. Конституція України (ст. 64) визначає, що права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Таким чином, спільною для всіх суб'єктів права метою правообмежень є забезпечення загального блага, нормальний розвиток і функціонування суспільства і держави. Для держави в особі її органів і посадових осіб мета обмежень полягає в зменшенні можливостей для сваволі й різних зловживань з боку державних службовців¹.

Проте слід мати на увазі необхідність дотримання як законності, так і обґрунтованості запровадження правових обмежень. Для держави право слугує необхідною передумовою впливу на поведінку громадян засобами встановлення приписів, заборон, обов'язків. А для громадян право виступає не

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права. — М.: Омега-Л, 2005. — С. 530–559.

тільки мірою встановленої свободи, а й важливим гарантом від її необґрунтованого утиску. Можна сказати, що наскільки держава здійснює владні функції стосовно громадян, настільки і зобов'язана перед ними.

У свою чергу громадянин підкоряється державі й відповідає перед нею. Державна організація суспільства передбачає з боку громадян дисциплінованість, дотримання встановлених приписів. Без елементів підлеглості, виконання вимог держави неможливе саме існування і міцність державної організації.

Дійсна свобода не виключає, а передбачає взаємодисципліну і взаємовідповідальність як громадян, так і держави. У відповідальності знаходить прояв діалектика необхідності і свободи, їх єдність. Право, що регламентує можливу і необхідну поведінку, виступає важливою умовою свободи особи. Держава, охороняючи право, охороняє тим самим свободу громадян.

Відповідальність громадян своєю іманентною якістю також має свободу — свободу обирати варіанти дій, свободу приймати рішення, свободу усвідомлювати свої вчинки тощо. Водночас свобода, як зазначалося, не може бути абсолютною і безмежною. Свобода людини — це розумні межі її дій і вчинків.

Таким чином, громадянин і держава є носіями взаємних обов'язків, найбільш чітко сформульованих у юридичних правах і обов'язках, у відповідності і на підставі яких може визначатися їх юридична відповідальність один перед одним. Іншими словами, юридичний аспект відносин «держава — громадянин» характеризується тим, що кожна із сторін цих відносин повинна діяти на основі права, його норм, яких неухильно треба дотримуватися.

Основний зміст багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності громадян у суспільстві¹. З цією метою мають систематично оновлюватися, приводитися у відповідність до вимог часу чинне законодавство, вдосконалюва-

¹ *Онисьченко Н. М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики // Судова апеляція. — 2006. — № 2. — С. 10–16.

тися правові форми і методи охорони прав громадян, зростати можливості участі громадян у обговоренні законопроектів, а також у їх прийнятті і проведенні в життя. Зрозуміло, що необхідно посилювати відповідальність за порушення законних прав і свобод громадян, держави, тобто практично реалізувати вимоги статей 56, 60 та ін. Конституції України.

У триаді «держава — право — особа» найбільш незахищеним елементом є особа. У держави, що використовує владу в своїх інтересах, є багато шляхів і можливостей обмежувати без належних підстав свободу і права людини. У наші дні є актуальними слова Демосфена, які він сказав багато століть тому, що людина повинна боротися за свої права так само, як і за стіни свого будинку.

Ще раз підкреслимо, що проблема відповідальності держави перед особою, перед своїми громадянами є однією з найменш розроблених в українській юридичній літературі. Пояснюється це багатьма причинами, але одна з них очевидна. В Україні, як і в інших слов'янських державах, обоюстороннє визнання влади визнавалося державою джерелом усіх прав і свобод, проблема відповідальності держави перед простим членом суспільства — громадянином могла здатися нісенітницею (наприклад, пропозиція в роки радянської влади про необхідність запису в Конституції права громадян на страйк). Така пропозиція розглядалася б як контрреволюційна, ворожа, спрямована на підрив влади з одного боку, а з іншого — вважалося, що держава в нас народна, слугує народу, тому як можна проти неї страйкувати?

Об'єктивно має існувати інститут відповідальності держави перед громадянами, але до цього часу відсутні належні розробки цього питання. До цього інституту входять норми міжнародного права, що містяться в тих міжнародних конвенціях і документах, які ратифікувала Україна, норми Конституції України, як це зазначалося, що покладають обов'язки на державу щодо особи, її прав і свобод, норми всіх інших галузей права, що передбачають відповідальність держави, її органів і посадових осіб перед громадянами. Наприклад, норми Кримінально-

го кодексу України, що передбачають відповідальність за посадові злочини, норми Кодексу законів про працю, в яких встановлюється відповідальність керівників за порушення трудових прав громадян тощо.

До цього часу в Україні, про що вже йшлося, слабо пов'язані два такі поняття, як відповідальність держави та її органів чи посадових осіб.

Порушення прав особи посадовою особою — це протиправне діяння держави, адже держава формує свій апарат, добирає кадри, присвоює кваліфікаційні і посадові розряди тощо.

У багатьох демократичних правових державах відсутній вказаний поділ відповідальності, позов пред'являється не чиновнику, а державі.

Ще раз наголосимо, що у правових державах створені і діють механізми, за допомогою яких справляється ефективний вплив на якісну складову діяльності державного апарату, особливо щодо дотримання прав і свобод людини.

Прикладом може слугувати інститут юридичної відповідальності держави перед громадянином. Такий інститут свідчить про публічний характер влади, про її підзвітність суспільству, саме в цьому проявляється публічно-правова відповідальність держави загалом.

Інститут відповідальності держави перед особою — одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб.

Проблема відповідальності держави перед особою — це проблема відповідних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), в яких держава має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом — відповідальною стороною. Це і є правові відносини рівних сторін, в яких держава має ряд переваг перед особою.

Питання про відповідальність держави перед особою слід розглядати, враховуючи їх взаємозв'язки, взаємодію, оскільки це двосторонні відносини, а не односторонні, отже, завжди повинен бути взаємовплив сторін одна на одну. Чи є взаємовплив у відносинах «держава — особа»? Безперечно. Він може бути не рівнозначним, суперечливим, може якоюсь мірою визначатися протилежними цілями й інтересами сторін, але такі відносини існують.

Крім того, слід зазначити, що об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності. Проте завдання держави — запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушенням прав громадян, що закріплені в Конституції України.

Завдання держави передбачати, запобігати наростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння¹. Сьогодні свідчить, що слабка діяльність держави щодо розв'язання соціальних проблем громадян нерідко призводить до гострих соціальних конфліктів, порушення прав громадян, закріплених у Конституції України. В даному випадку повинно йтися про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На жаль, на практиці цього не відбувається, а якщо і відбувається, то надто рідко. Таке становище породжує відчуття безкарності, всюдозволеності в окремих державних урядовців і у держави загалом.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства — їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, і тим паче в удосконаленні механізму власної відповідальності. У правовій державі такої невідповідності у відносинах «держава — громадянин» бути не повинно.

¹ Тимченко С. М., Калюжний Р. А., Пархоменко Н. М., Легуша С. М. Теорія держави та права. — К.: Видавель Паливода А. В., 2006. — С. 28.

Зрозуміло, ступінь, рівень відповідальності держави перед громадянином визначається рівнем зрілості громадянського суспільства, його самоорганізацією, активністю впливу на державно-правові механізми, взаємозв'язком суспільства, держави і громадянина. Слід також врахувати, що саме незнання закону громадянином звільняє державу від відповідальності. Цілком очевидно, що відповідальність може настати передусім там, де є можливість у громадян контролювати дії влади. Тому держави і, особливо ті, в яких відсутній демократичний режим, а переважає інший (авторитарний, тоталітарний, адміністративно-командний), зводять до мінімуму можливість контролю з боку суспільства і окремих громадян дій органів влади і посадових осіб і в такий спосіб уникають відповідальності перед ними¹.

За такого стану речей, коли у держави в особі різних органів і безлічі урядовців переважаючими є привілеї і права, а у пересічних громадян переважно обов'язки, не може бути і мови про реалізацію принципу взаємної відповідальності держави і громадянина.

У ст. 3 Конституції України прямо зазначається, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Проте з історії відомо, що для уникнення відповідальності держави перед громадянами за неправомірні дії посадових осіб та її органів у політичній доктрині країни була проголошена панівна ідея про те, що держава як суб'єкт права безпосередньо не вступає у відносини зі своїми громадянами, цю роль виконували державні органи. Цієї тези дотримувалося і законодавство. Наприклад, у Цивільному кодексі РСФСР 1922 р. говорилося не про відповідальність держави перед особою, а державних установ, та й то в разі прийняття спеціального закону.

Одним із перших законів України, в якому чітко обґрунтовується принцип відповідальності держави перед особою, є За-

¹ Любашиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права. — Ростов-на-Дону: Изд. Центр «Март», 2002. — С. 444 та ін.

кон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Ця ідея також проголошена і в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди громадянину, завданої незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Цей конституційний принцип конкретизований у інших нормах Основного Закону. Таким чином, на рівні Конституції України визнано принцип верховенства права і його недержавне походження як нормального продукту людської життєдіяльності.

Цікавою є позиція Г. Матвеева. Він запропонував теорію «вини і спеціальних юридичних фактів», або теорію вини і закону. На думку автора, відповідальність виникає як результат винного протиправного заподіяння шкоди. Якщо ж закон передбачає відповідальність без вини, то треба вести мову не про відповідальність як таку, а про обов'язок відшкодувати шкоду і сплатити штраф. З цього випливає, що відповідальність виникає після вчинення правопорушення, а обов'язок відшкодування — після спеціальних юридичних фактів, прямо передбачених законом.

На думку М. Шумила, вина не потребує доказування і вважається наявною з моменту винесення рішення органу про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами чи винесення виправдального вироку. В цьому випадку встановлення вини не вимагається. Визначальним є незаконність кримінального переслідування і заподіяння шкоди особі. Тому в ст. 2 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, суду і прокуратури» говориться, що майнова і моральна шкода особам, які підлягають реабілітації, відшкодовується незалежно від вини посадових осіб.

Юридична відповідальність держави — це правові наслідки, які настають для суб'єкта міжнародного права як результат вчиненого ним міжнародного правопорушення і зобов'язують його відшкодувати збиток, заподіяний іншим суб'єктам міжнародного права. Збиток (шкода) може мати як матеріальний, так і нематеріальний характер.

Міжнародне правопорушення включає такі елементи: а) об'єкт протиправного діяння; б) протиправна поведінка держави, що виражається у дії або бездіяльності її компетентних органів; в) шкода, що є наслідком протиправної поведінки держави; г) збиток, заподіяний іншій державі, його юридичним або фізичним особам, у результаті неправомірної діяльності держави; д) причиновий зв'язок між протиправною поведінкою держави і шкідливими наслідками, що настали.

Оскільки діяльність держави на міжнародній арені фактично виражається в діях її законодавчих, виконавчих, судових і інших органів, а також її посадових осіб, що знаходяться в певному правовому зв'язку з цією державою, то відповідальність держави впливає з протиправних дій цих органів та осіб.

Держава несе відповідальність за дії або бездіяльність своїх законодавчих органів. Така відповідальність настає, якщо їх дії містять склад міжнародного правопорушення (наприклад, видання закону, що суперечить зобов'язанням цієї держави за міжнародними договорами). Держава не може зняти з себе відповідальності за невиконання зобов'язань за міжнародними договорами, посилаючись на внутрішнє законодавство. Механізм відповідальності починає діяти не з часу видання відповідних законів, а з моменту їх фактичного виконання, відсутність закону теж може сприяти настанню відповідальності держави, бо держава, що взяла на себе міжнародні зобов'язання, неодмінно повинна внести відповідні поправки до свого внутрішнього законодавства з тим, щоб забезпечити виконання цих зобов'язань¹.

Держава несе відповідальність і в тому випадку, якщо з її території ініціюються протиправні діяння проти іншої держави, у тому числі діяння, вчинені індивідами (наприклад, бандитські дії та вчинки, здійснення терористичних актів і ін.). Держава, на території якої знаходяться іноземні військові бази, несе відповідальність, якщо вона не забороняє скоювати за їх допомогою протиправні діяння проти інших держав.

¹ Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Юридическая ответственность в правовой системе общества. — Ярославль, 2003. — Ч. 9. — С. 23 та ін.

Держава несе відповідальність за ті дії, які чиняться на її території, негативні наслідки яких виявляються за її межами і завдають шкоди інтересам інших держав. Це відбувається, наприклад, при забрудненні навколишнього середовища. Стокгольмська Декларація ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р. зобов'язує держави здійснювати діяльність у межах своєї юрисдикції і контролю без заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції (п. 21).

Також держава відповідає і за деякі правомірні дії, що призвели до шкідливих наслідків (наприклад, за шкоду, завдану запущеними нею космічними об'єктами, незалежно від наявності вини). Так, ст. 2 Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами встановлює «абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану космічними об'єктами на поверхні Землі або повітряному судну в польоті». В даному випадку підставою відповідальності є не правопорушення, а так звана відповідальність за ризик і вона зводиться лише до відшкодування збитків. Існує також ряд міжнародних договорів, які передбачають абсолютну відповідальність за шкоду, завдану в результаті діяльності з мирного використання атомної енергії (Віденська Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, завдану в результаті діяльності, пов'язаної з використанням атомної енергії 1963 р.; Брюссельська Конвенція про відповідальність за морські перевезення ядерних матеріалів 1971 р. та ін.)

Держава несе відповідальність за дії державних органів, військового командування і військових частин, що порушують норми права щодо збройних конфліктів, які регламентують засоби і методи ведення війни; тому вона повинна вжити всіх заходів для того, щоб у разі збройного конфлікту всі гуманітарні норми, закріплені в Женевських конвенціях 1949 р., Додаткових протоколах до них 1977 р. і в інших міжнародних конвенціях, виконувалися всіма органами, військовими частинами і підрозділами, окремими військовослужбовцями.

Відсутність відповідальності держави перед громадянином ставить під сумнів реалізацію одного із основних принципів, проголошених Конституцією України, — принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина, бо права і свободи людини і громадянина можуть бути реалізовані переважно у правовідносинах з державою. Отже, саме на державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію цих прав, оскільки обов'язок, не забезпечений відповідальністю, перетворюється на фікцію.

Повільний прогрес у розв'язанні проблеми відповідальності держави перед особою, в налагоджуванні збалансованого правового механізму їх взаємозалежності можна пояснити в тому числі й відсутністю необхідних теоретичних напрацювань. Юридична наука повинна якомога скоріше позбутися синдрому перебільшення ролі і значення держави стосовно особи¹.

¹ Кислухин В. А. Проблемы эффективности реализации юридической ответственности (теоретико-правовой анализ) // Научные труды Российской Академии юридических наук. — 2005 (5). — Т. 1. — С. 108–115.

Розділ 6

Підвищення ефективності інституту юридичної відповідальності як передумова зміцнення законності та стабільності правопорядку

Категорії «правопорядок», «громадський порядок», «законність», «режим законності», «забезпечення правопорядку», «охорона правопорядку», «соціальна безпека» є ключовими на сьогодні у правовій науці і правозастосовній практиці. Попри те що розгляд сутності цих категорій є специфічним компонентом правової науки, в юриспруденції поки що немає відповідної чіткості ні в дефініціях цих категорій, ні в їх змістовному розмежуванні, ні в теоретичному обґрунтуванні, без якого неможливе практичне їх визначення та застосування.

Якщо абстрагуватися від приватних, пов'язаних із типом праворозуміння розбіжностей у численних дефініціях, законність розуміють як фундаментальну юридичну категорію, що є критерієм правового життя суспільства і громадян. Це «комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави»¹; законність також розуміють як специфічний режим суспільно-політичного життя, втілений у системі нормативних, політико-юридичних вимог (неухильного дотримання правових актів усіма суб'єктами, верховенства права, рівності всіх перед законом, належного і ефективного

¹ Бобровник С. В. Законність // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2007. — С. 274.

застосування права, послідовної боротьби з правопорушеннями)¹; також законність розглядають як «принцип, метод та режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права усіма учасниками суспільних відносин»². Правопорядок у сучасній юридичній науці визначається як суспільні відносини, засновані на праві, одну з основних складових громадського порядку³. Правопорядок визначається також як об'єктивно і суб'єктивно встановлений стан соціального життя, заснований на нормативних вимогах, принципах права і законності, а також на демократичних вимогах, правах і обов'язках, свободі та відповідальності всіх суб'єктів права⁴.

При розгляді законності як особливого соціального явища суспільного життя, самостійного елементу механізму державно-правового регулювання це явище у правовій державі можна визначити як режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам. Вони не повинні суперечити нормам права, видаються в інтересах усього суспільства і здійснюються усіма учасниками правовідносин.

Причому слід зазначити і підкреслити необхідність розмежування дефініцій законності та правопорядку⁵. Також слід наголосити, що наведені дефініції законності та правопорядку не виключають інших визначень цих феноменів. Ми вважаємо, що право на існування мають всі теоретичні уявлення та міркування. Однак тільки розуміння законності як особливого режиму, стану, сукупності соціально-політичних відносин, урегульованих відповідними нормативно-правовими актами, дає підстави вбачати в цьому феномені специфічне правове явище.

У законності в концентрованому вигляді виражена властивість права щодо протистояння сваволі у процесі упорядку-

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 194.

² Теория государства и права: Учеб. пос. / В. П. Малахов, И. А. Горшенева, А. А. Иванов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. — С. 135.

³ Шемшученко Ю. С. Правопорядок // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — С. 696.

⁴ Борисов В. В. Правопорядок // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юрист, 2000. — С. 563.

⁵ Розумовский О. С., Симанов А. Л. Категории «состояние» и «связь состояний» с точки зрения понятий элемент и система // Системный метод и современная наука. — Новосибирск, 1972. — Вып. 2. — С. 86.

вання суспільних відносин, а також закріплення тих форм власності, які відповідають досягнутому рівню розвитку виробничих сил суспільства¹. Законність спирається на певний механізм регулювання, що є властивим правовим відносинам, забезпечується можливістю застосування механізму державного примусу. Однак слід враховувати, що останній здійснюється суб'єктами, які також наділені відповідними обов'язками. Проте законність не може спиратися тільки на примус (фізичного чи психологічного спрямування), її витoki — інтереси і потреби людей, а конкретніше — права суб'єктів правовідносин, використання яких завжди залежить від виконання іншими учасниками цих відносин юридичних обов'язків. Законність слід розглядати як специфічне суспільне явище, що визначає пріоритет закону у відносинах між владою і особою і, безумовно, залежить від ефективності дії інституту юридичної відповідальності.

Перетворення справедливості на законність і її втілення — головне завдання, до вирішення якого має прагнути будь-яка влада².

Правовий механізм, зумовлений соціальними факторами і пов'язаний з державою, має юридичну специфіку, досить важливу для правової науки і практики зміцнення правопорядку і законності. Зв'язок між правозаконністю і суб'єктом полягає в тому, що законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення суб'єктивних прав, а останнє є передумовою існування законності як специфічного суспільного явища. Інколи навіть лунає думка, що примус з боку держави є гарантією законності.

У дійсності державний примус гарантує законність лише частково. Така форма реалізації забезпечення законів з остраху можливого покарання має тимчасовий, а тому не достатньо ефективний характер (наприклад, «око за око», «зуб за зуб»)³.

¹ Явич Л. С. Сущність права. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — С. 156.

² Панієв М. Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? // Дзеркало тижня. — 2007. — 3 листопада. — № 41 (670). — С. 3.

³ Омельченко І. К., Сорокін О. В., Череватий В. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — С. 51, 52, 54 та ін.

Крім того, як профілактичний засіб необхідно цей страх постійно підтримувати, що, безумовно, призведе до більш жорсткого законодавства, фіктивної звітності, проведення різного роду кампаній (боротьба з пияцтвом і самогоноварінням, організованою злочинністю, корупцією тощо), а отже, посиленню елементів тоталітаризму в державному механізмі. До того ж закону дотримуватимуться не завдяки повазі до нього, що, безумовно, має перспективи можливого порушення, а отже, не сприятиме сприйняттю демократичних засад права взагалі.

Проте ліквідація (або непродумана реорганізація) державного механізму примусу категорично призводить до криміналізації суспільства, правового нігілізму, соціальної деградації. Отже, юридична відповідальність до певної міри є гарантом реалізації режиму законності та стабільного правопорядку.

У правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого примусу. Законність гарантується системою соціальних і політико-правових факторів, до яких слід віднести:

- закріплення засад суспільного і державного устрою, основних прав і обов'язків громадян у Конституції України;
- верховенство Основного Закону щодо всіх інших актів державної влади;
- відповідність поточного законодавства Конституції України;
- незалежність суду та його підкорення тільки закону, правосуддя як вища гарантія прав громадян та підзаконності адміністративної діяльності;
- прокурорський нагляд за всезагальним дотриманням законів, одноставним їх розумінням та застосуванням на всій території країни;
- безумовне право громадян на звернення до органів державної влади з метою поновлення порушених прав, у тому числі на судовий захист своїх найважливіших конституційних прав і свобод, гласність і відкритість при розгляді таких справ;
- розвиток системи законодавства, стабільність правовідносин, високий рівень правосвідомості населення і правової культури, юридична поінформованість населення;

□ вдосконалення та розвиток правової системи, врахування вимог сучасного правового розвитку та необхідне наукове обґрунтування механізму зближення національних правових систем в умовах інтеграційного розвитку;

□ постійне удосконалення інституту юридичної відповідальності.

Законність є найбільш адекватною формою закріплення правопорядку¹. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимогою дотримуватися такого масштабу, а режим законності — стан суспільних відносин, за якого цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права.

Законність у повному обсязі може існувати тільки за демократичних політичних режимів, які здатні забезпечити прийняті закони, адекватні сутності права². Дотримання законів, які санкціонують сваволю, не в змозі забезпечити режим законності, навпаки, воно розхищує законність та існуючий правопорядок. При протиправовому режимі не може бути правомірних дій. Це пояснюється двома взаємозалежними обставинами. По-перше, тим, що акти влади, які санкціонують сваволю, не мають юридичних норм, які віддзеркалюють об'єктивну необхідність (фактор об'єктивної якості). По-друге, тому що такого роду акти виключають широке використання суб'єктивних прав, які зумовлювали б вимоги значної кількості суб'єктів суспільства виконувати юридичні обов'язки, — акти сваволі практично повністю відчужують законність від інтересів більшості населення (фактор суб'єктивного порядку).

Передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба зберігання цінності людського суспільства, опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню

¹ *Теория государства и права: Учебник / А. Н. Чашин. — М.: Дело и Сервис, 2008. — С. 384–385.*

² *Малеин Н. С. О законности в условиях переходного периода // Теория права: новые идеи. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. — Вып. 4. — С. 26–32.*

суспільного організму, що закріплюють такі умови діяльності індивідів, які надають можливість задовольняти свої потреби та які не заважають усім іншим робити те саме. Сприймаючи як особливий режим законність, можна за певних умов закріплювати як панування закону в суспільних відносинах, а отже, в усіх зв'язаних з державою політичних відносинах. Однак панування закону повинно розумітися лише в тому сенсі, що відносини повинні складатися закономірно, поведінка їх суб'єктів — враховувати потреби законодавства, невиконання юридичних обов'язків зумовлюватиме передбачену законом юридичну відповідальність.

Правопорядок у теоретико-правовій літературі тлумачиться як стан упорядкованості суспільних відносин, що заснований на праві та законності; як об'єктивно та суб'єктивно встановлений стан соціального життя, заснований на нормативних потребах, принципах права та законності, а також на демократичних потребах, правах та обов'язках, свободі та відповідальності всіх суб'єктів права. В адміністративно-правовій літературі поняття «правопорядок» застосовується лише як синонім суспільного порядку (в вузькому значенні), під яким розуміють систему вольових суспільних відносин, які складаються та розвиваються в суспільстві на основі дотримання норм права та інших соціальних норм, спрямованих на забезпечення особистої безпеки громадян, суспільної безпеки, на створення сприятливих умов для нормального функціонування підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань для роботи та відпочинку громадян, поваги їх гідності, честі, суспільної моральності¹.

Такий підхід адміністративістів до тлумачення суспільного порядку має давню історичну традицію, яка прямує до науки про поліцію та її «батька», француза за походженням, Делама-ра, автора широко відомого «Трактату про поліцію». В ньому він використовує набір таких понять, як «благочиніє», «благочиніє»

¹ Колонтаевский Ф. Е. Организационные основы охраны общественного порядка в современных условиях: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — М.: Академия МВД России, 1996. — С. 16.

устрій», «злагода» та характеризує поліцейську діяльність як найважливішу сферу діяльності держави, покликану охороняти порядок у громадських місцях та протистояти елементам «кулачного права»¹, тобто за юридичну відповідальність цивілізованого рівня.

Глибше розуміння категорії громадського порядку в рамках існуючого в адміністративному праві підходу до його тлумачення, яке базується на модифікації відомого в науці XVIII ст. визначення поліції та адміністрації, що займаються охороною публічного порядку, суспільною та особистою безпекою, «добрими звичаями», а також з позиції міліцейського нагляду за порядком, отримати неможливо. Більше того, спроби запровадити вузьке розуміння громадського порядку, яке акцентує увагу на важливості забезпечення порядку в громадських місцях, проте продовжує той же «міліцейський» («поліцейський») підхід до проблеми загалом, значно зменшують можливість адміністративно-правової науки та звужують її можливості щодо конструктивних рекомендацій по наведенню правового порядку в країні, ефективній протидії злочинності та правопорушенням.

Як співвідносяться між собою такі категорії, як «правопорядок» та «громадський порядок», що являє собою механізм забезпечення правопорядку та яка роль у цьому механізмі правового регулювання та юридичної відповідальності? Суспільство як синонім соціуму, антитеза природи та природного явища «організаційної форми спільної діяльності людей»². Життєдіяльність людей як спосіб зберігання та відтворення соціального на всіх етапах розвитку людської цивілізації завжди була пов'язана з упорядкуванням соціальних відносин. Суспільні відносини — це завжди впорядковані за допомогою біологічно не заданих регуляторів соціальні відносини між людьми. Немає цієї упорядкованості — немає і самих суспільних відносин, немає людського суспільства як надорганічної реальності, яка виділена з природного, органічного світу.

¹ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. — СПб., 1893. — Т. 10. — С. 331.

² *Момдзян К. Х. Введение в социальную философию: Учеб. пос.* — М.: Высшая школа, КД «Университет», 1997. — С. 84.

На ранніх етапах існування суспільства соціальними регуляторами виступали різного роду заперечення, релігійні вірування, що поступово перетворювалися на звичаї та загальноприйняті норми поведінки. Поява права як специфічного соціального регулятора та держави, яка має спеціальні засоби реалізації правових приписів, знаменує собою появу нової категорії — правового порядку впорядкування суспільних відносин. Правопрядок існує там і тоді, де і коли реалізуються нормативно-правові приписи, які містяться в законах та інших нормативних правових актах, де є ефективним відповідне застосування юридичної відповідальності. Сфера правового порядку — це сфера дії законодавства¹. В тих випадках, коли предметом правової регуляції виступають відносини, що виникають у суспільних утвореннях, є підстави говорити про відповідний правовий порядок реалізації цих відносин. Громадський порядок тлумачиться у вузькому розумінні, не існує за чи поза правопорядком: фактично — це один із зрізів, рівнів правопорядку, стан упорядкування соціального життя в суспільних утвореннях як результат дії права та законності.

Які ж інші рівні правопорядку? Відповідь на це запитання слід шукати в самій структурі та ієрархії суспільних відносин, які підлягають правовій упорядкованості. Як відомо, суспільні відносини складаються та виникають із різних підстав і, зберігаючи ознаки соціальності, можуть суттєво різнитися. Саме поняття «суспільні відносини» може набувати різного змісту, визначаючи зв'язок між людьми на відміну від інших форм зв'язку між явищами живої та неживої природи; узагальнено-опосередковані зв'язки, які породжені соціальною структурою (класові, національні, службові тощо), на відміну від особистих, індивідуальних, одиничних зв'язків (дружніх, сімейних тощо); зв'язки, які породжені належністю до різних корпоративних суспільств (клас, держава, етнічна група, службовий колектив), а також ідейними мотивами (суспільно-політичні партії, суспільні рухи)².

¹ *Нерсисянц В. С.* Общая теория права и государства: Учебник. — М.: Норма, 2000. — С. 531.

² *Дроздов А. В.* Человек и общественные отношения. — Л.: ЛГУ, 1966. — С. 25.

Варіант можливих проявів суспільних відносин відкриває широкі можливості для їх виявлення в рамках суспільствознавчих наук, передусім соціальної філософії, соціології, політології, але мало придатний для юриспруденції до тих пір, поки суспільні відносини не будуть структуровані за певним єдиним критерієм, який співвідноситься з можливостями системи права щодо їх регулювання. Як такий критерій можна використувати запропоноване в соціальній філософії структурування суспільних зв'язків у соціумі за чотирма основними етапами спільної активності людей, необхідних для самодостатнього існування колективу: 1) продукування виготовлення предметної інформації; 2) створення та оптимізація суспільних зв'язків та відносин; 3) виготовлення та відтворення безпосереднього людського життя; 4) спільне виготовлення речей¹.

Ця структуризація правопорядку має у своїй основі не тільки соціальний (типи сучасної життєдіяльності людей), а й юридичні критерії. По-перше, це загальність усіх суспільних відносин, які регулюються всією системою права та виступають єдиним об'єктом правової регуляції². З урахуванням ступеня фіксації правових настанов, форм правогенезису та розгляду права як справжнього відтворення самих суспільних відносин, які об'єктивно потребують правової форми та інакше існувати не можуть, чи як породження (еманація) державної волі³ цей критерій дає підстави говорити про природний чи штучний правопорядок.

По-друге, це диференційована узагальненість однорідних суспільних відносин, які регулюються однією чи кількома галузями права, та ті, що виступають як загальний (комплексний) предмет правової регуляції. Цьому критерію відповідає

¹ Момджян К. Х. Введение в социальную философию: Учеб. пос. — С. 84.

² Аврутин Ю. Е. Социально-юридическая природа правового регулирования (теоретико-методологическое обоснование) // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: Тезисы межвузовской науч.-теорет. конф., Санкт-Петербург, 24 октября 2003 г. — СПб., 2000. — С. 16.

³ Козлихин И. Ю. Закон и правопорядок // Правовой режим законности: вопросы теории и истории: Материалы межвузовской науч.-теорет. конф., Санкт-Петербург, 15 февраля 2001 г. / Под общ. ред. Д. И. Луковской. — СПб.: СПбГУ, 2001. — С. 32.

офіційно встановлений правопорядок у сферах, які уособлюють великі групи однорідних урегульованих суспільних відносин¹.

По-третє, це диференційована узагальненість однопорядкових суспільних відносин, які регулюються конкретною галуззю права чи які є предметом регуляції окремого правового інституту. Цьому критерію відповідає встановлений у сфері правової регуляції особливий галузевий правопорядок, який визначає сукупність однопорядкових (за їх регулятивно-правовими якостями та характеристиками) норм права у відповідній галузі.

Таким чином, у сучасному тлумачення правопорядок як цілісне явище пов'язаний з сукупністю урегульованих правом суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності людей. Своє втілення він отримує, по-перше, на рівні системи права; по-друге, в певних галузях права, що регулюють однорідні відносини; по-третє, у конкретній правовій галузі, яка бере участь у регулюванні однопорядкових суспільних відносин; по-четверте, ця категорія тісно пов'язана з категорією юридичної відповідальності.

Законність і правопорядок у всіх сферах життєдіяльності соціуму мають своїх суб'єктів. Вони встановлюють такі відносини, які підлягають правовій регуляції, визначають конкретний порядок реалізації відносин у даній сфері регуляції та регулятивно-охоронних засобів, дотримання встановлених правил реалізації суспільних відносин та відповідальність у разі порушень.

Забезпечення законності та правопорядку пов'язане з правовстановленням, правозастосуванням та правоохороною. Саме ці правові форми, по-перше, викликають найбільш суттєві юридичні наслідки для владних та невлadних учасників суспільних відносин, по-друге, відображають специфіку повноважень правоохоронних органів, у тому числі міліції, які несуть основний тягар безпосереднього забезпечення правопорядку.

¹ *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2000. — С. 531.

Правовстановлююча форма характеризується загально-обов'язковими правилами поведінки, виконання яких є необхідною умовою правопорядку, наділення цих правил юридичною силою та доведенням до відома членів суспільства. Правовиконавча форма характеризує виконавчо-розпорядчу діяльність органів державної адміністрації, яка здійснюється на основі та на виконання законів та забезпечує повсякденне функціонування держави та її апарату¹. Правоохоронна форма відображає процеси застосування права на основі інтересів правоохоронного порядку, складається з превенції та примушення (репресії)², що здійснюються шляхом виявлення, примусу, запобігання злочинам; виявлення та проведення необхідної роботи з особами, схильними до скоєння злочинів та правопорушень; розкриття та розслідування злочинності; розшук та затримання злочинців; охорони правопорядку та забезпечення громадської безпеки; здійснення наглядової та юрисдикційної діяльності; виконання покарання, вдосконалення механізмів юридичної відповідальності³.

Досить тісно з явищами законності та правопорядку, їх забезпеченням пов'язані питання соціальної безпеки⁴. На жаль, ця категорія досі не отримала відповідного доктринального правового обґрунтування. Система безпеки нерозривно пов'язана з соціальною діяльністю людей, але не будь-якою діяльністю, а лише такою, що становить потенційну загрозу безпеці життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Потенційність загрози може бути пов'язана як з небезпечним характером самої діяльності (наприклад, підривні роботи), так і зі становленням суб'єкта діяльності до порядку та процедур її здійснення (наприклад, ігнорування техніки безпеки при проведенні монтажних робіт лінії електропередач).

¹ *Овсянко Д. М.* Административное право: Учеб. пос. / Отв. ред. Г. А. Туманов. — М.: Юристъ, 1995. — С. 15.

² *Тарасов И. Т.* Учебник науки полицейского права. — М., 1893. — С. 105.

³ *Смоленский М. Б., Колушкіна Л. Ю.* Теория государства и права: Учеб. пос. — М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2008. — С. 259.

⁴ *Рассказов Л. П.* Теория государства и права: Учебник. — М.: РИОР, 2008. — С. 438.

Світове співтовариство з кожним роком виявляє дедалі більшу зацікавленість у охороні довкілля, забезпеченні сталого розвитку країн і регіонів, захисті інтересів майбутніх поколінь. Наближення екологічної кризи вперше відчували промислово розвинуті країни ще у 70-х роках ХХ ст. і почали розробляти природоохоронні заходи як законодавчого, так і нормативного характеру, виробили і почали інтенсивно впроваджувати певну стратегію управління навколишнім середовищем.

Для реалізації наміченої стратегії почали розроблятися спеціальні національні стандарти, які визначали єдину методологію її проведення. Міжнародні організації зі стандартизації головну увагу стали звертати не тільки на розроблення стандартів на методи контролю (визначення) компонентів навколишнього середовища (повітря, вода, ґрунти), а й на розроблення комплексу стандартів системи управління навколишнім середовищем.

Інтернаціоналізація проблеми якості довкілля актуалізує не тільки природничо-наукові та соціально-економічні, а й міжнародно-політичні аспекти управління природними системами.

В сучасних умовах розвитку науки і техніки надзвичайно важливу роль відіграють прогресивні методи та засоби системного підходу у розв'язанні проблем охорони довкілля з метою забезпечення гармонізації природоохоронної діяльності зі світовими вимогами.

Надзвичайно важливу роль у сучасних умовах розвитку науки і техніки має застосування прогресивних методів та засобів контролю стану довкілля з метою забезпечення гармонізації принципів і методів його охорони зі світовими вимогами, що спонукає до підвищення вимог до загальної освіти фахівців екологічних спеціальностей вищих навчальних закладів при вивченні загальних питань охорони довкілля.

Створення та впровадження міжнародних екологічних стандартів — це результат великої необхідності розв'язання проблем світового рівня: викиди в атмосферу, забруднення річок і водойм тощо не обмежуються територією лише однієї

країни. Міжнародні екологічні стандарти визначають методи створення та забезпечення функціонування систем екологічного управління на підприємствах і в організаціях, вимоги до таких систем, встановили вимоги до екологічного аудиту тощо¹.

В силу тісного зв'язку таких категорій, як «безпека» та «правопорядок» загрози, які виникли в процесі здійснення окремих видів діяльності, могли бути безпосередньо «адресовані» правовому порядку, в тому числі порядку на вулицях та в громадських місцях, наприклад, ігнорування правових норм, які регламентують правила дорожнього руху, пожежної безпеки². Слід звернути певну увагу на механізми дозвільної системи та правопорядку при порушенні встановлених правил виробництва, зберігання, обігу зброї, оскільки це створює умови для його неправомірного використання, в тому числі при скоєні злочинів, актів тероризму. Не випадково основними завданнями органів внутрішніх справ при здійсненні ліцензійно-дозвільної системи є запобігання розкраданню предметів та речовин, на які поширюється особливий режим звернення, неприпустимість їх використання у кримінальних цілях чи не за призначенням, своєчасне виявлення та усунення порушень встановлених правил.

Поряд із методами забезпечення правопорядку існує значна кількість методів для його безпосередньої охорони. Більшість з них мають тактичний характер і з погляду адміністративного права пов'язані з реалізацією повноважень органів виконавчої влади. Найбільш яскраво ці методи проявляються у зв'язку з реалізацією міліцейських повноважень при охороні правопорядку на вулицях та в громадських місцях, що дає підстави для узагальнення назви цих методів нагляд³.

Було б хибним зводити всі методи охорони та зміцнення правопорядку, які реалізуються органами виконавчої влади, у

¹ *Зеркалов Д. В.* Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль: Посібник. — К.: КНТ, Дакор, Основа, 2007. — С. 3-4.

² *Малько А. В.* Теория государства и права: Учебник. — М.: Юристъ, 2007. — С. 270-274.

³ *Бельский К. С.* Феноменология административного права. — Смоленск: Изд-во СГУ, 1995. — С. 107.

тому числі органами внутрішніх справ, тільки до міліцейських наглядових повноважень та шукати їх нормативно-правову основу лише в адміністративному законодавстві. У процесі реалізації застережень, у тому числі цільових, щодо охорони та зміцнення правопорядку здійснюються оперативно-розшукові заходи, які регламентуються законодавством про оперативно-розшукову діяльність, заходи розкриття конкретних злочинів, які супроводжуються здійсненням процесуальних дій, які регламентуються КПК.

Генеруючою субстанцією і правопорядку, і безпеки є людина, поведінка якої, ставлення до встановлених правил, соціальних та технічних норм може, з одного боку, загрожувати як правопорядку, так і безпеці, з іншого — сприяти їх закріпленню. Одним із яскравих прикладів правового регламентування питань, пов'язаних із соціальною безпекою, є регулювання відносин, що виникають у діяльності громадських формувань.

Громадські формування — добровільні об'єднання громадян, які повинні створюватися відповідно до чинного законодавства для задоволення різних (політичних, духовних, фізичних тощо) потреб та інтересів людей. До них можна віднести: церкву, політичні партії, професійні, творчі союзи, молодіжні організації, об'єднання фермерів, юристів, військових, ветеранів, кооперативи, різні асоціації, спортивні клуби тощо. Їх діяльність ні в якому разі не повинна становити навіть потенційну загрозу соціальній безпеці або сприяти виникненню умов, що можуть призводити в майбутньому до руйнації режиму законності в суспільстві.

Самі по собі суспільні формування не з'являються одночасно з державою та правом, а є оєнакою певного прогресу суспільства, рівнем розвитку його способів виробництва.

Як же практично виглядає правове регулювання діяльності суспільних формувань? Воно як цілісний процес та фактор перетворення суспільного життя охоплює ряд взаємопов'язаних стадій.

Перша стадія — це визначення кола суб'єктів — учасників правовідносин, наділення їх якостями правосуб'єктності. Для

цього всі суспільні формування як претенденти на дану соціальну (законну) якість повинні бути у відповідному порядку зареєстровані, їх програми та статuti не повинні суперечити букві чи духу конституції держави, законодавству країни.

Друга стадія — визначення меж поведінки суб'єктів. Усі суспільні формування повинні діяти в рамках законів держави. Їм у принципі не дозволяється не засноване на законі втручання в діяльність державних органів та посадових осіб.

Третя стадія — визначення порядку ліквідації громадського формування за порушення встановлених правил.

Суворе дотримання вимог закону всіма громадськими формуваннями є надійною гарантією від втручання держави у їх діяльність. Саме це і відрізняє демократичну правову державу від авторитарної, де державна сваволя доводить до рангу внутрішньої політики¹.

Державний контроль за діяльністю громадських формувань як частина загальнодержавної системи контролю складається із забезпечення точного та одностайного виконання законів усіма формуваннями як суб'єктами права. Він, як і правове регулювання, також включає в себе ряд стадій:

перевірку відповідності програм (статуту) організації, її діяльності законодавству держави;

отримання на цій основі рішення;

доведення даного рішення до виконавчих органів держави та громадського формування;

Формами державного контролю є:

відмова у реєстрації громадського формування, програма (статут) якого суперечить вимогам конституції, законам держави;

попередження (органами прокуратури) громадського формування про невідповідність його діяльності існуючим законам;

¹ Дотримання екологічних прав // Права людини в Україні — 2006. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського, Худож.-оформлювач Б. Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. — Х.: Права людини, 2007. — С. 358.

□ притягнення до юридичної відповідальності лідерів, членів громадського формування за порушення встановлених державою правил;

□ припинення діяльності громадського формування до прийняття рішення;

□ ліквідація громадського формування як організації, яка має за мету насильницьку зміну конституційного устрою та цілісності держави, підриє його безпеки, розпал соціальної чи релігійної ворожнечі.

Соціальна держава являє собою таку державу, яка здійснює регулювання економіки, сприяє розвитку малого, середнього та великого бізнесу на рівномірній основі, забезпечує трудову зайнятість населення, створює системи охорони здоров'я, освіти, надає підтримку малозабезпеченим прошаркам населення, бореться із злочинністю, вирішує інші соціальні питання життя суспільства, у тому числі гарантує соціальну безпеку та невідворотність настання юридичної відповідальності у разі правопорушення¹.

Кінцевою метою соціальної політики є поліпшення матеріальних благ громадян, досягнення стабільності та безпеки життя в суспільстві, цілісності та динамізму його розвитку.

Відомо, що в суспільстві зберігаються спокій та стабільність, коли кількість незадоволених чи незгодних з проведенням державою певної політики становить не більше двадцяти відсотків населення. Якщо ж ця цифра сягає двадцяти п'яти та більше відсотків, у суспільстві можливі відкриті виступи проти державної влади, що зумовлюють масові безпорядки, насильницькі зміни соціально-політичного устрою, інші катаклізми і навіть техногенні катастрофи. Тому соціальна держава з метою уникнення цих негативних явищ здійснює соціальну політику за такими основними напрямками:

1. Наукове прогнозування розвитку економіки, зростання населення, створення нових галузей виробництва та робочих місць, розробка відповідних планів-прогнозів та матеріально-

¹ *Теорія* государства и права: Учебник / Н. И. Летушева, М. В. Летушева. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — С. 192.

фінансова підготовка економіки, соціальної сфери до їх виконання, боротьба з недобросовісною конкуренцією, монополізмом у економіці, гострими проявами кризових явищ.

2. Перерозподіл матеріальних благ між регіонами та прошарками населення, спрямування їх на забезпечення досягнутого даною країною середнього рівня життя на всій території країни, недопущення бідності, зміни якісних показників життя в бік погіршення як результату економічної кризи.

3. Створення державних гарантій для запобігання стихійним лихам, епідеміям, епізоотіям, техногенним катастрофам, негайна ліквідація їх наслідків, допомога потерпілому населенню.

4. Створення доступних для широких прошарків населення систем освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, вирішення інших соціальних питань, враховуючи питання безпеки громадян, певних соціумів, груп населення тощо.

Соціальна політика реалізується через разові заходи і соціальні програми, розраховані на тривалий строк. Державні соціальні програми розробляються, затверджуються, реалізуються та фінансуються державою, її відповідними органами та службами.

Проведення соціальної політики передбачає її зв'язок з демократизацією суспільства, використанням демократичних форм та методів при вирішенні питань соціальної політики, вільне вираження думок усіма зацікавленими сторонами, участь їх у контролі за реалізацією прийнятих рішень тощо¹.

Розгляд питань законності, категорії правопорядку в поєднанні з проблемою удосконалення інститутів юридичної відповідальності не може не сприяти загальному позитивному правовому розвитку в державі, забезпеченню кожного індивіда в складних умовах сьогодення, пов'язаних із скрутним економічним становищем², на цій підставі — неналежним дер-

¹ Васильев А. В. Теория государства и права: Курс лекций. — М.: Флинта; МПСИ, 2006. — С. 189.

² Екологічні та гуманітарні наслідки Чорнобильської катастрофи // Права людини в Україні — 2006. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Раши, В. Яворського, Худож.-оформлювач Б. Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. — Х.: Права людини, 2007. — С. 62–82.

жавним контролем за діяльністю джерел підвищеної небезпеки; багатьох не достатньо перевірених та апробованих лікарських засобів, медичних приватних закладів, дитячих приватних закладів, процесів життєдіяльності, що потребують належного пожежного та газового контролю тощо. Далеко не повний перелік сфер соціальної безпеки свідчить про необхідність практичного вирішення цих питань, які, проте, неможливі без їх ретельного наукового опрацювання та висвітлення.

Крім того, слід зауважити, що необхідно вести боротьбу з будь-якими спробами виправдати порушення законності, так званою відомчою чи локальною доцільністю, «інтересами справи», потребою гнучкого, а не формального застосування закону. Господарські структури, установи в своїй діяльності керуються потребами всеосяжного розвитку своєї галузі, однак виробнича необхідність не повинна призводити до конфліктів з законом, а інтереси справи не повинні переважати над принципом неухильного дотримання норм права.

Підвищення з кожним роком ролі законності є закономірним відображенням зростання впливу права на суспільне життя. Підвищення його авторитету, усунення поширеного явища — правового нігілізму, приниження авторитету закону, виправдання фактів сваволі робітників державного апарату¹.

Повне і послідовне здійснення вимог законності прямо залежить від наявності в суспільстві певних умов і засобів, які у сукупності покликані створювати належні умови для безпосередньої реалізації всіма суб'єктами правових приписів і надійної охорони їх від правопорушень. Одним з дієвих інструментів здійснення цих завдань є, безумовно, процеси, пов'язані з удосконаленням інституту юридичної відповідальності².

¹ Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: Учебник. — М.: Эксмо, 2005. — С. 586.

² Иванов А. А. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. П. Малахова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. — С. 295.

Еволюція інституту юридичної відповідальності (історико-правовий аналіз)

Китай. Китайська цивілізація є однією з найвеличніших та найстародавніших на Сході. Протягом чотирьох тисячоліть її сутнісні характеристики майже не змінилися. Однією із найбільш значущих може бути визнана непохитна державність, що не дозволяє окремим територіям існувати самостійно або хоча б автономно. Це наклало відбиток на уявлення китайців про владу і право, їхнє місце в житті суспільства та окремої особи.

Китайське право — це сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства та легізму¹.

Традиційне право Китаю розвивалося переважно як карне право, норми якого охоплювали сферу і шлюбно-сімейних, і інших цивільних правовідносин. Про переважаючий характер кримінально-правових норм свідчить той факт, що в масовій свідомості з правом асоціювалося лише кримінальне право, норми якого застосовувалися не тільки у разі вчинення злочину, а й через порушення моралі.

¹ *Онiщенко Н. М., Гречанюк С. В.* Загальна характеристика китайського права. Етапи формування, основні джерела, особливості правової діяльності // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онiщенко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 371.

Поняття «злочин» пов'язувалося з виявом злочинної волі людини. Правопорушник розглядався як «низька людина». Його «низькість» визначалася тим, що він виступав носієм цієї згубної, злочинної волі, яка залежно від характеру злочину могла зруйнувати або весь світ, або порядок, гармонію в тій соціальній групі, до якої злочинець належав.

Жорстка правова градація людей, що безпосередньо впливала на оцінку тяжкості будь-якої аморальної поведінки залежно від статі, віку, місця в ієрархії родинних відносин і в соціальній ієрархії, певною мірою була наслідком соціально-класових відмінностей в традиційному праві, формувала стійкі уявлення про кримінальне право як захисника загально-національних інтересів.

Злочинець як суб'єкт злочину міг бути і вільним, і рабом. У тих випадках, коли в кодексах не було спеціальних вказівок, особисто невільний — буцуй — залучався до суду як вільний. Але ця обставина не виключала суто станового принципу застосування покарання за велику кількість злочинів, а до речей як об'єктів злочину могли бути віднесені й особисто невільні люди.

У ханському Китаї згідно з конфуціанським принципом «якщо воля добра, людина не порушує закон» стало складатися специфічне вчення про форму провини, враховуватися злочинна воля при визначенні міри покарання. Вимога врахування волі злочинця була закріплена законом в 120 році до нашої ери. Відповідно до неї в китайському праві почали виділяти умисні і неумисні злочини, злочини, здійснені з наміром і без такого, а також помилкові. Одне покарання наставало за умисний наклеп, інше, більш легке, за донос, що не підтвердився. Покарання за тілесне ушкодження призначалося за заподіяння з «лиходійським наміром» або в бійці.

Умисний злочин за танським кодексом вирізнявся не тільки складанням плану, а й попередньою змовою двох або більше осіб.

У галузі середньовічного кримінального права Китаю ідеологія конфуціанства взяла гору над концепцією легістів, які

вважали, що всі повинні бути рівними перед законом: конфуціанці ж стверджували, що спадкова аристократія та адміністрація повинні стояти над законом. Ще в епоху Хань конфуціанство призвело до посилених мір покарання за проступки перед батьками та старшими в роді. Конфуціанство проявилось також у вірі у виключну ефективність взаємодіючих одна з одною моральних та правових норм. Невизначеність меж моральної норми та відсутність чіткого формулювання у законі цього поняття перешкождали розмежуванню в праві форм вини, і тому при винесенні покарання використовувалися такі категорії, як невідання, неумисність, необережність, забудькуватість, помилка.

Законодавство не знало і розробленого інституту необхідної оборони, але звільняло від відповідальності найближчих родичів — сина, онука тощо, які захищали від нападу батька, матір, діда, бабку. За танським кодексом пом'якшувалися, як правило, покарання за злочини для трьох категорій осіб «старих і малих», а також інвалідів. Але часто дітям злочинця загрожував продаж у рабство. Жінки могли бути страчені, але не могли бути заслані, а страта вагітної жінки відстрочувалася на 100 днів після народження дитини.

Класифікація злочинів залежно від їх суспільної небезпеки у світлі конфуціанської моралі спиралась, у традиційному праві, на концепції «10 зол», що склалися в глибокій давнині і пережила століття.

До першого з «10 зол» належала «змова про заколот проти государя», під якою розумілася змова про будь-яке заподіяння шкоди імператорові. Головне в цій категорії злочинів — спрямованість злочинного зазіхання на імператора. У тому ж плані трактувалися дві такі форми зла:

□ друге — «велика непокора», бунт проти існуючих порядків і моралі, намір, спроба зруйнувати або руйнація храму і могил предків імператора або імператорської резиденції;

□ третє — «змова, зрада», що означали зраду імператору, державі, перехід на бік його ворогів, заколот, втечу з країни або спробу втекти з міста, що знаходиться в облозі.

Усі особи, що вчиняли ці злочини, а також члени їх сімей вважалися «підданими, які не виконали свого обов'язку». Злочинці, їхні батьки і сини, старші 16 років, підлягали страті через обезголовлення, а жінки сім'ї (матері, незаміжня дочка, дружини, наложниця — разом із слугами) конфісковувались як раби.

З першими трьома формами зла пов'язувалися і такі злочини:

□ четверте зло — «непокора, непокірність» — охоплювало злочини проти близьких родичів, убивство або побиття діда, бабки, батьків, намір убити їх, убивство старших братів, сестер, близьких кровних родичів чоловіка (але не дружини): його батьків, бабки або діда;

□ п'яте зло — «кривда, порочність» — означала поведінку, що суперечила природному порядку, злочини, вчинені з особливою жорстокістю, злобливістю. Конкретно сюди були віднесені убивства в одній сім'ї трьох чоловіків (якщо вони не чинили злочинів, за які передбачалася страта) або вчинення злочину з особливою жорстокістю, наприклад, із розчленуванням трупа, а також усі види чаклунських магічних дій, приготування, збереження і передача іншій особі отрути тощо;

□ шосте зло — «вияв великої неповаги». У його основі була група злочинів, пов'язаних із порушенням особливо значущих заборон «лі», до яких були віднесені, наприклад, крадіжка предметів культу, а також речей, використовуваних імператором (імператорської печатки, печатки його дружини, матері, бабки), а також помилки, допущені при готуванні їжі, ліків, лихослів'я на його адресу. Всі особи, що вчинили дії, які загрожували здоров'ю імператора або завдали йому моральної чи фізичної шкоди (наприклад, не виконали або підробили його указ), підлягали задушенню. При цьому йшлося про таку форму провини, як недбалість, помилка, що виключали намір. В іншому випадку злочини відносились до першого зла, із усіма наслідками, що з цього випливали.

Сьома, восьма, дев'ята і десята форми зла так чи інакше були пов'язані з захистом морального порядку в сім'ї, який розглядався основою соціального порядку:

□ сьоме зло — «вираз синівської неповаги», непокора батькам. До нього належали, наприклад, обвинувачення в неблагочинних діях діда, бабки, батьків, їх погане утримання, виділення із сім'ї і розподіл майна без їхньої згоди, вступ у шлюб під час носіння трауру або носіння в цей час не траурного одягу тощо;

□ восьме зло — «незгода, чвари» між кровними родичами. До цієї категорії належав широкий спектр злочинних дій: від наміру убити або продати в рабство близького родича до побиття дружиною чоловіка і доносу на родичів старшого покоління;

□ дев'яте зло — «кривда, несправедність» — охоплювало злочини, вчинені один проти одного особами, пов'язаними не сімейними, а офіційними, соціально-ієрархічними відносинами, наприклад, убивство підлеглим свого начальника, командира, вчителя-наставника в конфуціанській моралі, тобто члена тієї групи осіб, що, як і сім'я, скріплювала соціальний порядок. Сюди ж були віднесені різноманітні форми вияву дружиною неповаги до чоловіка, наприклад недотримання трауру тощо;

□ десяте зло — «кровозмішувані статеві зв'язки», що прирівнювалися до поведінки «птахів і звірів і являли собою статеві стосунки не тільки з кровними і найближчими родичами, а й з наложницями діда і батька»¹.

«10 зол» не охоплювали всіх злочинних дій. Вони були своєрідним мірилом ставлення до інших злочинів, серед яких за всіх часів виділялися злочини проти конкретної особи, зазіхання на її життя, здоров'я тощо. Покарання за них у традиційному китайському праві визначалися з урахуванням ряду чинників соціального статусу, відносин злочинця і потерпілого в системі кровноспоріднених і службових зв'язків, наявності й інтенсивності злочинної волі тощо.

¹ *Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садигов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 245–246.*

Отже, перелік злочинів і проступків, які зумовлюють покарання, у Стародавньому Китаї був широким. Суворо каралися злочини державного характеру, зокрема бунт, зговір проти правителя, невиконання його наказів, зв'язок із супротивником тощо. Чжоугун, звертаючись до підкорених іньців, говорив: «Ви тепер отримали житло та землю і можете спокійно існувати, якщо ж ви знову почнете бунтувати, значить вам не потрібне ваше життя». У часи правління Цинь Шихуана за будь-який вияв невдоволення імператором усе навколишнє населення підлягало знищенню. Він нещадно розправлявся з усіма, хто не виконував його наказів про знищення старих книг, у яких містилися думки, небезпечні для імператорської влади. Тих, хто ганьбив цинські порядки та посилався на старовину, карали разом з усім їх родом¹.

Стародавнє китайське право знало і злочини проти особистості: убивство, заподіяння тілесних ушкоджень тощо. Дуже суворе покарання передбачалося за злочин, скоєний проти родичів. Як повідомляють джерела, «усіх, хто убив кого-небудь із своїх родичів, спалювали на багатті». Показово, що убивство батька під час Чжоу прирівнювалося до убивства правителя: «Якщо син умертвив батька, підданий уб'є царя, то їх не можна звільнити від звичайного покарання».

Каралися злочини проти власності. У «Книзі законів» Лі Куя міститься загальний перелік цих злочинів: крадіжка, пограбування, забій чужої худоби, крадіжка дерева в саду тощо. За крадіжку худоби наставала смертна кара, строго охоронялась власність на раба.

Самостійну групу становили воєнні злочини. У IV ст. до н. е. смертній карі підлягав той, хто не був до встановленого строку на місці збору, скакав галопом у розташуванні війська тощо. У часи Шан Ява суворо карався воїн, який перейшов на бік ворога, чи не проявив мужності. «Воїна, що проявив слабкість, розривають на шматки возами, воїна, який посмів засудити наказ, клеймують, відрізають йому ніс та кидають під стіною

¹ *Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садилов. — С. 8–11.*

міста». Каралось будь-яке порушення військової дисципліни: розмова у строю, непокорення команді, крокування не в такт барабану тощо. В армії була введена система кругової відповідальності. «Коли в п'ятірці хто-небудь порушує накази чи переступає заборону, то, якщо його видадуть, інші звільняються від покарання, якщо ж знають і не видають, вся п'ятірка підлягає смертній карі»¹.

У Китаї практикували різні види покарання. Тривалий час зберігався звичай кровної помсти. У судовій практиці визначальним був принцип «відплати за скоєне». Звідси вибір покарання, «схожого» на «досконале» порушення. Характерною є слабка диференціація у застосуванні покарання, наслідком чого однаково, наприклад, каралися смертною карою спроби вчинити бунт і пияцтво. У період Чжоу в праві розмежовують злочини умисні і неумисні. У Ханській імперії у разі поранення чи убивства для поняття «умисного» використовувався навіть спеціальний термін — «цей».

Для періоду Пізнього Шан характерними лише були кілька видів покарань: смертна кара, членушкодження, віддання злочинця в рабство і, можливо, клеймування. Значно більше виділяють їх у період Чжоу. Положення Мувана називає п'ять тяжких покарань: клеймування на обличчі, відрізання носа, відрубування ніг, кастрація та смертна кара у вигляді обезголовлення. Однак дані китайських джерел свідчать про те, що у цей час практикувалося багато й інших покарань: смертна кара у вигляді розрубання навпіл, спалювання на багатті, четвертування, відрубування руки, відрізання вуха, вирізання колінних чашок, побиття палицями, батогами, навернення в рабство тощо. Іноді засуджених направляли на тяжкі роботи на рудники, в державні майстерні, на будівництво різних споруд.

В імперії Цинь запобігання злочинам стає основною метою покарання. Як повідомляють джерела, «усі шляхи і тюрми були переповнені засудженими». «Людей карали на дорогах, на ба-

¹ Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова. — Х.: Вища школа, Изд-во при Харьковском ун-те, 1981. — С. 68—69.

зарах, кожний день утворювалися гори трупів. Того, хто покарав найбільше людей, вважали відданим слугою». У цей час існували різні види кваліфікованої смертної кари: пробивання тім'я гострим предметом, виламування ребер, варіння у казані, закопування живцем, задушення, обезголовлення після кари та виставлення голови покараного на палиці в людному місці, розрубання на частини. Широкого застосування набули каторжні роботи, перетворення засудженого на державного раба. Відомими були й такі види покарання, як вислання у віддалені прикордонні райони, конфіскація майна тощо.

Жорстоко каралися злочини, які становили небезпеку для панівного класу. В цьому випадку покаранню підлягали не тільки сам винний, а і його родичі, про що джерела повідомляють як: «знищити сім'ю», «знищити три покоління». Шан Ян в 356 р. до н.е. «наказав народу розділитися на групи по п'ять і десять сімей, встановив систему взаємного нагляду та відповідальність за злочин. Той, хто не доносив про злочин, буде розрубаний навпіл..., за переховування злочинця карати так само, як і воїна, який не здав ворога»¹.

Право мало яскраво виражений класовий характер, закріплювало різні пільги та переваги за представниками панівного класу. Так, ще за часів Мувана засудженому дозволялося відкупитися від покарання. Якщо він підлягав покаранню клеймуванням, можна було відкупитися, заплативши 100 шуа. Щоб уникнути відрізання носа, сплачувалися 200 шуа, а смертної кари — 1000 шуа. Зрозуміло, що такою можливістю могли скористатися лише представники панівного класу.

Особливі пільги були за чиновниками. В імперії Цинь, якщо чиновник скоїв невеликий проступок, його понижували в ранзі. За скоєння серйозного злочину позбавляли всіх посад та рангів та посиляли рядових воїнів на кордон. Лише за злочини державного характеру винного очікувала смертна кара. Проте стосовно членів панівного роду та високопосадовців-сановників практикувалася так названа почесна кара, коли імпера-

¹ *Хрестоматія по історії государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. 7* Сост. В. Н. Садилов. — С. 9–11.

тор «жалував смерть», посилаючи винному меч та наказуючи йому покінчити з собою.

Розширення привілеїв чиновників тривало і в часи Ханьських династій. Так, відповідно до імператорського едикту 195 р. до н. е. «ті, хто мав 15-й та 16-й ранги знатності, а також родичі імператора по чоловічій та жіночій лінії звільнялися від покарань каліченням» та їм присуджували більш м'які — збирання хворосту для храмів та чищення рису. У цей час було встановлено: «Якщо особи, які мають 5-й ранг знатності, чиновники, які отримують 600 даней і вище, а також ті, хто прислужує імператорові і імена яких він знає, скоюють злочин та повинні бути закуті у кайдани як грабіжники, до них має бути проявлено в ув'язненні поблажливе ставлення»¹.

Є очевидним той факт, що найдавнішим китайським законодавчим актом був кримінальний кодекс, який був розроблений у X ст. до н. е. і містив 3 тисячі статей. Ці статті вирізнялися казуїстичним викладом, ретельністю класифікації та диференціації різних видів злочинів, які в ті часи мали 500 різновидів. Посилання на надзвичайну давність китайських кодексів — данина традиції, конфуціанському вченню, тому що правитель «не створює права, а передає його, шануючи предків».

Положення Танського кримінального кодексу («Тан люй шу і») з коментарями та роз'ясненнями найповніше відобразили уявлення ортодоксальних конфуціанців про право. Коментарі та роз'яснення мають не лише велику практичну цінність, а й полегшують орієнтування у великій кількості законодавчих постанов за рахунок достатньо ретельного коментування різновидів злочинів та покарань, що класифікуються особливим способом. У цьому полягає ще одна особливість китайського середньовічного законодавчого мистецтва.

З урахуванням зазначеного можна зробити висновок, що особливості китайського кримінального законодавства полягають у запереченні принципу презумпції невинуватості,

¹ *Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки* / Под ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова. — С. 69–71.

відсутності чіткої відповіді щодо підстав звільнення від кримінальної відповідальності, у продовженні показових масових судових процесів тощо. Існування позасудових форм розгляду справ пов'язане не тільки зі збереженням традицій, а й з відсутністю юридичних кадрів. Саме останнім пояснюється й необов'язковість участі народних засідателів у розгляді справ народними судами першої інстанції.

Водночас, конфуціанські канони тісно пов'язані з нормами шлюбно-сімейного права. Китайська сім'я формувалася відповідно до уявлення про сім'ю як про первинний соціальний осередок, що функціонує на підставі природних законів у загальній системі соціального порядку. Найпершою метою шлюбу було забезпечення фізичного та духовного відтворення сім'ї, яке досягалося народженням передусім дітей чоловічого роду. Відсутність нащадків, на думку конфуціанства, є проявом неповаги до батьків, найбільш тяжкої серед інших її видів.

Для укладення шлюбу необхідне було дотримання ряду вимог. Шлюб укладався сім'ями нареченого та нареченої або самим нареченим та сім'єю нареченої та скріплювався приватною угодою, порушення якої зумовлювало не лише певні матеріальні збитки, а й кримінальне покарання старших членів в сім'ї. Традиційне переконання, що шлюб — це угода не лише між живими, а й між померлими, знаходило зовнішнє відображення у відповідному ритуалі сватання, що охоплював не лише дари від сім'ї нареченого сім'ї нареченої, а й молитву в храмі предків.

У глибоку давнину існувало також правило, що наречений і наречена не повинні носити одне й те саме прізвище, щоб ненароком не змішати споріднені сім'ї. Однак обмеженість сімейних прізвищ у китайському суспільстві зумовила поступову втрату важливості цього правила.

Вік шлюбного повноліття в кодексах не закріплювався. Як правило, він був у межах 15–16 років для чоловіків та 14–15 років для жінок. Однак були зафіксовані верхні межі шлюбного віку: для чоловіків — 30 років, а для жінок — 20 років, які на-

чебто фіксували межі терпіння предків щодо нешанобливого нащадка. Відповідальний чиновник складав списки чоловіків та жінок, які досягли граничного віку, і спостерігав, щоб усі тридцятилітні чоловіки одружувалися з дівчатами, які досягли 20 років. Крім того, був поширеним звичай заручин ще не народжених дітей.

Розлучення в китайському традиційному праві на відміну від більшості інших східних правових систем не лише дозволялося, а й заохочувалося. Вимога щодо розлучення могла пред'являтися не лише подружжям, а й членами їх сімей. «Лі» приписували розлучення чоловікові під загрозою покарання, якщо дружина «не виправдала сподівань предків», була неслухняною, безплідною, розпутною, заздрісною, тяжко хворою.

Згідно зі стародавніми правилами жінка мала залишатися з чоловіком у «житті земному та загробному», їй не можна було вдруге виходити заміж. Але й чоловікові, що вимагав розлучення без підстав, загрожувала каторга. Він не міг розлучатися, якщо дружині нікуди було піти, якщо вона носила траур по його батьках та ін. Відповідальність чоловіка за дружину проявлялася в тому, що за усі її вчинки, крім тяжкого злочину та зради, вона видавалася йому на поруки.

Голова сім'ї виступав у ролі її володаря, хазяїна її майна. Характерний факт: поняття «батько» зображувалося на письмі ієрогліфом, що зображував руку, яка тримає прут — символ покарання за непокору членів сім'ї: дружини, дітей, молодших родичів. За побиття дружини чоловік карався менш суворо, аніж дружина за побиття чоловіка. До певного історичного моменту (приблизно — межі нової ери) батько міг продавати своїх дітей, окрім старшого сина, що користувався рядом переваг перед іншими дітьми. Безкарність убивства батьком, матір'ю, дідом, бабкою по батьку сина, онука збереглася до XIX ст. Так само каралися сини, онуки, які намагалися без дозволу відокремитися від сім'ї або привласнити частину сімейного майна.

Слід також звернути увагу на те, що китайське традиційне право не знало європейської концепції суб'єктивних прав особистості, громадянина, індивіда, що бере початок ще в антич-

ному світі. Тому в китайських кодексах і офіційних документах правове становище особи визначалося терміном «се» («колір»), що вказував на належність індивіда до тієї або іншої соціальної групи, члени якої мали ті чи інші права і суворо фіксовані обов'язки¹.

Індія. Починаючи розгляд особливостей індуського права, слід зазначити, що неабиякий вплив на його розвиток мала релігія індуїзм.

Однак тут варто визнати, що класичне індуське право вирізняється глибокими релігійно-моральними засадами. Індуїзм визнає первинну роль заповідей та моральних поглядів для різних каст — прошарків суспільства. Духовні книги сприяли утвердженню в їхній свідомості та поведінці уявлень щодо справедливості й совісті. Тому звичаї та рішення каст, підкаст, общин були підставами для вирішення спорів. Зокрема, підпорядкування людини як частини цілого формувалося зсередини, внаслідок чого правові норми, судові спори та прецеденти тривалий час не мали політичного значення².

Кримінальне право, представлене в Законах Ману, з одного боку, вирізняється високим для свого часу рівнем розвитку, що проявляється у визначенні форм вини (умисел та необережність), рецидиву, співучасті, тяжкості злочину залежно від належності потерпілого та винного до тієї чи іншої варни. З іншого боку, Закони відображають деякі пережитки країни, про що свідчить збереження принципів таліону, ордалій, відповідальності общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинець відомий.

Розрізнялися злочини умисні, випадкові та скоєні за незнанням. Якщо протизаконність дії обвинуваченому була невідома, суд, як правило, обмежувався доганою. Підбурювання каралося так само, як і скоєний злочин. Закони Ману говорять,

¹ *Оніщенко Н. М., Гречанюк С. В.* Загальна характеристика китайського права. Етапи формування, основні джерела, особливості правової діяльності // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія. — С. 387, 395–396.

² *Дмитрієв А. І., Шепель А. О.* Порівняльне правознавство: Навч. пос. / Відп. ред. В. Н. Денисов. — К.: Юстиніан, 2003. — С. 120–121.

що людей, які дають крадіям їжу, зброю чи притулок, покровителів краденого слід покарати як крадія. Були відомі поняття крайньої необхідності та необхідної оборони. Людина, яка захищала себе, жінку чи брахмана та при цьому убила нападника, не скоювала злочину. Особи, які не допомагали, коли руйнувалася дамба, вчинялася крадіжка на великій дорозі тощо, підлягали покаранню.

Перелік злочинів був широким. Відомими є злочини державного характеру: бунт, видача державної таємниці. Особливу групу становили злочини чиновників: крадіжка товару, який належить цареві, торгівля за рахунок казни, перевищення своїх повноважень тощо. Згідно з Артхашастрою є 40 способів крадіжки. Відтак: «Подібно до того, як не можна розпізнати, чи п'ють воду плаваючі на глибині риби, так і неможливо дізнатися, чи привласнюють багатство чиновники, які приставлені до виконання справи». Тому царю рекомендовано відбирати у чиновників, які нажили багатство, та долучати його до справи.

В Індії найтяжчим злочином вважалося вбивство брахмана, тілесні ушкодження розглядалися в контексті образи дією, до них відносили, наприклад, дотик, замахування, удар.

Одним із великих гріхів і тяжких злочинів було перелюбство. У Законах Ману норми про перелюбство за тяжкістю йдуть за вбивством. Усі винні в перелюбстві (якому дається дуже широке тлумачення, що включає, зокрема, таємну бесіду з чужою дружиною, догоджання, загравання з нею, дотик до її одягу і прикрас тощо) підлягають страті. Відмінностей між перелюбством і згвалтуванням (позбавлення честі дівчини проти її волі) не проводилося. Цей злочин спричиняв тілесні покарання, відрізання пальців, якщо злочинець був не рівний за становищем з потерпілим. Рівний за становищем звільнявся високим штрафом. Невірну дружину, «знахабнілу внаслідок знатності родичів», Закони Ману рекомендували зацьковувати собаками, а її коханця — спалювати на розпеченому залізному ложі. Карався чоловік за злочинне співжиття з вільною жінкою, при цьому враховувався її соціальний стан і те, чи охоронялася во-

на. Якщо шудра мав співжиття з жінкою з вищої варни, він підлягав кастрації¹.

Наступну групу становили злочини проти власності. У давньоіндійському праві майнові злочини крадіжка, грабіж, розглядалися як однопорядкові явища із злочинами проти особи, клепом, перелюбством, бо майно в правосвідомості стародавнього індуса було продовженням особистості, нерозривно пов'язаним з нею.

Також були відомі злочини проти сім'ї, сімейних устоїв. Суворо каралися: вбивство батька, матері, чоловіка, їх поранення або образа.

В Індії каралися злочини, спрямовані проти самої системи варн. Жорстокого покарання зазнавав шудра, який видавав себе за брахмана, людина нижчої варни, яка насмілювалась зайняти місце поруч з представником вищої варни.

Покаранню у Стародавньому Сході надавалось особливого значення. В Індії воно розглядалось основним засобом управління. «Де покарання процвітає, — сказано в Законах Ману, — там піддані не обурюються».

Покарання вирізнялися жорстокістю, їх основною метою часто було залякування. Наприклад, широко застосовувалася смертна кара. Закони Ману, Кодекс Му-вана проводять відмінність між простою стратою (відрубання голови) і кваліфікованою. В Індії злочинців спалювали, топили, саджали на палю, закопували живцем у землю, розтинали на частини. В Індії смерть могла бути замінена в ряді випадків сплатою вищого штрафу — 1000 пан (середній штраф — 500 пан, нижчий — 250 пан), що ставило в нерівне правове становище бідного і багатого злочинця. До брахманів смертна кара не застосовувалася, до неї прирівнювалася своєрідна цивільна смерть, пов'язана з публічним оголошенням, тавруванням, вигнанням з варни і країни.

¹ Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садиков. — С. 30–34.

Часто зустрічались покарання, які передбачали калічення: відрубання ноги, руки, відрізання носа, язика тощо. В Індії від такого покарання можна було відкупитися, сплативши певну суму грошей.

Покарання в Індії відзначалося жорстокістю, широко застосовувалася смертна кара. Розрізнявся простий вид смертної кари, кара, яка здійснювалася зі знуцанням, кара безпосередньо тортурами. Злочинець міг бути утоплений, зварений у казані, посажений на палю, розтоптаний слоном.

Практикувалися покарання членоушкодження: відрубання руки, руки та ноги, обох рук, відрізання кінчика носа, вух, осліплення. Від покарання за членоушкодження можна було відкупитися, сплативши визначену суму. Відрізання пальця оцінювалося, наприклад, в 100 пана, відрубання ноги — в 300 пана тощо. Зрозуміло, що скористатися таким відкупом могли тільки заможні люди.

Практикувалося і клеймування злочинців. На лоб убивці розпеченим залізом накладався знак безголового тіла, на того, хто вчинив крадіжку, ставилося клеймо у вигляді собаки. Також було покарання виключенням з варни, наверненням у рабство, конфіскацією майна. У джерелах згадуються й гоління голови уламком цеглини, ув'язнення в тюрмі. Поширеним видом покарання були грошові штрафи. Закони Ману неодноразово згадують про нижчий розмір штрафу — 250, середній — 500 і високий — 1000 пана. Кшатрій, вайш'я та шудра, які не мали можливості сплатити одразу всю суму штрафу, зобов'язані були його відпрацювати. Брахман же міг виплатити штраф поступово.

Отже, можна зробити висновок про те, що тісний зв'язок права з релігією та мораллю визначив головну характерну рису стародавнього індуського права, яка виявилася у відсутності чіткої диференціації злочинів і гріхів. Таким чином, в основу їхнього розмежування в Законах Ману покладено не характер самого правопорушення, а покарання за нього. В одному випадку це штраф, тілесне покарання, а в іншому — спокута.

Так, до великих гріхів у Законах Ману віднесені такі діяння, які зумовлювали ритуальну нечистоту винуватого та не-

обхідність тяжкої спокути, зокрема, вбивство брахмана, пияцтво, крадіжка, а також спілкування з такими грішниками. Ці ж самі дії віднесені у другій главі до розряду деліктів-злочинів, наслідком яких було покарання (навіть до позбавлення усієї власності та вигнання із країни). Характерно, що такий тяжкий гріх, як спілкування з великим грішником, не був віднесений до злочинів¹.

Необхідно визнати, що поява Законів Ману та наступних дхармашастр знаменувала якісно новий етап розвитку правової думки в Індії. Традиції, які передавалися по пам'яті, стали дедалі більше зазнавати світського впливу та пристосовуватися до потреб практики².

Якщо в дхармасутрах переважно розглядалися делікти-злочини проти особи — вбивство, образа, крадіжка, які об'єднувалися загальним поняттям — хім-са (заподіяння шкоди, образа особистості), то в пізніших дхармашастрах дедалі більше уваги приділялося договірним та майновим відносинам, відповідальності за їх порушення (про несплату боргу, про межі земельної ділянки, про розділ спадщини та ін.). Правові норми в цих дхармашастрах були більш впорядкованими та класифікованими³. Починаючи із Законів Ману, вони стали ґрунтуватися на основі 18 підстав судового розгляду.

Так, перша група підстав судового розгляду Законів Ману стосується договірних відносин — несплата боргу, продаж чужого майна, участь у торговому або іншому об'єднанні; потім слідує норми, що стосуються порушення угод, скасування купівлі-продажу та суперечки хазяїна з пастухом. Наступна група норм має іншу спрямованість. Від зобов'язальних відносин укладач переходить до конкретних деліктів-злочинів. Це, зокрема, суперечки про межі (земельних ділянок), наклеп та

¹ Зайчук О. В. Загальна характеристика індуського права. Основні джерела права та особливості правової діяльності // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 318–319.

² Сизиков М. И. История государства и права. Хронология. — СПб.: ИНФРА-М, 2000. — С.71.

³ Жидков О. А., Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С.152.

образа діями, крадіжка, вбивство та насильство. Усі ці діяння та деякі інші, раніше були закріплені в дхармашастрах, склавши серцевину стародавнього індійського деліктного права. Вони містилися у визначенні «шкода, що була завдана особистості людини».

Наступні підстави для судового розгляду, які асоціативно пов'язані з попередніми, стосувалися порушення норм шлюбно-сімейного та спадкового права, а також азартних ігор, що прирівнювалися до злочину. Таким чином, система норм, викладених у шастрах відповідно до 18 підстав судового розгляду, значно різнилася від сучасної галузевої системи, оскільки тут не можна було розмежувати норми цивільного та кримінального права.

Афіни. Афінське право в питаннях про злочини й покарання зберігало багато пережитків родового ладу. Про це свідчить те, що вбивство розглядалося як справа родичів убитого, а не держави. Вважалася припустимою операція, згідно з якою убивця був зобов'язаний сплатити відшкодування збитку родичам убитого. За відсутності найближчих родичів убивця платив десяти членам тієї фратрії, до якої належав убитий. У тих випадках, коли родичі порушували переслідування проти убивці, їх позов мав характер приватного обвинувачення — діке, а не обвинувачення, що стосувалося інтересів держави — графе. Убивця міг unikнути покарання, добровільно виїхавши у вигнання. Однак у разі повернення він вважався таким, що стоїть поза законом, і міг бути убитий безкарно.

Відмінність двох форм карного обвинувачення — діке і графе — пояснюється тим, що афінська держава вийшла безпосередньо з первіснообщинного ладу. В обох випадках обвинувачення порушувалося й підтримувалося потерпілим. Однак за діке обвинувач вимагав відшкодування шкоди або штрафу і лише при графе йшлося, власне, про покарання винного.

Афінське право розрізняло злочини, спрямовані: а) проти держави, і б) проти особистих інтересів.

Найбільш тяжкими вважалися такі злочини, як державна зрада; обман народу; образа богів; внесення протизаконних

пропозицій на розгляд народних зборів. За законом 410 р. до н. е. кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах, оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити. Релігійні злочини також каралися смертю. Так, Сократ мусив випити чашу з отрутою як винний у безбожництві, філософ Анаксагор — піти у вигнання, бо стверджував, що Сонце — розпечена куля, а не бог Аполлон.

Зрада у випадках, коли дії винної сторони становили серйозну небезпеку для держави й державного устрою, давала підстави для обвинувачення в ейсангелії, тобто в державній зраді. У ряді випадків поняття зради зливалося з поняттям «обман народу».

«Обман народу», що виражався, наприклад, у «нечесній» поведінці оратора в народних зборах, міг спричинити процес про ейсангелію. Помилковий донос у справах про політичні злочини давав підставу притягти донощика до суду за обвинуваченням у сикофантії.

Образа богів, безбожжя, нечестивість вважалися тяжкими державними злочинами, оскільки релігійна ідеологія і культ у Стародавній Греції були тісно пов'язані з державою. Релігія ж мала державний характер.

Іншу групу злочинів становили злочини проти сім'ї. Вони переслідувалися в одних випадках у порядку приватного обвинувачення, а в інших — у порядку обвинувачення, що становило державний інтерес. Злочином вважалось погане ставлення дітей до батьків, опікуна — до сиріт, родича — до дочок-спадкоємиць. При цьому шкода, завдана майну цих осіб, прирівнювалася до поганого поведження з особою й також давала підставу для висунення відповідного звинувачення. Зрада дружини давала чоловікові право убити винного на місці. Якщо ж чоловік не вчиняв розправи, проти винного могло бути висунуте обвинувачення в порядку графе. Однак якщо це обвинувачення виявлялося необґрунтованим і чоловік затримував людину невинну, то можливим було зустрічне обвинувачення з приводу необґрунтованого притягнення до відповідальності. Кримінальне переслідування застосовувалося у разі

викрадення дівчини, причому скаржникові надавалася можливість вибрати в цьому випадку між діке і графе. Публічний позов був передбачений і для обвинувачення у звідництві.

Злочинами проти особи, крім убивства, вважалися: завдання ударів, лайка, наклеп, образа тощо. Умисне завдання ран звичайно каралося вигнанням з конфіскацією майна¹.

При крадіжках покарання було різне, залежно від того, чи був злодій захоплений на місці крадіжки, чи ні. Якщо злодія було затримано на місці злочину, його можна було піддати ув'язненню, а нічного злодія в цьому випадку — навіть убити. Якщо злодієві вдавалося сховатися й обвинувачення пред'являлося через деякий час після крадіжки, злочин міг дати підставу для графе лише в тому випадку, коли крадіжка була здійснена на базарі, в бані або в будь-якому іншому громадському місці. В інших випадках пред'являвся позов діке, що загрожував винному штрафом у розмірі не більше подвійної вартості вкраденої речі.

Визначення покарання залежало від тяжкості злочину і таких характеристик, як приготування, замах, підбурювання. При покаранні смертною карою засудженому пропонували самому виконати вирок за допомогою самогубства (отрута, меч, шворка). Іноді для цього йому пропонували на вибір меч або мотузку. Найважчим покаранням було позбавлення політичних і громадянських прав (амімія). Застосовувались також обмеження громадянських прав, конфіскація майна, штраф. В'язниця була лише місцем попереднього утримання до внесення судового вироку. За хабарі та розкрадання посадові особи обкладалися штрафом у десятикратному розмірі. Штраф чекав за облудний донос і сикофантів, тобто професійних донощиків. Іноді для цієї мети їм пропонували на вибір меч або мотузку.

Грабіжники і розбійники могли бути продані у рабство, нічного злодія дозволялося убити на місці. Покаранню могли

¹ *Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Джужи. — К.: НАВСУ, Правові джерела, 2000. — С. 32–33.*

бути піддані і тварини чи неживі предмети (наприклад, колоди і камені), якщо вони ставали причиною випадкової загибелі людини.

Позбавлення волі застосовувалося тільки як міра з метою запобігання втечі.

Покарання для рабів і вільних були не однакові. У тих випадках, коли вільний звільнився, сплативши невеликий штраф, раб зазнавав тілесного покарання (воно застосовувалося лише для рабів). Зокрема, допит раба, навіть якщо останній проходив лише свідком у справі, обов'язково здійснювався із застосуванням тортур. Звичайними покараннями вільних були штрафи й конфіскація¹.

Як покарання широко застосовувалося безчестя — атипія, яка полягала у звичайному позбавленні деяких політичних прав і супроводжувалася в ряді випадків конфіскацією майна. Іноді атипія означала повне позбавлення прав, у тому числі права звернення зі скаргою до суду.

У Спарті атипія передбачала більш важкі покарання. Вона застосовувалася для тих, хто виявив на війні боягузтво, втікши з поля битви або здавшись у полон. Крім того, у Спарті застосовувалися ще й такі покарання, як смертна кара (скинення в провалля зі скелі, задушення), вигнання, грошові штрафи тощо.

Японія. На японське кримінальне право значний вплив мало китайське право. Про це свідчить кримінальний кодекс «Тайхо ріцу рьо» (VIII ст.), у якому система злочинів і покарань побудована, як і в Китаї, відповідно до конфуціанських уявлень про найбільш тяжкі порушення моралі (лі). Проте в Японії на відміну від Китаю виділялися не «10», а «8 зол», до яких відносили насамперед такі злочини проти імператорської влади, як:

□ заколот (руйнація імператорських помешкань і усипальниць тощо);

¹ Макаруж В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — С. 51.

□ державна зрада (убивство найближчих родичів імператора, а також замах на їхнє убивство, побиття тощо);

□ лихослів'я і неповажливе ставлення до правителя.

До інших злочинів відносили:

□ жорстке вбивство (вбивство трьох членів однієї сім'ї, своїх найближчих родичів, убивство дружиною або наложницею родичів чоловіка, а також їх побиття тощо);

□ неповага до батька або найближчих родичів (порушення проти них судових справ або їх прокляття, вихід із сім'ї за живих батьків, самовільне укладення шлюбу тощо);

□ порушення обов'язку (вбивство хазяїна, начальника, наставника) тощо.

П'ятичлена система покарань містила в собі страту через повішення або обезголовлення, вислання з каторжними роботами і без таких, каторгу, побиття палицями, різками. Страта простолюдина відбувалася на міській площі. Жінок і чиновників привселюдно не страчували, а чиновникам високих рангів надавалася можливість покінчити життя самогубством.

Виселення залежно від відстані до місця призначення могло бути ближнім, середнім і далеким. Дружини і наложниці засуджених відправлялися в заслання разом із ними в обов'язковому порядку. Каторга полягала в примусових роботах, як правило, за місцем проживання.

«Тайхо Йоро рьо» передбачало і такі покарання, як конфіскація майна, штраф тощо. Конфісковане майно злочинця розподілялося порівну між скарбницею і його найближчими родичами, якщо вони не були співучасниками злочину. Від покарання, навіть від страти (як данина давньому звичаю), можна було відкупитися, але можливість відкупу залежала від рішення влади. Цим правом користувалися родичі імператора, найбільш знатні вельможі з «6 категорій гідних».

Від загальних покарань відрізнялися спеціальні покарання для військових осіб та цивільних чиновників. У переліку спеціальних покарань «Тайхо Йоро рьо» значне місце відводиться пониженню чиновників у особливих посадових правах. Чиновник, що вчинив злочин або проступок, незалежно від то-

го, винесено щодо нього вирок про страту, або він отримав прощення від імператора чи право відкупу від покарання, піддавався позбавленню, тією або іншою мірою, своїх посадових прав: пониженню в посаді або ранзі, розжалуванню або звільненню з однієї або всіх посад. Якщо просте звільнення відносилось до тяжких покарань і від нього не можна було відкупитися, то особливо тяжким покаранням вважалося звільнення з виключенням із списків чиновників, що означало неможливість у майбутньому повернутися на службу.

Специфічною рисою кримінального права Японії було поширення його норм на представників буддійської церкви, визнання кодексом поряд із світськими покараннями і покарань релігійних — спітимій. Представників буддійського духовенства, засуджених до тяжкого покарання за вбивство, насильство, злочинство тощо, попередньо позбавляли сану. Передбачалося стосовно них і деяке пом'якшення покарання. Заслання, наприклад, могли замінити чотирма роками каторги, при покаранні палицями кожні десять палиць замінялися десятьма днями спітимії, тобто вчиненням справ «угодних Будді» (переписування релігійних книг, прибирання храмів тощо)¹.

Кримінальне право Японії не знало чітко сформульованих загальних принципів і норм про форми провини (намір і необережність), про замах, про співучасть у різноманітних формах тощо, що, однак, враховувалося при розгляді конкретних злочинів.

«Замах» і «задум» у випадку «жорстокого убивства» каралися, наприклад, як закінчене убивство. У ряді випадків більш тяжко каралася така форма співучасті, як підмова тощо.

До обставин, що пом'якшували провину, відносили добровільне відшкодування завданого збитку, усунення заподіяної шкоди, визнання провини, активна допомога у розкритті злочину. Також пом'якшувалося покарання, коли злочин був учинений під загрозою або примусом, у силу матеріальної або службової залежності, крадіжки в родичів, але обтяжувалося,

¹ Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова. — С. 75.

якщо крадіжку здійснив у своєму будинку молодший член сім'ї. До обставин, що обтяжували провину, відносили рецидив (третя крадіжка) і стан сп'яніння.

Крім «8 зол», кодекс знав просте вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, обмову, що належала до розряду «непрямих» злочинів, поряд із залученням до вчинення злочинів і необґрунтованого притягнення до суду. Серед злочинів проти власності виділялися: крадіжка, здирництво, розбій і крадіжка при пожежі, що прирівнювалася до здирництва, а також здирництво майна шляхом письмових погроз тощо.

Проникнення в чуже житло уночі надавало право хазяїну убити «незваного гостя», що прирівнювалося в такому випадку до права необхідної оборони. Проте покарання пом'якшувалося, тобто давалося право відкупу, у разі вчинення злочину малолітнім, старим, душевнохворим, калікою.

Майже усі «законні» межі застосування покарання були розмиті після встановлення сьогунату, коли безперешкодне поширення одержали форми неправової розправи, або «дурні звичаї». Самурай міг безкарно вбити простолюдина за образу.

Право не знало також вимоги обов'язкового покарання за убивство. Не каралося, наприклад, убивство чоловіком зрадливої дружини, її коханця дозволялося убити на місці злочину або в порядку помсти — вбивство батьків. Набула поширення практика безкарного дітовбивства, особливо в селянських сім'ях (щоб позбутися «зайвого рота»).

Крім того, покарання досить часто посилювалися, набуваючи жорстоких форм. Японські джерела повідомляють, наприклад, про таке поширене покарання. Живого злочинця закопували по шию на проїзній частині дороги, поруч клали дерев'яну пилку, якою міг скористатися кожний, хто проїжджав, щоб відчленувати його голову від тулуба.

У «Кодексі 100 статей» крадіжка на незначну суму в 10 ен зумовлювала тілесне покарання і таврування. Крадіжка на велику суму — страту відсіканням голови з обов'язковим спотворюванням трупа і привселюдного показу голови страченого¹.

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи станово-кастового суспільства): Навч. пос. — 2-е вид. — Запоріжжя: Просвіта, 2003. — С. 305–308.

Мусульманське право. Особливість мусульманського права полягає в тому, що воно передбачає сукупність правил поведінки, різних за походженням, але заснованих на релігійних заповідях. Це були релігійні норми-вимоги, сумісні з мораллю, юридичними та етичними приписами. Основними джерелами шариату є Коран та Сунна.

Так, історія мусульманського права починається з Корану — збірника висловлювань пророка Магомета, складеного через кілька років після його смерті. Коран складається, головним чином, із положень, що стосуються моральності і які мають занадто загальний характер, щоб бути точним і цілеспрямованим. Наприклад, Коран повчає мусульманина висловлювати співчуття слабким та незаможним, чесно займатися підприємництвом, не пропонувати суддям хабара, ухилятися від лихварства та азартних ігор. Однак у ньому не зазначається, якими є правові санкції за порушення цих заповітів, правила поведінки стосуються більшою мірою молитовних ритуалів, посту і паломництва. Навіть у тих випадках, коли Коран зачіпає проблеми права у вузькому розумінні, що стосуються, наприклад сімейного права, він не містить єдиної системи правил, а лише пропонує розв'язання кількох проблем, якими займався пророк Магомет, будучи суддею. Згідно з Кораном у цій ролі пророк Магомет завжди спирався на положення звичаєвого права, змінюючи його лише тоді, коли воно здавалося йому неповним чи суперечило його меті змінити старий арабський трайбалізм спільністю людей, пов'язаних вірою в Аллаха. Так, у звичаєвому праві арабів Магомет віднайшов правило, відповідно до якого право спадкування мали лише родичі померлого чоловічого роду. Магомет змінив це правило, визнавши, що дочки, вдови і сестри померлого мають право спадкування нарівні з спадкоємцями чоловічого роду¹.

Коран приписує бути вдячними і справедливими, проявляти щедрість щодо бідних, сиріт та захоплених у полон, звільнятися від скупості і уникати несправедного збагачення.

¹ Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). — М.: Юристъ, 2000. — С. 300.

У Корані міститься чимало й інших, аналогічних за характером норм і приписів. Більшість із них є досить великими й неімперативними; залишають величезні можливості для прояву в установлених ними релігійних рамках правової ініціативи. Це стосується як змісту даних приписів, так і нерозривно пов'язаних з ними різного роду санкцій та заохочень. Універсальною санкцією за порушення різних приписів є гріх, загроза бути проклятим, опинитися «у збитках», позбутися заступництва Аллаха¹.

Поряд з положеннями суто релігійного і філософського характеру Коран містить положення й суто юридичні. Однак їх недостатньо для того, щоб скласти кодекс; деякі основні інститути ісламу в Корані навіть не згадуються².

Шаріат розрізняє п'ять видів поведінки правовірного мусульманина. До основних заборон відносять: заборону пити вино, грати в азартні ігри, їсти свинину, займатися чаклунством, читати заборонені книги. Коран має перелік обов'язкових дій, які рекомендовані, дозволені, заборонені та підлягають покаранню.

Своєрідним підсумком тлумачення Корану є Суна. Суна (сона, сюна) — арабське слово, яке означає «звичай», — звичай, що склався в мусульманській спільноті щодо якого-небудь релігійного чи юридичного моменту³. Коран і Суна — джерела, на основі положень яких були встановлені норми шаріату і фікху.

Іджма — третє джерело мусульманського права, за допомогою якого шукалися відповіді на питання, не вирішені Кораном і Суною. Іджма являє собою узгоджений висновок стародавніх

¹ Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. — М.: ООО «Городец-издат», 2002. — С. 1025.

² Львова О. Л. Мусульманська правова система (виникнення та розвиток мусульманського права, джерела мусульманського права, структура мусульманського права, місце прав людини у мусульманському праві) // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 256.

³ *Энциклопедия* Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А. (1890 — 1916 гг.). — <http://ru.wikipedia.org>

правників (муджихідів) як знавців ісламу про обов'язки правовірного, наданий на підставі тлумачення Корану і Суні.

Ісламська концепція права базується, по-перше, на постулатах ісламу як релігії; по-друге, іслам — це система норм, що регулюють спосіб життя мусульманина в усіх його аспектах, у тому числі й правових. У зв'язку з цим в ісламі не проводиться чіткого розмежування між правом, з одного боку, та релігією й мораллю — з іншого¹.

Деліктне (кримінальне) право («укубай») встановлює заходи кримінально-правової відповідальності для людини: живої, при здоровому розумі, повнолітньої. Це право покликане забезпечити захист п'яти основних цінностей ісламу, а саме: релігії, життя, розуму, продовження роду та власності. А оскільки цінності визначені ісламом, то посягання на них є злочином і розглядається як заборонене Аллахом діяння, за яке він, безумовно, карає.

Мусульманське кримінальне право засноване передусім на відмінності між суворо встановленими («худуд» або «хадд») та дискреційними («тазир») покараннями. До встановлених, вельми суворих, заходів покарання притягують лише за такі злочини: вбивство, перелюбства, неправдиві звинувачення, крадіжку, зловживання спиртними напоями, озброєний напад, бунт (смута) та зрада ісламу. Окрім покарання за вказані злочини, кадї (суддя) міг на власний розсуд покарати за будь-яке інше порушення закону. Йому надавалася значна можливість власного розсуду, і ряд мусульмансько-правових норм були створені саме таким чином².

У кримінально-правовій мусульманській концепції широке розуміння правопорушення як релігійного гріха поєднується з його вузьким визначенням у формально-юридичному значенні. З цього погляду, відповідно до загальновизнаного висновку аль-Маварді (974—1058) — видатного представника мусульмансько-правової теорії правопорушення, останнє по-

¹ Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. — М.: Междунар. отношения, 1991. — С. 21.

² Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — С. 307.

лягає у вчиненні забороненого і караного Аллахом діяння. Зрозуміло, що у даному визначенні йдеться як про ухилення від будь-яких норм, що регулюють взаємовідносини людей, так і порушення релігійних обов'язків, багато з яких набули правового характеру. Одночасно слід мати на увазі, що згідно з прийнятою класифікацією система мусульманського права не знає суворих відмінностей між санкціями за порушення окремих категорій норм і включає в себе єдину галузь деліктного права¹.

Так, мусульманська правова доктрина виробила класифікацію злочинів, за якою злочини поділяються на три групи: хадд, кісас і тазир.

Злочини групи «хадд» — це злочини, які визнаються найнебезпечнішими, оскільки посягають на «права Аллаха» (тобто інтереси всієї мусульманської общини). За такі злочини Коран встановлює вельми суворі покарання: за крадіжку — відрубання руки; за перелюбство — сотня ударів або побиття камінням; за розбій — смерть, розп'яття; за зраду ісламу — смерть і т. п.

Група злочинів категорії «кісас» передбачає санкцію, що має назву «кісас» і яка означає заповідання злочинцю шкоди, рівної наслідкам його діяння. Основними злочинами цієї категорії є вбивство і тілесне ушкодження незворотного характеру. Тому корені такого підходу чітко вбачаються у принципі таліону. У Корані з цього приводу прямо говориться: «душа — за душу, і око — за око, і ніс — за ніс, і вухо — за вухо, і зуб — за зуб, і рани — помста...»².

Передбачаючи смертну кару за вбивство, мусульманське право допускає можливість застосування за вибором потерпілої сторони одного з трьох «кісас» (визначених покарань): смертну кару, прощення злочинця або виплату ним викупу за кров.

¹ Сюкияйнен Л. Р., Лихачев В. А. Мусульманское деликтное право и уголовное законодательство стран зарубежного Востока // Мусульманское право (структура и основные институты) / Отв. ред. Л. Р. Сюкияйнен. — М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1984. — С. 77.

² История государства и права зарубежных стран / Под ред. Н. А. Крашенинковой, О. А. Жидкова. — М.: ИНФРА-М, 1997. — Ч.1. — С. 428.

Зокрема, так зведений закон про «кісас» вступив у силу в 1981 р., 199 статей якого повторюють положення традиційного мусульманського кримінального права (широке застосування смертної кари, покарання плітями, побиття камінням, покарання за принципом таліону).

Можна спостерігати, що злочини зазначених двох груп зумовлювали суворо фіксовані покарання (хадд і кісас). Покарання, що належать до третьої групи злочинів (тазир), вирізняються значною гнучкістю, хоча також мають виражений каральний характер.

Так, група злочинів категорії «тазир» об'єднує злочини, які посягають на «права Аллаха» (інтереси всієї общини) або на приватні інтереси, але за які в джерелах права визначається не конкретна міра покарання, а санкція, що може змінюватися з урахуванням об'єктивної чи суб'єктивної сторони діяння. Це стосується, наприклад, невиконання деяких релігійних обов'язків, порушення зобов'язань за угодами, шахрайства, порушень правил поведінки в громадських місцях, свавілля щодо підлеглих, чаклунства.

«Тазир» має багато різновидів, серед яких: усний осуд, водіння напівоголеним містом з публічним оголошенням скоєного гріха, розп'яття на три дні без доведення до смерті, але із заборорою приймати їжу, позбавлення волі, штраф¹.

У публічних інтересах допускається навіть превентивне покарання «тазиром» осіб, які ще не скоїли ніяких проступків, однак існує достатньо підстав підозрювати, що вони можуть це зробити.

Теорія мусульманського деліктного права в окремих випадках допускає звільнення від відповідальності за правопорушення категорії «тазир». Однак цей вид покарання, безумовно, виключається у випадку каяття винної особи. Крім того, якщо проступок стосується приватних прав, то компетентний державний орган застосовує «тазир», як правило, лише за вимо-

¹ Сюккляйнен Л. Р., Лихачев В. А. Мусульманское деликтное право и уголовное законодательство стран зарубежного Востока. — С. 86; *Теорія держави і права*: Навч. посіб. / За заг. ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 335–340.

гою потерпілого і вправі не застосовувати покарання у випадку прощення винного потерпілим. Водночас, на думку більшості правознавців, за посягання на «права Аллаха» прощення або помилування не допускаються, оскільки при цьому зачіпаються інтереси не конкретної особи, а усієї общини, і покарання повинно покладатися державним органом. На відміну від загальноприйнятої позиції аль-Маварді вважав, що навіть за порушення «прав Аллаха» правитель може застосовувати «тазир» чи помилувати винного, виходячи із «зальної користі»¹.

Мусульманське правосуддя вирізняється простотою. Суддя розглядав справи усіх категорій. Ієрархії судів не існувало. Теоретично суд вершився іменем Аллаха, а практично — спеціально обраною особою (каді).

У «Книзі про суддів», яка дійшла до нас з X ст., говориться, наприклад, з одного боку, що суддівська посада — це справа божа, вона підносить людину, надає їй пошану та повагу. А з іншого боку, дана посада викликає у людей збентеження і страх. Людина, яка стала каді, стає на вельми небезпечний шлях, оскільки може скоїти неправильні вчинки, проявити марнославство або спокуситися хабарем, за що згідно з канономі слідує суворе покарання у «наступному житті».

Деякими особливостями вирізнявся порядок розгляду справ мусульманськими каді і виконання винесених ними рішень. Звичайні спори цивільно-правового характеру, що впливають з угод і питань особистого статусу, а також такі злочини, як неправдиві звинувачення у перелюбі, вбивство та тілесні ушкодження, каді розглядав лише за позовом особи, право якої було порушене. Інші справи могли стати предметом судового розгляду за вимогою будь-кого, у тому числі й за ініціативою самого судді.

Судова система, яка склалася у середньовіччі з характерним для неї дуалізмом судів каді та цивільних судових органів, у

¹ Львова О. Л. Мусульманська правова система (виникнення та розвиток мусульманського права, джерела мусульманського права, структура мусульманського права, місце прав людини у мусульманському праві) // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 278–281.

другій половині XIX ст. збереглася у більшості мусульманських країн.

Кримінальні справи розслідувала поліція і потім вони розглядалися спеціальним судом, який діяв при апараті намісника і часто виносив вироки, які не збігалися з нормами мусульманського права. Фактичне розмежування компетенцій мусульманських, цивільних та консульських судів, а також судів персонального права для не мусульман, які склалися в арабських країнах, які входили до складу Османської імперії, у середині XIX ст. отримали офіційне закріплення¹.

Особливістю процесуального права шаріату було те, що судові рішення не було остаточним, у випадку встановлення нових фактів у справі суддя міг переглянути власне рішення.

Основними принципами судочинства були: 1) одноособове вирішення справи; 2) безперервність судового процесу (справи вирішувалися протягом одного засідання); 3) повна рівність сторін-учасників судового розгляду; 4) неприпустимість прийняття рішення без заслуховування всіх суб'єктів спору.

Доказами, на підставі яких виносилися судові рішення, були: 1) показання свідків (при цьому показання одного чоловіка прирівнювалося до показань двох жінок); 2) зізнання підсудного; 3) письмові документи; 4) обґрунтовані, на думку судді, чутки; 5) особисте переконання судді, що склалося на підставі лише йому одному відомих фактів. Це відкривало необмежений простір для свавілля каді.

За відсутності достовірних чи переконливих доказів застосовувалася клятва, яку зазвичай повинен був промовити відповідач чи звинувачений. Така клятва, з посиланням на Аллаха, приймалася як вагомий доказ у судовому процесі. Вона звільняла звинуваченого від відповідальності або принаймні пом'якшувала покарання.

У каді, однак, не було спеціального примусового апарату, здатного забезпечити швидко і точно виконання його вироків. Такий апарат був у розпорядженні світської влади. Тому посту-

¹ *Хашматулла Бехруз*. Введение в сравнительное правоведение: Учеб. пос. — О.: Юрид. лит., 2002. — С. 209–210; *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение. — С. 308.

пово розгляд кримінальних справ вийшов з компетенції суду кадї і перейшов до судів компетенції правителя, його намісників і поліції¹.

Одночасно з судами кадї в халїфатї існували і світські суди, які розглядали кримінальні та поліцейські справи. Світських суддів призначав візир. Вищою інстанцією світської юстиції вважався придворний суд. Світський суд був менш обмежений рамками Корану, в ньому господарювало місцеве право. Тут можливі були мирові угоди.

Всі речі за мусульманськими уявленнями поділялися на чисті (повітря, море, пустеля, мечеті) та нечисті (вино, свинина, заборонені книги). Майнові права мали ті, хто досяг повноліття, та ті, хто був у здоровому глузді. Предметом особливої регламентації було використання води. Значна кількість землі, зрошувальних споруд, джерел прісної води, зброї, дорогоцінностей знаходилася у розпорядженні держави. Державна земля здавалася в оренду. Деяка частина належала халїфу на правах приватної власності. Завойовані землі надходили в розпорядження халїфа та емірів. Захоплене майно ділилося на кілька частин — тому, хто його здобув, державі та мечетям. Частина державних земель надавалася за військову та державну службу. Згодом володіння стало передаватися у спадок та прирівнювалося до приватної власності. Особливим різновидом майна була нерухомість — вакф, яка передана власником для благодійних цілей.

Укладення шлюбу розглядалося як торговельна угода з необхідною згодою сторін та викупом за наречену з боку нареченого. Коран дозволяв чоловікові мати до чотирьох дружин. При цьому чоловік зобов'язаний надати кожній дружині житло, майно, одяг відповідно до того становища, яке він займав у суспільстві. Будь-який з чотирьох шлюбів міг бути розірваний. Кількість розлучень не обмежувалася. Щоб розлучитися, чоловікові достатньо було промовити ритуальну фразу. Дружина могла домогтися розлучення тільки в судовому порядку, якщо

¹ Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — С. 294–295; *История государства и права зарубежных стран.* — С. 429–430.

чоловік мав фізичні недоліки, не виконував шлюбних обов'язків, жорстоко повадився з дружиною чи відмовлявся утримувати її. Дитина залишалася у батька.

Отже, у кримінальному праві особливу групу злочинів становили злочини проти релігії та суспільного спокою. Відсторонення від ісламу каралося смертною карою з конфіскацією майна. Так само карався учасник повстання та антиурядових виступів. Тяжкими релігійними гріхами вважалися крадіжка, розбій, вживання вина, перелюбство, умисне вбивство чи поранення. За звичаєвим правом вони зумовлювали криваву помсту. З появою ісламу стало можливим відшкодування збитків грошовим викупом у разі згоди на це родичів убитого. Вбивство крадія, спійманого на гарячому, не вважалося злочинним. Покарання мали жорстокий характер. Смертна кара проводилася в дію публічно через повішання або четвертування, рідше — утопленням та закопуванням живцем у землю. У разі скоєння майнового злочину поширеним було покарання каліченням¹.

З розвитком та удосконаленням суспільних відносин, форм та механізмів їх юридичного закріплення та оприлюднення великого значення в різних правових системах починають набирати певні джерела права. Спробуємо це проілюструвати, застосовуючи аналіз системи джерел кримінального права, що регулюють відповідно кримінально-юридичну відповідальність².

Німеччина. У середні віки досить сильними були традиції кривавої помсти, які співіснували з викупамі, а держава виступала посередником, що слідкував за виконанням норм звичаєвого права. У різних князівствах Німеччини кримінальне право застосовувалося на принципах Кароліни. Кароліна — це звід законів, виданих у 1532 р., що містять норми про злочини та покарання. На її основі утворюється загальне німецьке

¹ *Абдурахманова И. В.* История государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. — М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2007. — С. 93–95.

² *Онщенко Н. М.* Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. — Вип. 42. — С. 3.

кримінальне право. У цьому зводі законів точне визначення одержує злочинне діяння, є підходи до розмежування злочину та проступку, який відповідно зумовлює меншу відповідальність.

Іншими джерелами кримінального права Німеччини є:

- Конституція Німеччини 1949 р.;
- Кримінальний кодекс Німеччини 1871 р.;
- спеціальні федеральні кримінальні закони, кримінальне законодавство;
- іноземне кримінальне законодавство.

Особливістю кримінального права Німеччини є те, що воно не повністю кодифіковане. Поряд з Кримінальним кодексом існують і численні не кодифіковані кримінально-правові норми, що містяться в різних законах. Тому слід вирізняти саме Кримінальний кодекс (федеральний кодифікований акт) і більш широке поняття — «кримінальне право», яке містить і КК Німеччини, і інші кримінально-правові приписи різних законів, що становлять так зване додаткове кримінальне право.

Конституція Німеччини закріплює основні кримінально-правові принципи. У ст. 102 говориться про скасування смертної кари, ст. 103 (2) — про те, що діяння має бути покарано лише в тому випадку, коли його караність була встановлена законом до вчинення діяння, ст. 103 (3) — про те, що ніхто не може бути покараний двічі за одне й те саме діяння, в ст. 104 — про припустимість позбавлення волі тільки на підставі кримінального закону та за судовим вироком.

Німеччина є федерацією земель. Для неї, так само як і для США, характерним є дуалізм кримінального законодавства: воно може виходити як від федерації в цілому, так і від кожної з земель, які є її складовими. Цим пояснюється паралельне існування федерального кримінального права і кримінального права земель. Співвідношення між ними здавна (ще з часів імперської Конституції 1871 р.) ґрунтувалось на принципі так званого конкуруючого законодавства. Сутність цього принципу може бути викладена в такій формулі, яка була введена ще Веймарською конституцією: «Імперське право ламає право зе-

мель». Іншими словами, якщо федеральний законодавець скористався наданими йому повноваженнями і прийняв норми в будь-якій галузі кримінального права, то в цій сфері втрачають силу раніше видані кримінальні закони окремих земель і надалі в цій галузі виключається їх правозастосування.

Навпаки, в тій сфері кримінального права, котра не врегульована федеральним законодавством, правові норми окремих земель існують як основне джерело кримінального права. Ці норми можуть прийматися і для вирішення тих питань, які залишилися неврегульованими в результаті скасування федерального закону, за умов, що він не був замінений новим законом, який регламентує ту ж галузь суспільних відносин.

Згідно з п. 1 ст. 74 Конституції Німеччини кримінальне право, в тому числі норми про виконання покарань (тобто значну частину кримінально-виконавчого права), віднесено до сфери конкуруючого законодавства, а тому воно може регулюватися як федеральним законодавством, так і законодавством земель. Однак компетенція федерації оголошується тут «умовною». Це означає, що федеральний законодавець втручається в сферу кримінального права лише у випадках необхідності єдиного регулювання того чи іншого питання на території Німеччини.

Така необхідність може існувати в ряді випадків:

— коли це питання не може бути врегульоване законодавством земель достатньо ефективно;

— коли регулювання питання кримінальним законодавством будь-якої однієї землі може порушити інтереси інших земель або федерації в цілому;

— коли регулювання питання федеральним законодавством є необхідним для збереження «правової або економічної єдності Німеччини».

Однак відповідно до примітки до ст. 72 Конституції встановлення того, існує чи ні необхідність у федеральному регулюванні визначеного питання, віднесено до компетенції самого федерального законодавця¹.

¹ Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право зарубіжних країн (у питаннях та відповідях): Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2006. — С. 9–11.

Важливим федеральним кримінальним законом є Кримінальний кодекс Німеччини 1871 р. (у редакції від 10 березня 1987 р.). В основі чинного КК Німеччини — Кримінальне уложення Германської імперії від 15 травня 1871 р. Наступні «редакції» Уложення істотно змінили його зміст та форми, в редакції від 25 серпня 1953 р. з назви було вилучено уточнення «для Германської імперії» і встановлено його офіційне найменування «Кримінальний кодекс». КК Німеччини в його останній редакції являє собою сучасний правовий документ, хоча основні інститути були закріплені саме в Кримінальному уложенні 1871 р.

Кримінальне уложення 1871 р. ґрунтувалось на філософії Канта і Гегеля, в ньому знайшли відображення ідеї класичної школи кримінального права з її теорією психологічної вини та свободи волі, з об'єктивними підставами кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди правовому благу, з концепцією покарання як відплата за зло. Цей закон (у першопочатковій редакції) характеризувався відносним лібералізмом: у перший рік його дії 75 % злочинців засуджувались до штрафних санкцій.

Протягом усього існування Кримінальне уложення зазнавало численних та значних реформацій. Це пояснюється, головним чином, кардинальними змінами у кримінальній політиці Німеччини. З початку ХХ ст. вона пройшла такі етапи:

- буржуазно-демократична законність Веймарської республіки (1919–1933 рр.);
- націонал-соціалістичне кримінальне право (періоду фашизму 1933–1945 рр.);
- кримінальне право часів холодної війни (1945–1965 рр.);
- лібералізація кримінальної політики з приходом до влади соціально-ліберальної коаліції (з початку 1970-х років);
- в наш час — боротьба прогресивного і консервативного напрямів у кримінальній політиці.

Після 1987 р. основні зміни до Кримінального уложення (Кримінального кодексу) стосувалися таких питань:

— Закон від 9 липня 1989 р. у зв'язку із запровадженими інституту головного свідка при терористичних актах посилив відповідальність за викрадення людини з метою вимагання (§ 239 а) і захоплення заручників (§ 239 б);

— Закон від 13 червня 1990 р. розширив дію § 316 с: до охорони суден у повітряному просторі була додана охорона цивільного річного судноплавства;

— 25-й Закон від 20 серпня 1990 р. розширив норму § 201 про порушення конфіденційності слова;

— 26-й Закон від 14 липня 1992 р. встановив покарання за торгівлю людьми (§ 180 б, 181);

— Закон від 15 червня 1992 р. «Про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами прояву організованої злочинності» в таких складах злочинів, як особливо тяжкий випадок крадіжки, скоєної бандою (§ 244), укривання майна, отриманого злочинним шляхом, скоєне бандою у виді промислу (§ 260 а), відмивання грошей (§ 261) посилив відповідальність за корисливі злочини, вчинені бандою. Цей же закон ввів новелу до Загальної частини КК: система покарань була доповнена новим видом — майновим штрафом (§ 43 а).

Останні новели до Кримінального кодексу Німеччини були внесені в 1994–1995 рр. п'ятьма законами про зміни до КК та деякими іншими законами. В Особливу частину була введена норма щодо підкупу депутата (§ 108 е), виключена відповідальність за гомосексуальні дії (§ 175) і змінено § 182. Закон від 23 червня 1994 р. стосувався призупинення кримінального переслідування статевих злочинних діянь, скоєних щодо дітей і молоді (§ 78 б). 31-й Закон від 27 червня 1994 р. суттєво змінив розділ 28 Основної частини «Злочинні дії проти навколишнього середовища». 32-й закон від 1 червня 1995 р. змінив частину першу § 69 б, що стосується приписів про позбавлення водійських прав у міжнародному автомобільному сполученні.

Закон про виконання Конвенції ООН з міжнародного морського права від 10 грудня 1982 р., а також Конвенції від

28 липня 1994 р. щодо реалізації частини XI Конвенції з міжнародного морського права від 6 червня 1995 р. вніс зміни до п. 11 § 5 КУ Німеччини і встановив, що німецьке кримінальне право діє незалежно від права місця скоєння діяння стосовно таких діянь, що скоєні за кордоном: «11. Злочинні діяння проти навколишнього середовища у випадках, передбачених § 324, 326, 330а, які були скоєні у виключній економічній зоні Німеччини, оскільки не переслідуються як злочин відповідно до міжнародної Конвенції з морського права».

Закон про зміни до Закону про допомогу вагітним жінкам і сім'ї від 21 серпня 1995 р. змінив низку норм КК, пов'язаних із перериванням вагітності та посилив кримінально-правовий захист вагітних жінок.

Більш ніж столітня реформа Кримінального уложення Німеччини досі не завершена. Її головною метою прогресивні вчені-юристи вважають захист особи та її основних прав і свобод від злочинних посягань з урахуванням принципів правової держави.

Франція. Франція першою з європейських держав кодифікує своє кримінальне право. Це відбувається в 1791 р. Проте ні революційний кримінальний кодекс, ні наполеонівський кодекс 1810 р., який проіснував до 1994 р. із змінами та доповненнями, не справили такого величезного впливу на право інших країн, як Цивільний кодекс.

Проте, якщо сам текст французьких кримінальних законів не був рецепційований іншими країнами, то генеральні принципи, покладені в їх основу, мали величезне значення щодо формування правових уявлень у законодавчій практиці світових цивілізацій¹.

Франція належить до системи континентального права і тому в ній основним джерелом права є закон. Систему джерел кримінального права Франції, для якої характерна сувора ієрархія, утворюють Декларація прав людини і громадянина

¹ *Ільїн А. В., Морозова С. А.* Из истории права: Учеб. пос. — М., СПб.: Спец. лит, 1996. — С. 243.

(1789 р.), Конституція Франції 1958 р., Кримінальний кодекс 1992 р. та інші законодавчі акти.

Надамо стислий аналіз основних правових джерел Франції:

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. закріплює основоположні принципи кримінального права Франції:

— законодавчу заборону суспільно шкідливих дій (ст. 5 — «закон має право заборонити лише такі дії, які шкідливі для суспільства»);

— неприпустимість притягнення до кримінальної відповідальності інакше як на підставі закону (ст. 7 — «ніхто не може бути звинуваченим, затриманим або ув'язненим інакше як у випадках, передбачених законом, і в приписаних ним формах»);

— караність діяння встановлюється лише законом;

— гуманізм кримінального покарання (ст. 8 — «закон повинен встановлювати покарання лише суворо і безперечно необхідні»);

— неприпустимість зворотної дії кримінального закону (ст. 8 — «ніхто не може бути покараним інакше як на підставі закону, прийнятого і обнародованого до вчинення правопорушення і належно застосованого»)¹.

Конституція Французької Республіки, крім того, що в її преамбулі міститься посилення на Декларацію прав людини і громадянина, також передбачає норми кримінального права, які стосуються такого:

— президент республіки здійснює право помилування (ст. 17);

— закон встановлює норми, які стосуються визначення злочинів, деліктів і заходів покарання за них, кримінального судочинства, амністії (ст. 34);

— ніхто не може бути довільно позбавлений волі (ст. 66);

— президент Республіки не несе відповідальності за дії, вчинені ним при виконанні своїх обов'язків, якщо ці дії в момент їх вчинення не кваліфікувались як злочини або делікти.

¹ Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садилов. — С. 292–293.

Розмір відплати пов'язаний з визначенням злочинів і деліктів, а також встановленими за них покараннями, які містяться в кримінальних законах, що діяли на момент вчинення даних діянь (ст. 68).

Кримінальний кодекс складається з семи книг (законів), які регламентують загальні питання кримінального права і встановлюють злочинність і караність суспільно небезпечних діянь.

Книга перша виконує функцію Загальної частини Кримінального кодексу і містить положення про кримінальний закон, кримінальну відповідальність і покарання.

Книги друга («Про злочинність і проступки проти людини»), третя («Про злочинність і проступки проти власності»), четверта («Про злочини і проступки проти нації, держави і суспільного спокою»), п'ята («Інші злочини і проступки») і шоста («Порушення») становлять Особливу частину Кримінального кодексу.

Сьома книга КК містить положення, що «застосовуються в заморських територіях».

Кодекс військової юстиції, що набрав чинності з 1 січня 1966 р. (діє в редакції від 1 липня 1982 р.), регламентує питання кримінальної відповідальності військовослужбовців.

Кримінально-процесуальний кодекс 1958 р.¹ містить положення, які стосуються призначення покарань і умовного звільнення, дає визначення понять «проступок» (ст. 381) і «порушення» (ст. 541), встановлює строки давності. У КПК наводиться шкала термінів примусового ув'язнення (ст. 750), що призначається в порядку заміни штрафу у разі його несплати.

Крім того, КПК проголошує один із важливих принципів кримінального права: «Ніяка особа, законним чином виправдана, не може бути піддана кримінальному переслідуванню на підставі того ж діяння, навіть якщо інакше кваліфіковано» (ст. 368).

¹ *Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садилов. — С. 633—638.*

Кримінально-правові норми можуть включатися практично в будь-які закони у вигляді окремих глав. Так, глава 4 Закону «Про свободу преси» від 29 липня 1881 р. містить санкції за злочини і проступки, вчинені за допомогою преси.

Не кодифіковані закони також містять кримінально-правові норми, що стосуються відповідальності за проступки, наприклад, закони «Про діяльність кредитних установ» 1984 р., «Про азартні ігри» 1983 р. та ін.

Підзаконні акти також є джерелами кримінального права. До них відносять декрети — закони, які приймаються урядом, розпорядження міністрів, акти місцевих органів управління. Наприклад, декрет «Про припинення ворожої пропаганди» 1939 р., ордонанс «Про відповідальність неповнолітніх» 1945 р. та ін.

Серед джерел виділяють норми міжнародного кримінального права. Стаття 55 Конституції Французької Республіки встановлює, що міжнародні договори і ратифіковані угоди є вищими нормами національного права.

Стаття 111⁴ КК Франції приписує, що кримінальний закон має точне тлумачення. Це означає неприпустимість використання правозастовними органами поширювального тлумачення кримінально-правових норм. Таким чином, дана стаття містить юридичні гарантії від поліцейського і суддівського свавілля. Крім того, ст. 111⁵ КК встановлює, що суди у кримінальних справах компетентні тлумачити адміністративні, нормативні або індивідуальні акти (які не містять кримінально-правових приписів) і оцінювати їх законність у тих випадках, коли від цього залежить рішення з кримінальної справи, яка передана на розгляд. Хоча судова практика і не є джерелом кримінального права Франції, вона допомагає заповнювати прогалини в законодавстві¹.

Велике значення для застосування норм кримінального права у Франції мають рішення Палати з кримінальних справ Касаційного суду, хоча у правовій системі держави закон тра-

¹ Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право зарубіжних країн (в питаннях та відповідях): Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2006. — С. 16–18.

диційно посідає перше місце серед усіх джерел кримінального права. Водночас судова практика нерідко йшла в обхід законодавця і утворювала правові норми. Так, до прийняття нового законодавство Франції не знало інституту крайньої необхідності, однак фактично завдяки рішенням Конституційного Суду такий інститут був запроваджений у практику. Саме судова практика відпрацьовувала умови правомірності заподіяння шкоди в «стані необхідності» та стала використовувати їх як виправдовувальний факт до вирішення цього питання законодавцем.

Англія. На початку XIII ст. в Англії виникають потужні рухи щодо обмеження королівської влади, результатом яких стає Велика хартія вольностей, що стає символічною частиною неписаної англійської конституції і підґрунтям формування англійського кримінального права.

В Англії два основні джерела кримінального права — загальне і статутне право. Кримінально-правова доктрина відіграє додаткову роль. Більша частина питань регулюється статутним правом.

Загальне право — це сукупність прецедентів, тобто рішень вищестоящих судів, обов'язкових для нижчестоящих у справах із подібним фактичним складом. Вища судова інстанція — це Суд Палати лордів. Його рішення обов'язкові для всіх нижчестоящих судів. При цьому Суд Палати лордів сам не зв'язаний своїми рішеннями. Далі в ієрархічній системі — Вищий суд.

Роль загального права в наш час зведена до тлумачення, застосування норм статутного права, заповнення прогалін. Та, незважаючи на це, загальне право і нині регулює самостійні правовідносини. Нормами загального права регулюються питання як загальної, так і особливої частин кримінального права (неосудність, провокація, змова тощо). Рішення суду складається з: викладення справи; правила, що випрацьоване судом; конкретне рішення у справі (саме воно є прецедентом).

Статутне право — це закони і підзаконні акти. В Англії відсутня писана Конституція. Є кілька конституційних актів, що в сукупності і становлять неписану Конституцію. В Англії

діє дуже багато статутів, більшість з яких є дуже давніми. Періодично здійснюється реформування кримінального права.

Основними статутами є:

- Закон про зраду (1351 р., 1848 р., 1945 р.);
- Закон про боротьбу із шпіонажем (1911 р., 1920 р., 1939 р.);
- Закони про кримінальне правосуддя (1987 р., 1988 р., 1991 р.);
- Закон про статеві злочини (1956 р., 1967 р., 1976 р.);
- Закон про злочин проти особи (1861 р.);
- Закон про боротьбу з тероризмом (1974 р.).

Щодо підзаконних актів необхідно зазначити, що в умовах надзвичайного стану акти уряду за силою є рівними актам парламенту (так звані делеговані повноваження). На підставі ст. 48 Закону про кримінальне правосуддя 1982 р. державний секретар (повноваження відповідають посаді міністра внутрішніх справ) може встановлювати розміри штрафу залежно від інфляції та інших факторів.

Роль кримінально-правової доктрини є специфічною. Якщо суддя не знаходить прецеденту, норми статутного права, він може звернутися до праць вчених-юристів у галузі кримінального права.

Статутне право є другим основним джерелом сучасного кримінального права Англії. Ще на початку XIX ст. вважалось, що статутне право не повинно суперечити принципам загального права, а тим більше, скасовувати їх. Закони або декларували, або виправляли деякі норми загального права. Більшість англійських юристів і сьогодні аналогічним чином оцінюють роль статутного права. І дійсно, дуже часто в статутах лише надається законодавче втілення норм, що вироблені статутним правом. Основні принципи кримінальної відповідальності встановлюються нормами загального права, хоча деякі з них, наприклад, принципи, які стосуються змови або замаху, отримали законодавчу регламентацію в актах парламенту.

Як правило, законодавчі акти в галузі кримінального права встановлюють відповідальність за конкретні злочини. Дуже ча-

сто видання статуту є справою випадку, такою собі відповіддю на питання, що виникло в судовій справі. Наприклад, саме таким чином з'явилося в 1976 р. нове формулювання гвалтування, що було пов'язано із справою Моргана та звітом з цього питання, який підготував комітет Хейброна.

Окрім статутів, до джерел англійського кримінального права можна віднести делеговане законодавство. Як зазначають англійські юристи, перевага делегованого законодавства полягає в тому, що воно дає можливість швидко приймати та змінювати постанови без подання їх на ствердження парламентом. Делеговане законодавство є дійсним лише тоді, коли воно не виходить за межі повноважень, які надані парламентом.

Якщо йдеться про територіальну дію закону, то існує презумпція, згідно з якою парламентський акт діє на всій території Сполученого Королівства, якщо інше не вказано в самому акті. Часто закон містить норму, що поширює його дію або виключає з нього Шотландію або Північну Ірландію. Іноді дія закону може спеціально виходити за межі Сполученого Королівства, хоча в принципі це суперечить вищеназваній презумпції.

Що ж стосується дії закону в часі, то зазвичай він набирає чинності з того дня, коли було отримане королівське схвалення, якщо в самому законі не вказана дата.

Особливість англійського кримінального права полягає передусім у відсутності єдиного кримінального кодексу. Перші спроби кодифікації кримінального права відбулися в 1883 р. та тривають до нашого часу.

Розвиток кримінального законодавства Англії з кінця 60-х років ХХ ст. передусім відбувався шляхом видання законів, що регулюють особливу частину кримінального права. Закони, які стосувалися тим чи іншим чином загальної частини, починають видавати з середини 70-х років ХХ ст. До них можна віднести закони про кримінальне право 1967 р. і 1977 р., Закон про кримінально-каральний замах 1981 р., Закон про злочин (покарання) 1997 р.

США. Кожне суспільство прогресує поступово. США також не одразу стають взірцем правової процедури і справедливого

суду. Завдяки законодавству, громадській критиці, поліпшенню юридичної освіти в США поступово вдається протидіяти позаправовій традиції насильства — приватному самосуду у формі організованого виконання закону (суди пильних).

Перші десять поправок до Конституції США 1787 р., або Білль про права, що набрали чинності 1791 р., і сьогодні можна вважати своєрідним міні-кодексом судової процедури. Конституція США забороняє необґрунтовані обшуки, арешти, надмірну запоруку, вона гарантує розгляд справ судом присяжних, а також забезпечує від незаконного ув'язнення.

Для американської юстиції є характерним вчення про відповідну правову процедуру, принцип якої є засобом забезпечення інтересів особи від незаконних утисків держави.

Американська правова система виникла на основі англійської: колишні володіння Англії, перші 13 американських колоній, прямо запозичили принципи загального права. Так, поступово, з розширенням території США, сфера їх застосування поширювалася на нові штати, а також на ті, що раніше належали іншим державам.

Джерела кримінального права США характеризуються складністю правової системи в цілому та заплутаністю і архаїчністю правових норм.

Для американської правової системи є характерним поєднання норм загального і статутного права. Але на відміну від англійської системи американській не притаманний суворий консерватизм.

Американська система формувалась в умовах федералізму. Федеральна правова система існує поряд з федеральним законодавством, федеральними правоохоронними органами та федеральною законодавчою владою. Федеральна кримінально-правова система існує з деякими винятками на території всієї країни, а кримінально-правова система штатів — на території відповідних штатів. Така побудова правової системи США загалом має назву «дуалізм права».

Федеральні кримінально-правові приписи містяться в Конституції США 1787 р., у актах Конгресу та в деяких підзаконних актах.

Конституція США містить положення, які стосуються кримінального права: заборону на застосування незвичайних та жорстоких покарань; заборону на стягнення надзвичайно великих штрафів; заборону видавати закони, що мають зворотну силу; заборону на позбавлення майна без законного судового розгляду; поняття державної зради як злочину.

Федеральні закони, що віднесені до категорії актів Конгресу, містяться в Зведенні законів США. Кримінально-правові положення містяться у частині першій розділу 18 і становлять 86 глав. Відсутній поділ на загальну та особливу частини, але фактично є мінізагальна частина. Більшість кримінально-правових положень міститься в частині другій розділу 18 (наприклад, такі як штраф, тюремне ув'язнення, смертна кара).

До джерел кримінального права штатів належать: Конституція США, конституції штатів, кримінальне законодавство штатів, підзаконні акти, які ухвалює влада. Всі 50 штатів мають свої законодавчо оформлені конституції, серед яких найстарішою є Конституція штату Нью-Хемпшир 1784 р. і найновішою — Конституція штату Колорадо 1965 р. Конституції штатів різняться великим обсягом і меншою стабільністю. Багато їх положень були запозичені з федеральної Конституції.

Окрім конституцій, кримінально-правові положення містяться також у кримінальних законах. У наш час усі штати мають своє кримінальне законодавство. Характерними рисами кримінального законодавства більшості штатів є відсутність чіткої, ясної і послідовної регламентації питань, загальної та особливої частин кримінального права, наявність багатьох явно застарілих, інколи суперечливих приписів, а також надзвичайна їх казуїстичність.

У 1952 р. була утворена комісія з розробки примірного Кримінального кодексу, а в 1962 р. опублікували останній варіант КК, що не був нормативним актом¹. Метою розробки даного КК було встановлення єдиних понять для всіх штатів держави. Примірний КК був розроблений на основі аналізу за-

¹ *Кашенко С. Г.* Всеобщая история государства и права новейшего времени. Учеб. пос. — Симферополь: ДОЛЯ, 2006. — С. 625.

конодавства і практики інших країн. У КК спостерігається відхід від загального права Англії.

Складався цей КК з чотирьох частин: загальні положення; встановлення окремих видів злочинів; вплив виправлення; організація виправних покарань. Усі злочини містяться у шести розділах: злочини проти особи; державні злочини; злочини проти власності; злочини проти сім'ї; злочини проти публічної адміністрації; злочини проти публічного порядку і моральності. Недоліками даного кодексу було те, що в ньому не міститься податкових злочинів, злочинів, що пов'язані з наркобізнесом, а також складність викладення матеріалу.

У 1965 р. у штаті Нью-Йорк розроблено новий КК, а в 1967 р. він набрав чинності. Цей кодекс вирізняється компактністю, чіткістю викладення матеріалу, розташуванням його за алфавітом та за об'єктом посягання.

Значну роль серед джерел кримінального права США відіграють норми загального права. Ці норми виконують два завдання: заповнюють прогалини в чинній нормативній сфері і тлумачать кримінально-правові норми. Сьогодні в більшості штатів існує заборона на притягнення до кримінальної відповідальності на підставі лише норм загального права. Однак судова практика закріплює за судами право встановлювати кримінальну відповідальність за діяння, які прямо правовими нормами не заборонені, тобто закріплене право випрацювати власні правові норми.

Раніше в судовій практиці спостерігався принцип «суворого тлумачення», що був замінений принципом «поширювального тлумачення», далі з'являється доктрина «точного тлумачення», яка отримує законодавче закріплення.

У США також діє аналогія права. Якщо на території будь-якого штату скоєно злочин, який не передбачений федеральним законодавством штату, то за аналогією застосовується законодавство штату.

В американському кримінальному праві існує правило, згідно з яким у випадку колізії між однаковими за змістом законами штату і федерації перевага надається останнім.

Література

- Абдуллаев М. И.* Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 320 с.
- Абдулаев М. И.* Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — 396 с.
- Абдурахманова И. В.* История государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. — М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2007. — 480 с.
- Авакьян С. А.* Государственно-правовая ответственность // Советское государство и право. — 1975. — № 10. — С. 16–24.
- Авдеенкова М. П.* Система юридической ответственности в современной России // Государство и право. — 2007. — № 7. — С. 25–32.
- Аверьянов В. Б.* Обновление украинской административно-правовой доктрины на основе принципа верховенства права // Юриспруденция XXI века: горизонты развития: Очерки / Под ред. Р. А. Ромашова, Н.С. Нижник. — СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2006. — С. 301–319.
- Аврутин Ю. Е.* Социально-юридическая природа правового регулирования (теоретико-методологическое обоснование) // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: Тезисы межвузовской научно-теорет. конф. Санкт-Петербург, 24 октября 2003 г. — СПб., 2000.
- Административная ответственность и проблемы административного права. Четвертые Лазаревские чтения // Государство и право. — 2000. — № 10. — С. 13–42.*
- Административное право зарубежных стран / Под ред. А. Н. Козырина. — М.: Спартак, 1996. — 228 с.*
- Адміністративне право України. Академічний курс. Підручник: У 2 т. / Ред кол.: В. Б. Авер'янов (голова). — К.: Юрид. думка, 2004. — Т. I.: Загальна частина. — 584 с.*
- Алексеев С. С.* Государство и право: Учеб. пос. — М.: ТК Велби, Проспект, 2008. — 152 с.

- Алексеев С. С.* Общие дозволения и общие запреты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1989. — 288 с.
- Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
- Алексеев С. С.* Проблемы теории государства и права. — М.: Юрид. лит., 1987. — 448 с.
- Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Рекол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. — Т. 10. — 944 с.*
- Бабаев В. К.* Советское право как логическая система. — М.: Академия МВД СССР; Ред.-изд. отдел, 1978. — 211 с.
- Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А.* Теория права и государства в схемах и определениях: Учеб. пособ. — М.: Юристъ, 2007. — 250 с.
- Бабкін В. Д.* Сучасна методологія досліджень історії держави і права України // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Рекол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Юрид. книга, 2005. — Т. 10. — С. 103–116.
- Байтин М. И.* Сущность права. — Саратов: Изд-во СГАП, 2001. — 413 с.
- Бару М. И.* Унификация и дифференциация норм трудового права // Советское государство и право. — 1971. — № 10. — С. 45–51.
- Басін К. В.* Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — 19 с.
- Басін К. В.* Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти) // Держава і право: 36. наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 19. — С. 93–97.
- Басін К. В.* Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 4. — С. 9–14.
- Басін К. В.* Юридична відповідальність та гарантування прав людини // Юридичні читання молодих вчених: 36. матеріалів всеукр. наук. конференції 23–24 квітня 2004. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — С. 9–11.
- Белошанко Ю. Н.* Правонарушение и ответственность в финансовом и налоговом праве Российской Федерации // Правоведение. — 2001. — № 5 (238). — С. 54–64.

- Бельский К. С.* Феноменология административного права. — Смоленск: Изд-во СГУ, 1995. — 143 с.
- Бернштейн Д. И.* Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. — Ташкент: ФАН, 1989. — 150 с.
- Білозьоров Є.* Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти // Право України. — 2006. — № 1. — С. 50–54.
- Бобровник С. В.* Законність // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2007. — С. 274.
- Бобровник С. В.* Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 497–525.
- Бойцова Л. В.* Ответственность государства за ущерб, причиненный гражданам в сфере правосудия. Генезис, сущность, тенденции развития: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1995. — 32 с.
- Бостан Л.М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи станово-кастового суспільства): Навч. посіб. — 2-е вид. — Запоріжжя: Просвіта, 2003. — 360 с.
- Братасюк М. Г.* Філософія права: Курс лекцій. — Тернопіль, 2002. — Ч. 1. — 248 с.
- Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность (Очерк теории). — М.: Юрид. лит., 1976. — 216 с.
- Букреев В. И., Римская И. Н.* Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению. — М.: Юрайт, 1998. — 336 с.
- Варкалло В.* Ответственность по гражданскому праву / Под ред. С. Н. Братуся. — М.: Прогресс, 1978. — 327 с.
- Васильев А. В.* Теория государства и права: Курс лекций. — М.: Флинта: МПСИ, 2006. — 200 с.
- Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2007. — 992 с.*
- Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.*
- Венгеров А. Б.* Теория государства и права. — М.: Омега-Л, 2005. — 607 с.
- Венгеров А. Б.* Теория государства и права: Учебник. — 3-е изд. — М.: Юриспруденция, 1999. — 528 с.
- Ветрова Г. Н.* Санкции в судебном праве. — М.: Наука, 1991. — 157 с.

- Виноградов В. А.* Субъекты конституционной ответственности: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2000. — 190 с.
- Ворожейкин Е. М.* Последствия правонарушения в семейном праве // Советское государство и право. — 1973. — № 3. — С. 27–32.
- Вступ до теорії правових систем /* За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко: Монографія. — К.: Юрид. думка, 2006. — 432 с.
- Галаган И. А.* Административная ответственность в СССР (государственное и материальное исследование). — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1970. — 251 с.
- Гернфельд Г.-Г.* Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу // Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2005. — Вип. 4. — С. 34–38.
- Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А.* Проблемы теории государства и права: Учебник. — М.: Эксмо, 2005. — 832 с.
- Головченко В. В.* Право в житті людини (статті). — К.: Оріяни, 2005. — 336 с.
- Горбатенко В. П.* Норми соціальні // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2002. — Т. 4. — С. 192–193.
- Горшенев В. В.* Способы и организационные формы правового регулирования. — М.: Юрид. лит., 1972. — 342 с.
- Грищук О. В.* Людська гідність у праві: Філософські проблеми. — К.: Атіка, 2007. — 432 с.
- Гусарев С. Д.* Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. — К.: Знання, 2005. — 375 с.
- Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д.* Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): Навч. посіб. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 495 с.
- Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д.* Юридична деонтологія. — К.: ВІРАР; Дакор, 2000. — 506 с.
- Демократія: Антологія /* Упор. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — 1180 с.
- Диденко Н. Г., Селиванов В. Н.* Право и свобода // Правоведение. — 2001. — № 3.
- Дорская А. А.* Международно-правовые стандарты и национальное законодательство по защите свободы совести: проблемы XXI века. Юриспруденция XXI века: горизонты развития.

- Очерки / Под ред Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та МВД России, 2006.
- Дроздов А. В.* Человек и общественные отношения. — Л.: ЛГУ, 1966.
- Духно Н. А., Ивакин В. И.* Понятие и виды юридической ответственности // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 12–17.
- Жданов Н. В.* Исламская концепция миропорядка. — М.: Междунар. отношения, 1991. — 216 с.
- Жидков О. А., Крашенинникова Н. А.* История государства и права зарубежных стран. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — 382 с.
- Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 400 с.*
- Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 318 с.*
- Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. академіка АПрН України М. В. Цвіка, академіка АПрН України О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — 584 с.*
- Загряцкий Д. М.* Административная юстиция и право жалобы. — М., 1925.
- Зайчук О. В.* Загальна характеристика індуського права. Основні джерела права та особливості правової діяльності // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парлам. вид-во, 2008. — С. 309–329.
- Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.*
- Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20. — Ст. 99.*
- Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы // Материалы международного круглого стола. — Черновцы. — 21–23 сентября 2006 г. — Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. — 1456 с.*
- Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. В. М. Литвина. — К.: Парлам. вид-во, 2004. — 344 с.*
- Звечаровский И. Э.* Посткриминальное поведение: понятие, ответственность, стимулирование. — Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1993. — 123 с.

- Зеркалов Д. В.* Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль. Посібник. — К.: КНТ, Дакор, Основа, 2007. — 412 с.
- Зражевская Т. Д.* Ответственность по советскому государственному праву // Правоведение. — 1975. — № 1. — С. 80–86.
- Зражевская Т. Д.* Реализация конституционного законодательства: проблемы теории и практики: Дис. ...д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1999. — 369 с.
- Иванов А. А.* Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. П. Малахова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. — 351 с.
- Ивин А. А.* Логика: Учебник. — М.: Фаир-Пресс, 2002. — 347 с.
- Ильин И. А.* Путь к очевидности. — М.: Республика, 1993. — 431 с.
- Ильин А. В., Морозова С. А.* Из истории права: Учеб. пос. — М.: СПб.: Спец. лит., 1996. — 456 с.
- Ильинский И. Н.* История государства и права зарубежных стран: Курс лекций. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во деловой и учебной литературы, 2006. — 624 с.
- Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. — 177 с.
- История государства и права зарубежных стран / Под ред Н. А. Крашенинковой, О.А. Жидкова.* — М.: ИНФРА-М, 1997. — Ч. 1. — 480 с.
- История государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / В. В. Сажина, Д. Е. Тагунов.* — Мн.: Книжный Дом, 2005. — 280 с.
- Иваненко О. В.* Проблеми визначення поняття функцій юридичної відповідальності // Науковий вісник НАВСУ. — 2003. — № 2. — С. 90–96.
- Иваненко О. В.* Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — 20 с.
- Иванюк Р. В.* Право, мораль, правосвідомість: сутнісні характеристики взаємодії // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). — Чернівці: Рута, 2005. — С. 297–302.
- История держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Джузи.* — К.: НАВСУ, Правові джерела, 2000. — 352 с.
- Канзафарова І. С.* Цивільно-правова відповідальність як інструмент соціальної регуляції свободи // Правова держава: Щорічник

наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — Вип. 16. — С. 391–396.

Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Юридическая ответственность в правовой системе общества. — Ярославль: Гос. ун-т им. Демидова, 2003. — Ч. 9. — 92 с.

Карташов В. Н. Соотношение юридической ответственности со смежными правовыми явлениями // Научные труды Российской Академии юридических наук. — 2005 (5). — Т. 1. — С. 102–104.

Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. — 218 с.

Карташов В. Н. Юридическая практика в правовой системе общества // Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х т. / В. В. Борисов, Н. Л. Гранат, Ю. И. Гревцов и др. / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2: Теория права. — С. 343–360.

Кашанина Т. В. Правовые понятия как средства отражения содержания права // Советское государство и право. — 1981. — № 1. — С. 36–44.

Кашенко С. Г. Всеобщая история государства и права новейшего времени: Учеб. пос. — Симферополь: ДОЛЯ, 2006. — 696 с.

Кислухин В. А. Проблемы эффективности реализации юридической ответственности (теоретико-правовой анализ). Научные труды Российской Академии юридических наук. — 2005 (5). — Т. 1. — С. 108–115.

Клейн Н. И. Унификация норм особых условий поставки // Проблемы совершенствования советского законодательства: Труды ВНИИСЗ. — М., 1975. — Вып. 2. — С. 85–97.

Кобликов А. С. Юридическая этика. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. — 159 с.

Козлихин И. Ю. Закон и правопорядок // Правовой режим законности: вопросы теории и истории: Материалы межвузовской научно-теоретической конф., Санкт-Петербург, 15 февраля 2001 г. / Под общ. ред. Д. И. Луковской. — СПб.: СПбГУ, 2001. — С. 30–34.

Колонтаевский Ф. Е. Организационные основы охраны общественного порядка в современных условиях: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — М.: Академия МВД России, 1996. — 36 с.

Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации. — М.: Городец, 2000. — 190 с.

- Копиленко О., Мурашин Г.* Міжнародний досвід правового моделювання і його значення для гармонізації законодавства України в аспекті її євроінтеграції // Законотворчість: проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом. — К., 2005. — Вип. 4. — С. 5–9.
- Котляр И. И.* Права человека. — Минск: Тесей, 2005. — 288 с.
- Котюк В. О.* Загальна теорія держави і права. — К.: Атіка, 2005. — 590 с.
- Кравчук М. В.* Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / М. В. Кравчук, І. В. Парапан. — К.: СЛОВО, 2004. — 320 с.
- Кравчук М. В.* Теорія держави і права (опорні конспекти). — К.: Атіка, 2003. — 288 с.
- Краснов М. А.* Публично-правовая ответственность представительных органов за нарушение закона // Советское государство и право. — 1993. — № 6. — С. 46–63.
- Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г.* Теорія держави і права: Елементарний курс. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2007. — 432 с.
- Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М.: Наука, 1982. — 287 с.
- Курис П. М., Скакунов Э. И.* К теории ответственности государств в международном праве // Правоведение. — 1973. — № 2. — С. 86–91.
- Куценко І. В.* Теоретичні основи класифікації підзаконних нормативно-правових актів України // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2007. — Вип. 18. — С. 505–512.
- Ладиченко В. В.* Правовий статус особи й обмеження основних прав // Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — Вип. 33. — С. 16–21.
- Липинский Д. А.* Общая теория юридической ответственности: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. — Саратов, 2004. — 38 с.
- Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности / Под ред. Р. Л. Хачатурова. — 2-е изд. перераб. и доп. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004.
- Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности / Под ред. Р. Л. Хачатурова. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. — 387 с.
- Липинский Д. А.* Юридическая ответственность: Монография / Под общ. ред. Л. Хачатурова. — Тольятти, 1995. — 400 с.
- Лисенков С. Л.* Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: Юрисконсульт, 2006. — 355с.

- Лиховидов К. С. Актуальные проблемы теории юридической ответственности // Юрист. — 2002. — № 3. — С. 10–14.
- Логика: Учебник для юрид. вузов / Под общ. ред. В. П. Сальникова. — СПб., 2003.
- Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 220 с.
- Лук'янець Д. М. Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності // Право України. — 1999. — № 7. — С. 121–123.
- Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 110 с.
- Львова О. Л. Мусульманська правова система (виникнення та розвиток мусульманського права, джерела мусульманського права, структура мусульманського права, місце прав людини у мусульманському праві) // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парлам. вид-во, 2008. — С. 243–308.
- Любашиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права. — Ростов-на-Дону: Изд. Центр «Март», 2002. — 507 с.
- Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: поняття, ознаки, підстави, суб'єкти // Право України. — 2001. — № 2. — С. 92–95.
- Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 592 с.
- Максимюк О. Д. Значення моральних норм при формуванні принципу невідворотності юридичної відповідальності // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). — Чернівці: Рута, 2005. — С. 292–296.
- Малеин Н. С. О законности в условиях переходного периода // Теория права: новые идеи. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. — Вып. 4. — С. 26–32.
- Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. — М.: Юрид. лит., 1968. — 208 с.
- Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. — М.: Юрид. лит., 1985. — 190 с.
- Малько А. В. Теория государства и права: Учебник. — М.: Юрист, 2007. — 304 с.
- Малько А. В. Эффективность правового регулирования // Правоведение. — 1990. — № 6. — С. 61–67.

- Мальцев Г. В. Социальные основания права. — М.: Норма, 2007. — 800 с.
- Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. — М.: ООО «Городец-издат», 2002. — 1068 с.
- Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. — М.: Проспект, 2006. — 768 с.
- Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Проспект, 2007. — Т. 2: Право. — 656 с.
- Марчук В. М., Николаева Л. В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. — К.: Істина, 2004. — 304 с.
- Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. — 3-е изд. — М.: Изд. Дело АНХ, 2009. — 528 с.
- Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине: Учеб. пос. — Х.: Одиссей, 2004. — 272 с.
- Мишин Г. К. О методологических проблемах уголовной политики в сфере борьбы с организованной преступностью: теоретико-методологические проблемы. — М.: Зерцало-М, 2007. — 392 с.
- Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Рима-ренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. — 1232 с.
- Момджян К. Х. Введение в социальную философию: Учеб. пос. — М.: Высшая школа, КД «Университет», 1997. — 448 с.
- Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. — Саратов: СВШ МВО РФ, 1996. — 384 с.
- Морозова Л. А. Проблемы ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 20–36.
- Морозова Л. А. Проблемы ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. — 2000. — № 4. — С. 15–30.
- Морозова Л. А. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учеб. пос. — М.: Эксмо, 2008. — 288 с.
- Морозова Л. А. Теория государства и права. — Изд. 3-е перероб. и доп. — М.: ЭКСМО, 2009. — 480 с.
- Муравйов В. Гармонізація законодавства як феномен Європейської інтеграції // Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2005. — Вип. 4. — С. 18–34.

- Мухаев Р. Т.* Теория государств и права: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 543 с.
- Мыслители Греции.* От мифа к логике. — М.: Эксмо-Пресс, Х.: Фолио, 1998. — 830 с.
- Недбайло П. Е.* Система юридических гарантий // Правоведение. — 1971. — № 3. — С. 39–45.
- Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства: Учебник. — М.: Норма, 2000. — 478 с.
- Ницше Ф.* Сумерки богов. — М.: Мысль, 1990. — 448 с.
- Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии: Монография. — Одесса: Юрид. літ., 2001. — 160 с.
- Общая теория государства и права /* Под общ. ред. А. Г. Тиковенко. — Минск: Книжный Дом, 2006. — 320 с.
- Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. /* Отв. ред. М. Н. Марченко. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: НОРМА, 2007. — Т. 3. — 712 с.
- Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х т. /* Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2: Теория права. — 620 с.
- Общая теория права и государства.* — М.: Юрист, 2005. — 575 с.
- Овсянко Д. М.* Административное право: Учеб. пос. / Отв. ред. Г. А. Туманов. — М.: Юрист, 1995. — 304 с.
- Олійник А.* Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета) // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьев, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. — С. 1057.
- Омельченко І. К., Сорокін О. В., Череватий В. В.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 136 с.
- Оніщенко Н. М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики // Судова апеляція. — 2006. — № 2. — С. 10–16.
- Оніщенко Н. М.* Феномен сучасної держави: рівні дослідження та розгляду // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України: Зб. наук. ст. / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 55–59.

- Онiщенко Н. М., Гречанюк С. В.* Загальна характеристика китайського права. Етапи формування, основні джерела, особливості правової діяльності // Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онiщенко. — К.: Парлам. вид-во, 2008. — С. 371–398.
- Онiщенко Н. М., Лоцихін О. М.* Розвиток соціальної, демократичної держави: економічні функції та завдання // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 22. — С. 57–61.
- Онiщенко Н. М., Матвієнко О. В.* Гендерні правовідносини: поняття, сутність, природа та значення // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — Вип. 33. — С. 90–94.
- Онiщенко Н. М.* Джерела права та правові системи сучасності // Правова держава. Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 90–112.
- Онiщенко Н. М.* Юридичний процес як форма правової дійсності // Право України. — 2002. — № 7. — С. 7–13.
- Онiщенко Н. М.* Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. — Вип. 42. — С. 3–11.
- Ореховский А. И.* Основания ответственности: методологические и практические аспекты. — Новосибирск: СПб ГУТИ, 2003. — 71 с.
- Осаулєнко О. І.* Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: Істина, 2007. — 336 с.
- Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции: Учеб. пос. — М.: NOTA BENE, 2004. — 496 с.*
- Папiєв М.* Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? // Дзеркало тижня. — 2007. — № 41 (670). — 3 листопада. — С. 3.
- Пархоменко Н. М.* Принципи дослідження джерел права // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — Вип. 17. — С. 44–53.
- Пермяков Ю. Е.* Лекции по философии права. — Самара: Самарский университет, 1995. — 120 с.

- Петражицкий Л. И.* Теория права и государства. — СПб.: Лань, 2000. — 608 с.
- Плахотный А. В.* Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). — Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. — 159 с.
- Плахотный А. Ф.* Проблемы социальной ответственности. — Х.: Вища школа, 1981. — 191 с.
- Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.* Конституційно-правова відповідальність // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К.: Юридична книга, 2002. — Вип. 13. — С. 114–130.
- Поленина С. В.* Теоретические проблемы системы советского законодательства. — М.: Наука, 1979. — 205 с.
- Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія / Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М., Перегуда Є. В., Скрипнюк О. В., Балан С. В., Стойко О. М.; За ред. І. О. Кресіної. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — 304 с.*
- Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. — СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
- Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Парлам. вид-во, 2008. — 488 с.*
- Похмелькин В. В.* Социальная справедливость и уголовная ответственность. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. — 176 с.
- Права людини в Україні — 2006. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського, Худож.-оформлювач Б. Захаров / Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група. — Х.: Права людини, 2007. — 528 с.*
- Права людини в Україні — 2007: Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Х.: Права людини, 2008.*
- Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 296 с.*
- Примак В. Д.* Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 432 с.

- Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2008. — 832 с.*
- Проблемы теории государства и права / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: НОРМА, 2008. — 784 с.*
- Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 20–36.*
- Пугинский Б. Н. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. — М.: Юрид. лит., 1984. — 224 с.*
- Рабинович П. М. Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека) // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К.: Юринком Интер, 2003.*
- Рабинович П. М. Методологія юридичної науки // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3. — С. 618–619.*
- Рабинович П. М. Основы загальної теорії права і держави: Навч. посіб. — 3-е вид., зі зм. і доп. — К.: ІСДО, 1995. — 172 с.*
- Рабинович П. М. Основы загальної теорії права та держави: Навч. посіб. — Львів: Край, 2007. — 192 с.*
- Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова. — Х.: Вища школа; Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. — 216 с.*
- Радько Т. Н. Теория государства и права: Хрестоматія / Под ред. И. И. Лизиковой. — М.: Академ. Проект, 2005. — 1720 с.*
- Радько Т. Н. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд. — М.: Проспект, 2009. — 752 с.*
- Рассказов Л. П. Теория государства и права: Учебник. — М.: РИОР, 2008. — 463 с.*
- Рипинский С. Ю. Состав правонарушения как основание имущественной ответственности государства за причинение вреда предпринимателям // Правоведение. — 2001. — № 6. — С. 86–98.*
- Ромашов Р. А. Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2006. — 256 с.*
- Садиков О. Н. Унификация как средство совершенствования гражданского законодательства // Правоведение. — 1972. — № 6. — С. 91–103.*
- Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). — М.: Юристь, 2000. — 448 с.*

- Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. — М.: Норма, 2006. — 368 с.
- Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству. — М.: Юрид. лит., 1971. — 240 с.
- Сырых В. М. Теория государства и права: Учебник для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. — 704 с.
- Селіванов В. Парадокси свободи і демократії // Віче. — 2000. — № 12. — С. 67–85.
- Селіванов В. Право як сфера свободи // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 1(24). — С. 18–26.
- Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. — 724 с.
- Сигитова Н. В. Ответственность Российской Федерации за нарушение прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М., 2006. — 20 с.
- Сизиков М. И. История государства и права. Хронология. — СПб.: ИНФРА-М, 2000. — 156 с.
- Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
- Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2006. — 656 с.
- Скрипнюк О. Проблеми розвитку демократичного державного управління в контексті забезпечення прав і свобод в Україні // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2006. — № 2(45). — С. 16–21.
- Сливка С. С. Юридична деонтологія: Навч.-метод. посіб. — Львів: Світ, 2003. — 115 с.
- Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и наказание // Правоведение. — 1963. — № 4. — С. 78–90.
- Смирнов В. Г. Понятие прикосновенности по советскому уголовному праву. — Л.: Ленинград. гос. ун-т, 1957. — 129 с.
- Смоленский М. Б., Колюшкина Л. Ю. Теория государства и права: Учеб. пос. — М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2008. — 288 с.
- Сорос Д. Криза глобального капіталізму. — К.: Основи, 1999. — 259 с.
- Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М.: ИГиП РАН, 1994. — 148 с.
- Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 72–78.

- Сюкияйнен Л. Р., Лихачев В. А.* Мусульманское деликтное право и уголовное законодательство стран зарубежного Востока // Мусульманское право (структура и основные институты) / Отв. ред. Л. Р. Сюкияйнен. — М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1984.
- Табачковский В. Г.* Человеческое мироотношение: данность или проблема? — К.: Наук. думка, 1993. — 175 с.
- Тарасов И. Т.* Учебник науки полицейского права. — М., 1893.
- Тарасов И. Т.* Краткий очерк науки административных правонарушений. — Ярославль, 1888. — Т. 1.
- Тарахонич Т. І.* Право та мораль у системі соціальної регуляції // Проблеми філософії права. — Київ—Чернівці: Рута, 2003. — Т. 1. — С. 147—149.
- Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави та права: Навч. посіб. / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л.* — К., 1995.
- Теория государства и права / Под ред. М. М. Рассолова, Т. Н. Радько и др.* — М.: Юнити, 2004. — 735 с.
- Теория государства и права / Под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева.* — М.: Высшее образование, 2008. — 613 с.
- Теория государства и права / Под ред. В. Я. Кикотя, В. В. Лазарева.* — 3-е изд. перераб и доп. — М.: ИД «Форум»: ИНФРА-М, 2008. — 624 с.
- Теория государства и права.* — М.: Кнорус, 2006. — 397 с.
- Теория государства и права.* — Х.: Одиссей, 2006. — 478 с.
- Теория государства и права: Курс лекций / А. В. Васильев.* — М.: Флинта: МПСИ, 2006. — 200 с.
- Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько.* — М.: Юристь, 2000. — 761 с.
- Теория государства и права: Учебник / В. Л. Кулапов, А. В. Малько.* — М.: НОРМА, 2008. — 384 с.
- Теория государства и права: Учебник / Н. И. Летушева, М. В. Летушева.* — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Изд. центр «Академия», 2008. — 208 с.
- Теория государства и права: Учебник / Под ред. А. У. Бейсеновой.* — Алматы: Аматура, 2006. — 392 с.
- Теория государства и права: Учебник / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева.* — М.: ЮНИТИ — ДАНА, Закон и право, 2000. — 640 с.
- Теория государства и права: Учебник.* — М.: Юристь, 2007. — 304 с.

- Теория государства и права: Учеб. пос. / В. П. Малахов, И. А. Горшенева, А. А. Иванов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. — 159 с.*
- Теория государства и права: Учеб. пос. / Кол. авт.; Под ред. Е. И. Темнова. — М.: КНОРУС, 2007. — 384 с.*
- Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.*
- Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.*
- Тимченко С. М., Калюжний Р. А., Пархоменко Н. М., Легуша С. М. Теорія держави та права. — К.: Видавець Паливода А. В., 2006. — 174 с.*
- Трофимова М. П. Функции юридической ответственности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 2000. — 19 с.*
- Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 52–58.*
- Скотт-Эллиот У. История Лемурии и Атлантиды. — М.: София, 2006. — 192 с.*
- Умнова И. А. Конституционные основы современного российского федерализма: Учеб.-практ. пос. — М.: Дело, 1998. — 287 с.*
- Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1981. — 445 с.*
- Філософія права: Навч. посіб. / За ред. О.Г. Данільяна. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 280 с.*
- Харт Л. А. Концепція права / Пер. з англ. — К.: Сфера, 2004. — 232 с.*
- Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность. — Тольятти: Междунар. академия бизнеса и банковского дела, 1995. — 200 с.*
- Хашматулла Бехруз. Введение в сравнительное правоведение: Учеб. пос. — Одесса: Юрид. літ., 2002. — 328 с.*
- Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — 20 с.*
- Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право зарубіжних країн (у питаннях та відповідях): Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2006. — 256 с.*
- Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садигов. — 2-е изд., перераб. и доп. — С.: ТК Велби, Изд-во-Перспект, 2008. — 768 с.*

- Чашин А. Н. Теория государства и права: Ученик. — М.: Дело и Сервис, 2008. — 688 с.
- Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. — М.: Инфра-М, 2006. — 704 с.
- Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. — 124 с.
- Шаргородский М. Д. Детерминизм и ответственность // Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 40–49.
- Шевчук С. Європейські стандарти обмеження люстраційних заходів: правовий аспект // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2006. — № 2(45). — С. 32–43.
- Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті правової традиції. — К.: Реферат, 2006. — 848 с.
- Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2007. — С. 105.
- Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 437.
- Шемшученко Ю. С. Правопорядок // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2007. — С. 696.
- Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М.: Консультант Плюс, 1914. — Т. 1. — 483 с.
- Шibaева Е. И., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. — М.: Изд-во МГУ, 1988.
- Шон Д. Т. Конституционная ответственность // Государство и право. — 1995. — № 7. — С. 35–48.
- Юридическая процессуальная форма: теория и практика / Под общ. ред. П. Е. Недбайло и В. М. Горшенева. — М.: Юрид. лит., 1976. — 280 с.
- Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Я. Сухарева. — М.: Сов. энцикл., 1984. — 415 с.
- Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / За ред. Н. І. Титової. — Львів: Вища школа, 1975. — 195 с.
- Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1 — 672 с.
- Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1999. — Т. 2 — 744 с.

- Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3. — 792 с.
- Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2002. — Т. 4. — 720 с.
- Явич Л. С.* Общая теория права. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. — 287 с.
- Явич Л. С.* Сущность права. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — 207 с.
- Якушев А. В.* Теория государства и права (Конспект лекций). — М.: А-Приор, 2009. — 192 с.

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Соціальна відповідальність як чинник взаємозв'язку особи та суспільства (Макаренко Л. О.)	5
Розділ 2. Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності (Оніщенко Н. М.)	24
Розділ 3. Види юридичної відповідальності: теоретико-методологічні підходи (Тараконич Т. І.)	51
Розділ 4. Функції юридичної відповідальності в умовах глобалізації (Пархоменко Н. М.)	70
Розділ 5. Інститут юридичної відповідальності держави перед особою як сутнісна складова механізму зближення національних правових систем (Оніщенко Н. М.)	91
Розділ 6. Підвищення ефективності інституту юридичної відповідальності як передумова зміцнення законності та стабільності правопорядку (Оніщенко Н. М.)	132
Додатки. Еволюція інституту юридичної відповідальності (історико-правовий аналіз)	130
Література	197

Наукове видання

*Оніщенко Наталія Миколаївна
Тарахонич Тетяна Іванівна
Пархоменко Наталія Миколаївна
Макаренко Лариса Олександрівна*

**Інститут юридичної відповідальності
у демократичних правових системах**

Монографія

**За загальною редакцією
Н. М. Оніщенко**

*Редактор О. М. Кузьміна
Художнє оформлення В. С. Жиборовського*

**Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,79. Обл.-вид. арк. 10,47.**

**ТОВ «Видавництво «Юридична думка».
Україна, 01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1742 від 06.04.2004 р.**